

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України”

ПСИХОЛОГІЯ і суспільство

ISSN 1810-2131

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2012. — № 1 (47)

psm.ucoz.ua

Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Передплатний індекс – 21985

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15617-4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

- ψ **Проблеми суспільствотворення**
- ψ **Фундатори українотворення**
- ψ **Онтологія, гносеологія, феноменологія**
- ψ **Соціальна філософія**
- ψ **Етика, естетика**
- ψ **Філософія культури, науки, освіти**
- ψ **Історія філософії**
- ψ **Українознавство**
- ψ **Фундаментальні дослідження**
- ψ **Методологія як сфера мислєдїяльності**
- ψ **Теоретична психологія**
- ψ **Теоретична соціологія**
- ψ **Історія психології**
- ψ **Економічна теорія та соціологія**
- ψ **Теорія і технології соціальної роботи**
- ψ **Соціальна психологія**
- ψ **Вікова психологія**
- ψ **Освітня психологія**
- ψ **Міжнародні економічні відносини**
- ψ **Аксіопсихологія**
- ψ **Економічна психологія**
- ψ **Спеціальні та галузеві соціології**
- ψ **Психологія управління**
- ψ **Експериментальна психологія**
- ψ **Психодидактика**
- ψ **Психологічна служба**
- ψ **Програмово-методичний інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі філософії, психології та соціології
(Постанова президії ВАК України № 1-05/3 від 14 квітня 2010 року)

Засновник та видавець:
Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 5 від 29 лютого 2012 року)

Співвидавці:
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Філософський факультет і факультет соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Голова редакційної ради — Сергій Юрій
Шеф-редактор — Володимир Мовчан
Головний редактор — Анатолій Фурман
Заступник головного редактора — випусковий редактор — Юрій Москаль
Заступники головного редактора —
Юрій Яковенко, Оксана Гуменюк, Тетяна Гончарук-Чолач, Андрій Гірняк
Завредакцією — відповідальний секретар — Надія Колісник

Редакційна колегія:
Георгій Балл, Ада Бичко, Ігор Бичко, Мирослав Боришевський, Леонід Бурлачук,
Жанна Вірна, Оксана Гомотюк, Олена Донченко, Володимир Ільїн,
В'ячеслав Казміренко, Надія Каліна, Зіновія Карпенко, Віктор Клименко, Анатолій Лой,
Юрій Максименко, Віктор Москалець, Петро М'ясоїд, Елеонора Носенко,
Віктор Пазенок, Марія Пірен, Володимир Піча, Валентина Подшивалкіна,
Євген Потапчук, Юрій Романенко, Мирослав Савчин, Олександр Самойлов,
Ольга Саннікова, Надія Скотна, Володимир Судаков, Валентин Тарасенко,
Віталій Татенко, Тетяна Ситаренко, Михайло Томчук, Наталія Шевченко,
Анатолій Шинкарьок, Володимир Ярошовець, Тамара Яценко

Редакційна рада:
Анатолій Вихруц, Ростислав Влох, Олександр Глузман, Андрій Горбачик,
Микола Дробноход, Микола Жулинський, Зеновій Задорожний (заступник голови),
Анатолій Конверський (заступник голови), Василь Кремень, Андрій Крисоватий,
Юрій Кузнецов, Сергій Максименко, Віктор Огнев'юк, Мирослав Попович,
Валерій Скотний, Микола Слюсаревський (заступник голови), Максим Стріха,
Олександр Удод, Олексій Чебикін, Микола Шинкарик

Адреса редакції:
46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 1, к. 4,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 (вн.) 10-179
електронні поштові скриньки: anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua
сторінка в Інтернеті: <http://psm.ucoz.ua>

електронний варіант журналу в Інтернеті:
http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Psis/index.html <http://www.library.tneu.edu.ua>

Дополіграфічна підготовка — НДІ методології та економіки вищої освіти ТНЕУ (46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 1)
Друк та розповсюдження — ВПЦ ТНЕУ "Економічна думка" (46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 2743 від 16 січня 2007 року)

Здано до набору 2.02.12. Підписано до друку 16.02.12. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 15,2. Обл.-вид. арк. 15,6. Наклад 500 пр. Зам. № P004-01-12. Ціна за передплатою Укрпошти 42 грн 09 к.

ЗМІСТ

Фундатори української психології та соціології	6	Життя наповнене оптимізмом і творчістю (До 60-річчя від Дня народження Валентини Подшивалкіної)
Круглий стіл “Українська національна ідея: реальність, ілюзія чи програма дій”	8	<i>Віктор Москалець</i> “Лад” чи “мір”? – Важка проблема української національної ідеї
	16	<i>Мирослав Савчин</i> Духовна складова української національної ідеї
	21	<i>Марія Пірен</i> Політико-управлінська еліта України – носій національної ідеї
	27	<i>Ярослав Мельник, Наталія Криворучко</i> Аграрний тип мислення в контексті державотворчих інтенцій
Історія філософії	36	<i>Володимир Ярошовець</i> Філософія як історія філософії
Фундаментальні дослідження	47	<i>Оксана Гуменюк</i> Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату
Теоретична психологія	82	<i>Наталія Шевченко</i> Розвиток уявлень про категорію “смісл” у психологічній теорії діяльності
	89	<i>Мирослав Боришевський</i> Обґрунтування принципу самоактивності у форматі прикладної психології
	93	<i>Влада Свєчаревська</i> Відповідальність як предмет психологічного пізнання
Соціальна психологія	100	<i>Інна Моначин</i> Стратегії переживання особистістю складних життєвих ситуацій
Галузеві і спеціальні соціології	106	<i>Олена Мажорова</i> Семантичні ресурси розвитку комунікативного потенціалу фахівців із продажів
	112	<i>Богдан Марушкевич</i> Формування та розвиток українських молодіжних громадських організацій у сучасній аналітиці
Аксіопсихологія	118	<i>Анатолій А. Фурман</i> Ціннісно-орієнтаційний портрет фахівця-психолога: від моделі до індивідуальних інваріантів
Психологія творчості	127	<i>Олександр Губенко</i> Творче мислення особистості як єдність статичного і динамічного аспектів інтелектуальної активності

СОДЕРЖАНИЕ

Основоположники украинской психологии и социологии	6	<i>Жизнь наполненная оптимизмом и творчеством (К 60-летию со Дня рождения Валентины Подшивалкиной)</i>
Круглый стол “Украинская национальная идея: реальность, иллюзия или программа действий”	8	<i>Виктор Москалец “Лад” или “мир”? – Трудная проблема украинской национальной идеи</i>
	16	<i>Мирослав Савчин Духовная составляющая украинской национальной идеи</i>
	21	<i>Мария Пирен Политико-управленческая элита Украины – носитель национальной идеи</i>
	27	<i>Ярослав Мельник, Наталия Криворучко Аграрный тип мышления в контексте государственно-созидательных интенций</i>
История философии	36	<i>Владимир Ярошовец Философия как история философии</i>
Фундаментальные исследования	47	<i>Оксана Гуменюк Методология познания образовательного поступка в контексте инновационно-психологического климата</i>
Теоретическая психология	82	<i>Наталия Шевченко Развитие представлений о категории “смысл” в психологической теории деятельности</i>
	89	<i>Мирослав Борышевский Обоснование принципа самоактивности в формате прикладной психологии</i>
	93	<i>Влада Свечаревская Ответственность как предмет психологического познания</i>
Социальная психология	100	<i>Инна Монахин Стратегии переживания личностью сложных жизненных ситуаций</i>
Отраслевые и специальные социологии	106	<i>Елена Мажорова Семантические ресурсы развития коммуникативного потенциала специалистов по продажам</i>
	112	<i>Богдан Марушкевич Формирование и развитие украинских молодёжных общественных организаций в современной аналитике</i>
Аксиопсихология	118	<i>Анатолий А. Фурман Ценностно-ориентационный портрет специалиста-психолога: от модели к индивидуальным инвариантам</i>
Психология творчества	127	<i>Александр Губенко Творческое мышление личности как единство статического и динамического аспектов интеллектуальной активности</i>

TABLE OF CONTENT

Founders of Ukrainian Psychology and Sociology	6	Life Filled with Optimism and Creation (To the 60 th birthday of Valentyna Podshyvalkina)
Round Table “Ukrainian National Idea: Reality, Illusion or Program of Actions”	8	<i>Viktor Moskalets</i> “Lad” or “Mir” – Complex Issue of Ukrainian National Idea
	16	<i>Myroslav Savchyn</i> Spiritual Component of Ukrainian National Idea
	21	<i>Mariya Piren</i> Political-Administrative Elite of Ukraine – Carriers of National Idea
	27	<i>Yaroslav Melnyk, Nataliya Kryvoruchko</i> Agrarian Type of Thinking in the Context of State-Creative Intentions
History of Philosophy	36	<i>Volodymyr Yaroshovets</i> Philosophy as a History of Philosophy
Fundamental Investigations	47	<i>Oksana Humeniuk</i> Methodology of Cognition of Educational Act in the Context of Innovative-Psychological Climate
Theoretical Psychology	82	<i>Nataliya Shevchenko</i> Development of Views on the Category “Meaning” in the Psychological Theory of Activity
	89	<i>Myroslav Boryshevskiy</i> Substantiation of the Principle of Self-Activity in the Format of Applied Psychology
	93	<i>Vlada Svecharevska</i> Responsibility as a Subject of Psychological Cognition
Social Psychology	100	<i>Inna Monachyn</i> Strategies of Experience by a Personality the Difficult Life Situations
Branch and Special Sociologies	106	<i>Olena Mazhorova</i> Semantic Resources of Development of Trade Specialists’ Communicative Potential
	112	<i>Bohdan Marushkevych</i> Forming and Development of Ukrainian Youth Public Organizations in Modern Analytics
Axio-Psychology	118	<i>Anatoliy A. Furman</i> Value-Oriented Portrait of Specialist-Psychologist: from Model to Individual Invariants
Psychology of Creation	127	<i>Oleksandr Hubenko</i> Creative Thinking of a Personality as Entity of Static and Dynamic Aspects of Intellectual Activity

ЖИТТЯ НАПОВНЕНЕ ОПТИМІЗМОМ І ТВОРЧІСТЮ (До 60-річчя від Дня народження Валентини Подшивалкіної)

В.І. Подшивалкіна відома українському й закордонному науковому співтовариству як психолог – випускниця психологічного факультету Ленінградського (нині Санкт-Петербурзького) державного університету, як доктор соціологічних наук, завідувачка кафедри соціальної і прикладної психології Одеського національного університету імені Іллі Мечникова, а ще як засновник і керівник наукової школи соціогуманітарних технологій, що вірніше було б називати школою Валентини Подшивалкіної.

Валентина Іванівна народилася 5 лютого 1952 року в сім'ї службовців у м. Вентспілс (Латвійська РСР).

Після закінчення середньої школи № 13 міста Риги навчалася та у 1974 році отримала диплом психолога Ленінградського державного університету. Вона розпочинала свою професійну діяльність як практичний психолог. Ефективна багаторічна робота психологом в організації з високим ступенем ризику (Молдовенерго) із розробки й упровадження різних технологій підбору кадрів, роботи із резервом персоналу, проведення соціальних моніторингів і планування забезпечила їй не тільки дослідницькі дані для двох дисертацій – для кандидатської та докторської, але й фінансову підтримку цією організацією видання монографій і навчальних посібників у середині 90-х років минулого століття. Більшість цих технологій були оприлюднені на виставці “Новітні досягнення у психологічній практиці” (Санкт-Петербург, 2001). Все це є яскравим свідченням визнання

Валентина Іванівна ПОДШИВАЛКІНА

загальних результатів діяльності групи, яку вона очолювала протягом більше десяти років та до якої входили у різні роки випускники психологічних факультетів Московського, Петербурзького, Ташкентського та інших ВНЗ Росії, Румунії, України, Узбекистану.

У 1991 році в Інституті соціології АН СРСР, після закінчення заочної аспірантури Інституту філософії та права АН МССР, В.І. Подшивалкіна захистила кандидатську дисертацію на тему “Типологія життєвої позиції інженерно-технічної інтелігенції та соціальні умови її формування (на прикладі підприємств Молдавської енергосистеми)”, а в 1998

році в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка – докторську дисертацію “Соціальна технологія як вид соціологічної діяльності”.

Валентина Іванівна має більше 130 наукових публікацій, зокрема одноосібні й колективні монографії “Социальные технологии: проблемы методологии и практики” (Кишинев, 1997); “Молодежная субкультура” (Одеса, 1999); “Соціальна робота” (Київ, 2002), “Научное наследие Н.Н. Ланге” (Одеса, 2010), “Потенціал особистості та тенденції його реалізації в умовах трансформаційних змін у суспільстві” (Одеса, 2011). Вона – автор концептуальної моделі соціальної технології як динамічної системи певної модальності й інтенсивності, розгорнутої у просторі й часі; типології соціальних технологій, створеної на основі співвідношення їх структурних і функціональ-

них характеристик; концепції технологічної картини світу, зорієнтованої на відображення процесних характеристик об'єктів і явищ; моделі функціонування соціологічної та соціально-психологічної служб як технологічних підрозділів у системі управління; методології проведення моніторингових та оцінкових досліджень. Крім того, визнання отримали її трикомпонентна концепція життєвої позиції особистості як способу організації нею власного життя, типологія життєвих позицій особи та система діагностичних методів для розпізнавання конкретних типів, стратегії професійної кар'єри.

З 1992 року із переїздом до Одеси В.І. Подшивалкіна почала працювати в Одеському державному університеті імені І.І. Мечникова на посаді доцента кафедри соціології, що була створена на початку 90-х за ініціативою її наукового керівника та консультанта доктора філософських наук, професора Н.О. Победи. Сьогодні коло її наукових і педагогічних інтересів зосереджується на проблемах життєвого шляху та професійної кар'єри спеціалістів, соціоінженерній діяльності психологів і соціологів. У 1995 році вона виграла конкурс на грант фонду "Відродження" за навчальний посібник "Основи соціоінженерної діяльності", в 1996 отримала вчене звання доцента кафедри соціології, у 2000 обійняла посаду професора кафедри соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету, а через рік їй було присуджено вчене звання професора цієї кафедри.

З 2003 року В.І. Подшивалкіна активно співпрацювала з кафедрою загальної та соціальної психології, де підготувала спецкурси "Біографічний метод та особливості його застосування у психології", "Дискурсний аналіз як метод психологічного дослідження". В 2004, після смерті доктора психологічних наук, професора І.Г. Білявського, вона була обрана завідувачем кафедри загальної та соціальної психології Інституту математики, економіки та механіки, що в 2011 році переіменована на кафедру соціальної і прикладної психології.

Валентина Іванівна є автором однієї з перших в Україні навчальних програм із якісної методології та методів досліджень, а також за її редакцією колективом авторів виданий перший в Україні практикум із соціальної інженерії. Всього нею підготовлено більше 15 посібників та навчально-методичних розробок. З 1998 року під її керівництвом захистилися в учених

спеціалізованих радах Москви, Києва, Харкова, Запоріжжя, Луцька, Одеси 7 кандидатів соціологічних та психологічних наук і один доктор соціологічних наук. Вона опонувала відомим соціологам, нині докторам соціологічних наук, професорам О.Л. Скідіню, Н.Н. Цимбалюк, Л.М. Хижняк, В.Л. Погрібному, Е.М. Діковій-Фавоській, Н.В. Туленкову та ін.

Валентина Іванівна обрана дійсним членом Академії соціальних технологій та муніципального управління (2003, Росія), дійсним членом Міжнародної педагогічної академії (2004, Росія), дійсним членом Академії іміджелогії (2005, Росія), член-кореспондентом Української Академії політичних наук (2010, Україна). Вона також є членом Дослідницького комітету з прикладної психології Психологічного товариства України, головою контрольо-ревізійної комісії Соціологічної асоціації України і Секції психології Одеського будинку вчених, членом Європейської федерації психологічних асоціацій та Міжнародної асоціації прикладних психологів.

В.І. Подшивалкіна – член кількох редакційних колегій наукових видань, затверджених ВАК України, а саме "Вісник ОНУ з психології" (Одеса), "Соціальні технології" (Запоріжжя), "Вісника ОНУ. Соціологія та політичні науки", "Психологія і суспільство" (Тернопіль) "Актуальні проблеми політики" (Одеса). Вона активно обстоює українську соціологію та психологію за кордоном як член Європейської соціологічної асоціації (ESA) з 2001, Європейської федерації психологічних асоціацій (EFPA) з 2005 та Міжнародної асоціації прикладних психологів (IAAP) з 2006 року. В різні роки вона входить до спеціалізованих вчених рад із психології (ОНУ, 2003–11), філософії (ОНУ, 2003–07), соціології (Харківський національний університет внутрішніх справ (2006–08), соціології та соціальної філософії (Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, з 2009 року).

Валентина Іванівна Подшивалкіна персоніфікує собою класичний тип представника соціогуманітарної науки – вимоглива, безкомпромісна в дотриманні професійних норм і моральних канонів. Водночас постійно імпровізує, підтримує найнеординарніші інновації та будь-яку соціально значущу ініціативу.

Т.Г. КАМЕНСЬКА
доктор соціологічних наук, професор

“ЛАД” ЧИ “МІР”? – ВАЖКА ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Віктор МОСКАЛЕЦЬ

Copyright © 2012

Актуальність проблеми впливає з того, що *національна ідея* (синонім – національний ідеал) є інтегрованим концептом та базовим визначальним чинником ціннісного орієнтування, а відтак змісту і спрямування діяльності нації та створеної нею держави, переважної більшості соціальних груп та особистостей, які автентично ідентифіковані з нею. Вирішальну ціннісно-спрямовану та активаційно-інтеграційну роль національної ідеї в бутті нації й держави вперше ґрунтовно визначив Густав Лебон. Він підкреслював: “Знайти засіб, створити той настрій розуму, який робить людину щасливою, – ось чого насамперед має домогтися суспільство під страхом скоротити термін свого існування. Всі суспільства, існуючі дотепер, мають ідеал (ідею), здатний полонити душі громадян. А ті суспільства, ідеал яких втрачав для громадян принадність, переставав полонити їхні душі, руйнувались і припиняли своє існування. <...> Усі здібності народу, захопленого однією вірою, одним ідеалом звертаються до однієї мети – до торжества його віри та ідеалу, завдяки чому його могутність стає величезною” [10, с. 126–127]. Цей висновок великий соціолог зробив на початку минулого століття на основі ґрунтовного соціально-психологічного аналізу всесвітньої історії. Історично значущі події бурхливого ХХ століття остаточно засвідчили його правильність.

Напевне, що мляве тупцювання нашої нації та держави на місці безпосередньо пов’язане з відсутністю ідеалу, який заповнив би душі громадян. Від початку існування незалежної України інтелектуали намагаються знайти такий ідеал у глибинах нашої національної (соцієтальної) психіки, колізіях історії, у доробку видатних дослідників українства. На жаль, усе написане ними (в тому числі й автором цієї статті) не має поки що успіху, не “пускає коріння” у ціннісно-орієнтаційній сфері свідомості громадян. Тому мусимо про-

довжувати пошук, притім на основі радикальної активізації усіх інституцій, причетних до творення та утвердження національної ідеї, здатної підняти Україну на рівень розвинених демократичних держав.

Виклад основного матеріалу. Національний ідеал (ідея) – це інтегрована ціннісно-орієнтаційна основа українського характеру, котрий, як і національна психологія загалом, є досить складним об’єктом наукового пізнання, насамперед тому, що в ньому функціонує чимало потужних, але неусвідомлюваних чинників, які неможливо раціонально рефлексувати. Немало дослідників убачають у таких чинниках одвічне і незмінне містичне ядро націй. Наприклад, український етнолог К. Чехович писав: “Саму суть нації не вдається схопити розумовими засобами. <...> Ті невідомі сили, ті невідомі підвалини, з яких виростають різні зовнішні прояви національного життя, – це те містичне ядро нації, про яке говорять теоретики нації, але якого не можна схопити раціональними засобами наукового дослідження. Те ядро нації – це щось об’єктивно дане, що живе у підсвідомих глибинах етнографічної маси і що може в подальшому розвитку видобутися на поверхню свідомості, щоби насамкінець стати керманічем усіх національних змагань в усіх ділянках життя” [15, с. 8–9].

У творах М. Бердяєва виразно відчувається доволі глибоке інтуїтивне проникнення у “потаємне ядро” російської національної психології, яке йому дійсно важко було висвітлити за допомогою наукових понять. Стосовно сутності такого ядра він, зокрема, зазначив: “І в результаті усіх історичних та психологічних досліджень зостається нерозкладений і невловимий залишок, у якому і полягає уся таємниця національної індивідуальності. Нація – таємнича, містична, ірраціональна, як і всіляке індивідуальне буття. Треба бути в нації, брати

участь у її творчому життєвому процесі, щоб до кінця знати її таємницю. Таємниця нації зберігається за усією непевністю історичних стихій, за переїнами долі, за усіма рухами, котрі руйнують минуле і створюють те, чого не було” [1, с. 87].

Спробу проникнути у містично-ірраціональні глибини російської національної психології (“національного духа”, “народної души”) намагався здійснити С.Л. Франк, який стверджував, що “такого роду спроби завжди мають надто суб’єктивне забарвлення, щоб претендувати на цілковиту наукову об’єктивність. Результат неминуче обернеться схемою, притім доволі приблизною”. Але, усвідомлюючи актуальність ґрунтового пізнання цього феномена, філософ оптимістично скеровував тих учених, котрі відважились досліджувати його: “Оскільки одягнути у поняття внутрішній зміст національного духу і виразити його в єдиному світогляді вкрай важко, а вичерпати його якимось поняттєвим описанням взагалі неможливо, то ми повинні виходити з того, що національний дух як реальна і конкретна духовна сутність взагалі існує, і що шляхом дослідження його проявів у творчості зможемо все ж таки дійти і до розуміння та співчутливого осягнення його внутрішніх тенденцій та своєрідності” [16, с. 472–473].

Характер як особистості, так і нації утворюють дві складні функціональні структури: а) ієрархічна система ставлень до себе і до світу, заснована на ціннісних орієнтаціях, та б) воля. Ідеал (ідея) – комплекс найбільш значущих для суб’єкта ціннісних орієнтирів, найбільш бажане, взірцеве для нього. Отож у національному ідеалі постає насамперед головний смисл історичного буття нації, а відтак і її стратегічна спрямованість у теперішньому та майбутньому.

Ідеал будь-якої нації можна визначити й охарактеризувати вельми розлого, але суть чи “сінь” його зазвичай вельми лаконічна. Так, для американців національною ідеєю є свобода особистості, англійців – джентльменство (шляхетність), аристократизм, німців – порядок, впорядкованість, японців – досконалість, філігранна довершеність, естетичність, французів та італійців – повнокровність, позитивно забарвлена емоційна насиченість, пристрасність життя. Але вочевидь, що зміст кожного із цих ідеалів перегукується зі всіма іншими, неподільно пов’язаний з ними, спирається на них. Скажімо, не може бути джентльменства,

шляхетності без особистісної свободи, а досконалість без впорядкованості і навпаки.

Якщо вертикально “вишикувати” нації та створені ними держави за виміром рівня їхньої культурності, цивілізованості, розвиненості, прогресивності та динамічності, то помітним буде наростання знизу вверх свободи духу особистості (персони), індивідуалізму як здатності та бажання брати на себе відповідальність за свою діяльність і поведінку, за все, що діється в оточенні, соціумі, державі, як самостійності, ініціативності, наполегливості, як уміння володіти й керувати самим собою, своїми формальними та неформальними взаєминами, віддаючи державі тільки функції контролю за дотриманням законів, які однаково захищають права кожного громадянина незалежно від його соціального статусу й статків. Такий індивідуалізм можна назвати *екзистенційно відповідальним*. Він є однією з основних функціональних структур характеру, який плекають системи освіти розвинених демократичних країн. Самі вони трактують цю структуру як “цілковиту внутрішню свободу й прагнення виявити себе як особистість”.

Такий індивідуалізм вимагає верховенства права – правопорядку, заснованого на визнанні й безкомпромісному утвердженні у реальних взаєминах Прав Людини, гармонійності й рівноваги у суспільних стосунках, стабільності тощо. Володимир Янів позначив такий стан у суспільстві коротким терміном “лад”. Він переконливо показав, що саме “лад” є вершинним ідеалом усієї європейсько-християнської цивілізації, який утвердився в добу Ренесансу; фундаментом його концептуального обґрунтування стала велична конструкція так званого Римського права [17].

Природно, що європейці пишуться, гордяться ладом, який вони створили і неухильно вдосконалюють. Гордість – потужне стенічне (таке, що сповнює оптимізмом, енергією, бадьорістю) почуття, яке відчутно стимулює активність суб’єкта, особливо у сфері тієї діяльності, способу життя, котрі це почуття породили. Відтак утворюється здорова реверберація – коло, у якому ефективний спосіб життя стимулює гордість, а гордість стимулює ефективний спосіб життєреалізування як людського загалу, так і кожного громадянина зокрема. На жаль, ми, українці, маємо вагомий підстави гордитись лише певними, відносно нетривалими періодами нашої історії, деякими героїчними подіями в минулому. А дуже дале-

ке від “ладу” сьогодення, чисельні історичні поразки і трагедії, тяжка доля принижують українців в очах представників інших націй і у своїх власних, що є сприятливим психологічним підґрунтям для комплексу національної неповноцінності, меншовартості, який пригнічує нашу націєтворчу та державотворчу вектори життєактивності.

Відсутність “ладу” в означеному тут сенсі в Російській імперії, у складі якої більша частина України перебувала майже 350 років, зумовлюється відсутністю у російської нації відповідних цьому ідеалу духовних цінностей. Про це свідчать ґрунтовні розробки дослідників російської національної психології, насамперед велетів російської людинознавчої думки – М.О. Бердяєва та С.Л. Франка. Ці мислителі показали, що московіти-росіяни ставляться до влади, держави не як до гарантатора порядку, прав громадян та їх об’єднань, а як до “священного молоха”, котрий може робити все, що йому заманеться з будь-яким індивідом чи групою. “Монгольське поневолення, – писав Ю. Липа, – що тривало у них найдовше з усіх європейських народів, дало їм спільне глибоке відчуття святості влади, хоча б і найбільш брутальної, а зате посягло презирство до індивідуальності своїх і чужих людей” [9, с. 126]. Московіт-росіянин – не індивідуаліст, а колективіст, передусім у вказаному сенсі автентичного прийняття нікчемності всіх і кожного, “всього мира” (усього суспільства) перед молохом влади та зневагою до прав людини і законності. Згадаємо до наших часів знану в політично освічених колах світу книгу маркіза Адольфа де Кюстіна “Росія у 1839 році”, у якій він з подивом та пересторогою розповідає про панування в російському часопросторі тотального рабства, від якого всі сп’янілі, яким хизуються, пишаються, гордяться. Маркіза вразило, що росіяни, за його висловом, діють, рухаються, “дихають” тільки за наказом, унаслідок чого все в цій країні похмуро, має вимушений, напружений вигляд, що російське правління – це “дисципліна військового стану в умовах осади”, а не порядок (лад) спільноти громадян. Тому, щоб не бути “потоптанним”, росіянин має сам “топтати” нижчих, слабших, підступно хитрувати, плести інтриги з рівними і “плазувати” перед вищими, можновладними.

Після скасування кріпацтва московсько-російське село облаштувалось із цілковитою відповідністю такому стану в державі – так

званою общиною. Ю. Липа цілком слушно вбачав витоки російської общини у номадській (звіроловно-пастушій) ментальності московитів. Основою номадської ментальності є беззастережне визнання абсолютної влади, волюнтаристичного панування найстаршого мисливця (ловця) чи пастуха (“отца”) над усіма іншими членами спільноти, котра являла собою примітивну комуну, в якій ніхто не мав жодних гарантованих прав, жодної приватної власності. В органічній відповідності з усім цим в общині, по-перше, була колективна власність на землю, яку постійно переділювали (“передел землі”) між її членами з метою дотримання “справедливості”, ідеал якої вбачався у майновій рівності; по-друге, колективна відповідальність (“круговая порука”), за якої кожен член общини ніс відповідальність за дії, вчинки кожного іншого і всіх її членів. Це породжувало соціальну пасивність, утриманські налаштування, органічне неприйняття ділової конкуренції та майнової диференціації, ненависть до успішних та заможних, особливо у своєму середовищі, що стало базовим чинником встановлення кривавого, сатанинського комуністичного режиму, страшних катаклізмів, яких зазнала сама Росія і через неї багато інших країн Європи, Азії, Латинської Америки, Африки у ХХ столітті. Невипадково К. Маркс побачив у російській общині реально існуючі засади комунізму, а М. Бердяєв називав російський народ “соціалістичним за інстинктом”.

На нашу думку, найбільш влучним терміном для позначення ментально-соціально-політичного стану московсько-російської спільноти й державності буде “мір” у російській мові – синонім слова “общество”, тобто українською – “суспільство”. Той факт, що такий стан автентично прийнятний для більшості московитів-росіян – адже вони протягом багатьох століть утверджують і підтримують його – є вагомою підставою вважати “мір” вершинним ідеалом російського народу, який, однак, не усвідомлений, не обґрунтований і не визначений концептуально московсько-російськими ідеологами.

С.Л. Франк звернув увагу на такий важливий факт: у передбільшовицькій Росії і “западники”, і їх запеклі опоненти – слов’янофіли – вбачали головну причину негараздів у політичній, державній та соціальній сферах буття Російської імперії в тому, що у московитів-росіян, на відміну від європейських націй, не має глибоких релігійно-моральних

основ правового регулювання усупільненого повсякдення, традиції соціально-релігійного виховання, яка на Заході є базисом суспільної і державницької культури. “І тому російське духовне й культурне життя ще дуже аморфне і примітивне” [16, с. 494–495]. Це узагальнення неспростовно підтвердилося піднесенням більшовицького атеїзму на рівень державної політики, агресивним, воістину сатанинським глумлінням Комуністичної партії Радянського Союзу над релігією, церквою та її служителями, над християнською мораллю. Більшість народу Російської імперії, котра перемогла у громадянській війні, та їхні нащадки прийняли і прийняли ці жахи як нормальне і належне явище.

Московсько-російському національному характеру цілком відповідають особливості релігійності цієї нації. М. Бердяєв писав про це так: “Російська релігійність – жіноча релігійність – релігійність колективної біологічної теплоти, що переживається як теплота містична. В ній слабо розвинуте особисте релігійне начало, вона боїться виходу з колективного тепла у холод і вогонь особистісної релігійності. Така релігійність відмовляється від мужнього, активного духовного шляху. <...> Російський народ не наважується навіть думати, що святих можна наслідувати, що святість є внутрішнім шляхом духу, це було б надто мужньо-дерзновенним. Російський народ хоче не святості, а поклоніння святості, захоплення святістю, подібно на те, що він хоче не влади, а віддання себе владі, перенесення на владу власного тягаря відповідальності”. М. Бердяєв вважав, що основною таємницею “російського духу” є його спрямованість на абсолютне. Цей “дух” абсолютизує і релігійно-моральний ідеал, радикально протиставляючи його земному життю як “свiate” й “грішне”, “світло” й “темряву”, отожд навіть не припускає, що християнські моральні принципи можуть хоч якоюсь мірою бути совістю реальних пересічних людей і діючими нормами їхніх стосунків. Тобто земне віддається у владу Дияволу, що виявляється в аморальності, ворожості, злобі, людиноненависництві, агресивності й агресії, насильстві, нехлюйстві, ставленні до праці як до Кари Божої тощо [1, с. 9–10]. “Мораль, наука, мистецтво, право, національності і т. ін., – писав С.Л. Франк, – не є для росіянина жодною цінністю. Вони набувають для нього вартості лише тоді, коли він співвідносить їх з абсолютним – абсо-

лютною істиною та абсолютним спасінням. У цьому полягає принциповий радикалізм російського духу, спотворенням і деформацією якого є політичний радикалізм чи максималізм, зумовлені тим, що дух уже відірваний від своїх істинних, себто релігійних коренів. З іншого боку, відомий російський нігілізм, який є не лише окремою, історично зумовленою формою російського світогляду, а й утворює тривалий хворобливий стан російського духовного життя, – ні що інше, як зворотний бік, негативний полюс цього духовного радикалізму. Російський дух не знає середини: або все, або нічого – ось його девіз. Або росіянин має істинний “страх Божий”, істинну релігійність, осяйність – і тоді він час від часу відкриває істини дивної глибини, чистоти і святості; або він чистий нігіліст, нічого не цінує, не вірить більше ні у що, вважає, що все дозволено. І в цьому випадку часто готовий до жахливих злочинів та паскудств. Росіянину не приходить в голову, що можна почуватися пов’язаним автономними моральними, правовими і державними обов’язками, не переймаючись питанням, на чому врешті-решт заснована їх законна сила” [16, с. 492].

Названі та інші властивості російського національного характеру позначились на характері багатьох етнічних українців, особливо “східняків”, які значно довше були “воз’єднані” з Росією, ніж “западенці”. В умовах окупації Росією України відбувалося постійне й неперервне, стихійне й організоване на рівні державної політики, доволі інтенсивне проникнення в українство всіх форм та проявів російської культури, російського характеру на рівнях ставлення до особистості й спільноти, державного правління, формальних суспільних стосунків і неформальних людських взаємин та ін. Все це несли не лише призначені в Україну державні чиновники, а й етнічні московіти-росіяни, яких чимало мігрувало на терени України. Цінності “міра” й відповідні йому риси російського національного характеру “сіялись і проростали” завдяки характерним негативним властивостям ментальності українців: обмеженості життєвих інтересів добробутом своєї родини (“моя хата скраю...”), захланності, жадібності, заздрісності, недостатній толерантності, повазі й любові до свого, українського, до своїх, українців, відсутність достатньо потужної потреби у національному самоствердженні, творенні й розвитку своєї держави. Історія України ХХ століття підтвер-

дила гіркі слова Дмитра Донцова, сказані ним на його початку: “Жодна нація не могла б похвалитися таким великим числом ренегатів, як українська” [7, с. 122].

Реалії нашої незалежної держави засвідчують правдивість саркастичних слів Б. Грінченка: “Наше українське невміння єднатися, солідаризуватися давно вже відоме. У нас що не город, то й партія, і вже чи зробила, чи не зробила що тая “партія”, а вже скільки певно перемінила і в кожний час клопочеться про нові зміни” [5, с. 15–16]. Неможливо щось заперечити гірко-дошкульним звинуваченням М. Сріблянського: “Убогість духу – наслідок нашої історії, що власне є історією зрадництва, тупості й розкрадання національних скарбів. Українська нація обікрала сама себе і тепер конвульсивно напружується, щоб щось створити” [14, с. 4].

В одному з наступних номерів журналу “Психологія і суспільство” буде опубліковано статтю доцента Прикарпатського національного університету *Ярослава Мельника*, у якій влучно, глибоко й оригінально висвітлено негативні, антагоністичні щодо “ладу”, державотворення на гуманістично-демократичних засадах, риси базової особистості українського етносу, які він назвав “психологія аграрія”. Це ті риси, завдяки яким “мір” дотепер “сидить у нас на голові”. А ми спробуємо довести, що “мір-ідеал” усе ж таки чужий українському національному характеру. А от “лад-ідеал”, навпаки, цілком відповідає істотному, “архетипному” змісту його спрямованості. По-перше, в Україні ніколи не було спільнот на кшталт московсько-російських общин. Українські громади істотно відрізнялись від них. М. Костомаров першим наголосив і довів, що істотною рисою українця є прагнення до особистої свободи. Відтак кожен член української громади – незалежна особистість. Зв’язок наших громад тримався на консенсусній згоді тих, хто її утворював. Порушення згоди закономірно руйнує громаду [8, с. 265, 279]. М. Грушевський підкреслював, що пайовий характер українських громад надавав відносно широкі можливості для підприємництва та господарського ставлення до справи, що органічно поєднувалося зі всім устроєм українського правління з його принципами суверенітету народу, вільного всенародного обрання провідників, їхньої відповідальності перед виборцями і суперечило суворо механічному устрою Московської держави з її нещадною

централізацією [6, с. 132–133, 277]. На ці істотні особливості об’єднання українців у групи вказувало чимало вітчизняних та зарубіжних дослідників соціетальної психіки, ментальності, традицій, права, устрою життя українства.

У цілковитій відповідності з цими особливостями провідник у громаді був насамперед і головним виразником та охоронцем її інтересів. З цього приводу Ю. Липа писав: “Він не накидає їм своїх фантастичних експромтів, не екстатує екстатичними видивами, як це наявне в людей номадського кола. І це є традиція провідництва. Візьмім, наприклад, опис ролі провідника-отамана пересічної чумацької валки з кінця XIV століття (пирятинської): “На чолі є отаман, керманич, голова і начальник. Йому безпосередньо підлягають всі члени артілі, хоч його влада обмежена чумацькими звичаями і взагалі цілком не є широка і самоцільна. Отаман старається докладно виконувати чумацькі звичаї і настанови. В іншому разі йому завжди загрожує заміна (Щербина)” [9, с. 218].

Прагнення особистої свободи яскраво виявилось у способі життя українського козацтва. Вхідження у військове козацьке з’єднання й вихід з нього були вільним вибором кожного козака. Суспільний лад та державний устрій Війська Запорозького базувалися на принципах народовладдя Київської Русі й класифікуються дослідниками як *християнська демократична республіка*. Гетьман вважався насамперед слугою товариства, яке обирало його своїм ватажком. Його влада обмежувалася під час чинності Генеральної ради. При гетьмані реально діяли дорадчий і виконавчо-дорадчий органи – Рада старшин і Генеральна старшина [3, с. 3–5].

Не лише козацьке, а й “усе життя українське, – писав І.Огієнко, – увесь розпорядок дому, увесь наш державний лад – все це повсякчасно було демократичним. Стан прислуги в нашого старого панства ніколи не був пригнобленим – вона завше була вільною і рівною всім. Нагадаю ще хоча б нашу Київську академію, де вкупі із сином гетьманським сиділо мужиче дитя. Так, року 1737 у цій академії навчалися: дітей козацької старшини – 22, офіцерських – 1, ратушних чиновників – 2, купецьких – 6, простих козаків – 64, міщан – 66, ремісників – 7, мужичих дітей – 39. <...> Всі міста України за старих часів мали цілковите самоврядування, усі чинов-

ники, урядовці були обрані з самих городян і <...> завше відповідали тій громаді, що їх поставила” [12, с. 125–127]. Отож і простий люд України мав виборчі права та певний політичний досвід демократичного характеру.

Українська церква діяла на демократичних засадах. “Митрополита у нас, – зауважив І. Огієнко, – завше вибирали вільними голосами, а патріарх Константинопольський тільки благословляв його. На Вкраїні у церковному житті скрізь було тоді виборне начало: вільними голосами вибирали священників, єпископів, архимандритів, ігуменів і навіть митрополитів” [12, с. 178–179].

Вельми переконливим проявом прагнення особистої свободи як риси українського національного характеру було традиційно високе становище *української жінки*. На це звернули увагу і були вражені цим чимало тих іноземних дослідників, які відвідали Україну [13, с. 80–82]. З іншого боку, історики промосковської орієнтації намагалися довести, що українські кріпаки наприкінці XVI і в першій половині XVII століть були найбільш пригнобленими й експлуатованими в Європі. Мовляв, російським кріпакам жилося значно краще. Висновок: “воз’єднання” України з Росією було для українських селян великим благом. Але ґрунтовні й неупереджені дослідження засвідчили, що насправді становище українських селян у різних регіонах Руського воєводства Речі Посполитої було різним. Так, І.Д. Бойко на основі аналізу великого масиву історичних документів з’ясував, що на півночі селяни мали четвертий наділ, за який вони працювали на пана три дні на тиждень, а не 5–6. На півдні та на сході Київщини і Брацлавщини переважала продуктова та грошова рента. В Канівському старостві селяни взагалі не виконували повинностей, а лише сплачували чинш на користь замку в розмірі 20 грошів литовських, а бідніші – “що можуть”. На Переяславщині “...співвідношення класових сил було таким, що феодалі не мали змоги застосовувати форми і норми експлуатації, які існували в західних регіонах”. На сході та в центрі Українських земель селяни нерідко одержували “слободи”, тобто цілковите звільнення на час належного освоєння цих земель від панщини та податків [2, с. 142, 244]. Наприклад, В.Д. Марочкін навів такий історичний факт: князь Острозький з метою заселення Переяслава надав переселенцям – втікачам від своїх колишніх панів – 30 років слобод [11, с. 26]. Заува-

жимо, ці дослідники опрацювали й опублікували наведені та чимало інших подібних фактів у 60-ті роки XX століття, коли комуністичний режим у СРСР був ще могутнім!

Отже, українські селяни в період розгортання національно-визвольної війни у XVII столітті не були остаточно загнані в кабалу ні фактично, ні психологічно, не втратили прагнення особистої свободи і здатності боронити її. Саме це прагнення і ця здатність піднімала українських селян на боротьбу з польською шляхтою, яка намагалась накинути на них соціально-економічне, релігійне й національне ярмо. Саме з тих країв, де панщина не була важкою, або її зовсім не було, почався український визвольний рух. Для рабської душі гноблення є звичне, його посилення – прийнятне, а для вільнолюбної особистості – нестерпне, неприйнятне. Психологічно вагомим є висновок С. Горошка, що не так самі гніт і поневолення, як реальна загроза зазнати їх, викликали протест українських селян перед і під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. За ідеал їм правило вільне козацьке життя, приклад тих селян, які знайшли у собі мужність утекти від своїх панів і стати козаками, відвоювати свою свободу. Козацтво було ідеалом і для міщан та дрібних шляхтичів, які шукали захисту, а нерідко й порятунку від свавілля магнатів у козаків [4, с. 254].

Напевне, що прагнення особистої свободи як істотна риса українського національного характеру перейшло в нього від люду Київської Русі, першою і найважливішою прикметою якого було стремління до особистої свободи і відповідальність перед релігійними святощами, як стверджує Ю. Липа. Він писав: “Вільні люди – це люди Києва. В одному з перших знаних актів Києва (договір князя Ігоря з Романом Царгородським від 945 року) знаходимо вияв найглибшого почування людей Києва. Вони – і християни, і погани – всі присягаються додержувати умови договору. На яке ж найбільше нещастя для себе закликаються вони у разі недотримання договору? “Нехай не матимемо помочі ані від Бога, ані від Перуна, – кажуть вони, – і нехай зостанемося рабами і в цьому, і в майбутньому житті” [9, с. 184]. В суспільних стосунках Київської Русі відчутними були засади демократії й права. Активно працювало народне віче, компетенція якого поширювалась на всі рівні державної влади, включаючи вибір князя й укладання з ним угоди. Князь не міг прий-

няти жодного важливого політичного рішення без схвалення його народним віче. М. Грушевський переконливо показав, що культура Русі в добу формування Київської держави зазнала “масового напливу західних (скандинавських) елементів. Цей процес тривав і в часи правління Ярослава Мудрого та його нащадків, коли Київська Русь підтримувала широкі династичні зв’язки з німецькими князівствами й усілякими іншими державами й державками, які перебували під впливом німецької культури. Із занепадом Києва (кінець XII століття) його культуру успадковує Галицько-Волинське королівство”. Цілком можливо, що коріння високої на ті часи нормативно-регулятивної культури Київської Русі, а відтак Галицько-Волинського королівства, перебувають у Трипільській культурі, знайдені правові акти якої, зокрема, свідчать про шанобливе ставлення до індивіда-трипільця, про його право вільного вибору та самостійної діяльності.

Вільнолюбність і демократичність української душі знайшли естетично довершене відображення у нашому фольклорі, насамперед у піснях, які викликають зачарований подив у художньо-естетично чутливих людей усього світу. Українські народні пісні являють собою потужну експресію автентичного пориву до волі, свободи, правди, справедливості, гармонії, до добротності, поваги і любові у взаєминах, а також до впорядкованості та краси у побуті. Ю. Липа зазначив: “У дуже багатьох дослідників при оцінюванні характеру українця ми знайдемо на першому місці такі і їм подібні окреслення: “Потяг до краси насичує ціле життя українця. Крім ділянки музичної і поетичної творчості, видно це і в одежі, і в оселі, і в любові до природи. <...> Багата поетична натура українця висловилася в незмірній кількості дум, побутових і ритуальних пісень, приказок, легенд і т. д. <...> Ця риса, мальовничий індивідуалізм – це те, що вперше впадає до очей чужинцеві. Недарма описи України від Гердера до сучасних мандрівників підкреслюють цю прикмету українського характеру і надають цілому краєві назву Еллада” [9, с. 156].

Німецький поет Фрідріх Боденштедт, який протягом 1840–45 років подорожував Росією, Україною і Малою Азією, у передмові до збірки українських пісень у його перекладі німецькою мовою (Поетична Україна. – Штутгарт, 1845) підкреслив, що українському

народу властиві поетичність та потужний потяг до мальовничості, краси, впорядкованості в усіх сферах повсякдення. Про наші пісні він, зокрема, написав: “Нехай запасні українські пісні, мов жалібні вітри, віють на німецькі левади й оповідають, як діти України колись любили і боролися. <...> У ніякій іншій країні дерево народної поезії не видало таких великих плодів, ніде дух народу не виявився у піснях так живо і правдиво, як серед українців. Який захопливий подих туги, які глибокі, людяні переживання у піснях, що їх співає козак на чужині! Яка ніжність у парі з мужньою силою пронизує його любовні пісні! <...> Справді, народ, що спроможний співати такі пісні і любоватися ними, не міг стояти на низькому ступені освіти. Цікаво, що українська народна поезія дуже подібна іноді своєю формою до поезії найбільш освічених народів Західної Європи” [13, с. 80–81].

Отже, вельми слушним є такі слова М. Грушевського: “Порівняно з народом великоруським, український є народом західної культури, хоча й одним з найбільш багатих східними орієнтальними впливами, але все-таки за всім складом своєї культури і свого духу – народом західним” [6, с. 14].

Висновки. Опрацювавши значний масив доробку дослідників української національної психіки, ментальності, характеру, культури, традицій, історичного матеріалу, солідаризуємося з В. Янівим і стверджуємо, що виразно неусвідомлюваною, не висвітленою концептуально ідеєю (ідеалом) нашої нації є *лад* як дотримання традицій, котрим притаманні демократизм, пошанування індивідуальної свободи, права особистості діяти вільно, ініціативно, самостійно, незалежно від її матеріальних статків та соціального статусу. Ці традиції ґрунтуються на засадах християнської моралі. І все це цілком відповідає традиціям та вершинному ідеалу розвинених демократичних країн європейсько-християнської цивілізації. Тому все ж таки – ЛАД!

1. Бердяев Н. Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности. – М., 1990.

2. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI–першій половині XVII ст. – К., 1963.

3. Гетьмани України. Історичні портрети. – К., 1991.

4. Горошко С. Лакований образ Богдана // Політологічні читання. Українсько-канадський щоквартальник. – 1992. – №1.

5. Грінченко Б. Тяжким шляхом. – К., 1912.

6. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991.
7. Донцов Д. Борьба украинского духу // Украинская жизнь. – 1912. – №5.
8. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова: В 3 т. – СПб, 1863-1867. – Т. 1.
9. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992.
10. Лебон Г. Психологические законы эволюции народов. – СПб., 1906.
11. Марочкін В.Д. Антифеодальний та визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. – К., 1969.
12. Огієнко І. Українська культура. – К., 1918.
13. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991.
14. Сріблянський М. Убогість духу // Українська хата. – 1914. – №3.
15. Чехович К. Генеза і суть націоналізму. – Ч. II. Християнський націоналізм. – Львів, 1939.
16. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., 1992.
17. Янів В. Психологічні основи окциденталізму. – Мюнхен, 1996.

АНОТАЦІЯ

Москалець Віктор Петрович.

“Лад” чи “мір”? – Важка проблема української національної ідеї.

Свобода духу особистості, індивідуалізм як здатність і бажання брати на себе відповідальність за свою діяльність та поведінку, за все, що діється у соціумі, в державі, як самостійність та ініціативність, як уміння керувати самим собою, своїми формальними та неформальними стосунками, віддаючи державі тільки функції контролю за дотриманням законів, які однаково захищають права кожного громадянина, В.Янів влучно позначив терміном “лад” і показав, що цей “лад” є вершинним ідеалом (ідеєю) усієї європейсько-християнської цивілізації. Хоча внаслідок певних негативних властивостей **українського національного характеру** на ньому відчутно позначилися впливи авторитарно-волюнтаристичного московсько-російського вершинного ідеалу (ідеї), який названий нами “мір”, а базові, “архетипні” пласти цього характеру були і залишаються чужими “міру” і відповідними “ладу”. Про це незаперечно свідчать історичні факти і документи.

Ключові слова: національний ідеал (ідея), національний характер, особиста свобода, російська община, українська громада.

АННОТАЦИЯ

Москалец Виктор Петрович.

“Лад” или “мир”? – Трудная проблема украинской национальной идеи.

Свобода духа личности, индивидуализм как способность и желание возлагать на себя ответственность за свою деятельность и поведение, за всё, что происходит в социуме, в государстве, как самостоятельность и инициативность, как умения управлять самим собой, своими формальными и неформальными отношениями, отдавая государству только функцию контроля за соблюдением законов, которые одинаково защищают права каждого гражданина, В. Янив удачно обозначил термином “лад” и показал, что этот “лад” является вершинным идеалом (идеей) всей европейско-христианской цивилизации. Хотя вследствие определённых негативных свойств **украинского национального характера** на нём ошутимо сказались влияния авторитарно-волюнтаристического московско-росийского вершинного идеала (идеи), который назван нами “мир”, а базовые, “архетипные” пласты этого характера были и остаются чужими “миру” и соответствующими “ладу”. Об этом неопровержимо свидетельствуют исторические факты и документы.

Ключевые слова: национальный идеал (идея), национальный характер, личная свобода, российская община, украинская громада.

ANNOTATION

Moskalets Viktor.

“Lad” or “Mir” – Complex Issue of Ukrainian National Idea.

The freedom of a personality's spirit, individualism as a capability and wish to take a responsibility for his activity and behavior, for everything happening in society, in the state, as independence and initiative, as a skill to control himself, his own formal and informal relations, leaving to the state only the function of a control over law enforcement, which protect the rights of every citizen, were defined by V. Yaniv as “lad” and the scientist demonstrated that this “lad” is a top ideal (idea) of the whole European-Christian civilization. Though due to some negative features of Ukrainian national character it was greatly influenced by authoritarian-voluntaristic, Moscow-Russian top ideal (idea), which was called by us “mir”, and basic “archetypical” layers of this character were and are odd to “mir” and corresponding to “lad”. Historical facts and documents are undisputable evidences of this.

Надійшла до редакції 12.07.2011.

ДУХОВНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Мирослав САВЧИН

Copyright © 2012

Постановка проблеми. Українське суспільство потребує конструктивних ідей, їх операціоналізації та реалізації, аби здійснити історичний поступ в умовах сучасної цивілізації. Найзагальнішою ідеєю у цьому контексті є *національна ідея* як концентрований вираз національних інтересів та переживань, як форма духовного самоусвідомлення народу, показник усвідомлення українством себе, своєї ролі і місця у світі.

Українська національна ідея (УНІ) – не-суперечливий комплекс вірувань, національного світобачення і розуміння, сутнісне ядро духовного та інтелектуального потенціалів нації, кожної людини як громадянина і державотворця [7; 10; 12; 13; 18; 19]. Її носіями є люди з різними поглядами, різних національностей, різної партійної приналежності, нарешті різних релігійних та життєвих уподобань.

Існують внутрішні за зовнішні загрози реалізації УНІ (експансія інших цивілізацій, держав і культур, глобалізація тощо). Брак та викривлення і спотворення історичних знань, деформованість національної свідомості і несформованість активної патріотичної позиції посттоталітарного українства породжують невиразне уявлення про названу ідею, тиражуючи різне розуміння її місця і ролі в сучасних державотворчих процесах. Спираючись на минуле і пишаючись ним, не докоряючи йому, українці мають мобілізувати свої творчі сили на сучасні і майбутні здобутки, на творіння українського народу як єдиної політико-поліетнічної спільноти, цілісної національної одиниці світового співтовариства.

Національну ідею не можна зрозуміти без урахування особливих умов життя народу протягом його історії. Вона відображає глибинний рівень національної свідомості, є формою рефлексії нації (людини) з питань сутності певної спільноти та сенсом її існування, охоплює також сукупність ціннісних орієнтацій нації, спрямування мислення народу, здатність

відчувати і діяти відповідно до його національних інтересів. До того ж указана ідея – своєрідний духовний стан народу, його менталітет, що формується залежно від традицій, культури, всього оточення, плинного повсякдення і водночас сама впливає на них, існує як “животворча свідомість”, як джерело культурно-історичної динаміки нації. Для нас очевидно, що УНІ має стати засадовою складовою політичної свідомості громадян, адже саме вона визначає метастратегію, що не редукується ні до хаосу різнобарвних і безкомпромісних соціально-політичних протистоянь, ні до спроб зверхнього нав’язування народу під виглядом його власної волі інтересів окремих груп, а зорієнтована на соціальну справедливість та історичну правду. Водночас метастратегія має сприяти інтелектуалізації спільноти, формуванню духовної інтелектуальної еліти нації, яка здатна створити потужний потенціал як матеріальної власності, так і нематеріальної. Тому УНІ – це запора не лише рівноpartnerської інтеграції України у світове співтовариство, а й гарант збереження та розвитку національної ідентичності народу як складового феномена світового багатосупільного розмаїття. Вочевидь вона інтегрує у собі національне, соціальне, інтелектуальне і духовне.

На основі утвердження УНІ як такої, що охоплює всі суттєві сторони українськості, прогнозується розвиток країни на далеку перспективу як самостійної цивілізаційної одиниці, тому що національно здорове суспільство не є соціально чи громадянськи стурбованим. Україні у цьому сенсі ще треба стати соціальною і конкурентоспроможною державою, досягти збалансованіших і гармонійніших відносин не тільки між різними регіонами, а й між різними верствами населення, а відтак консолідувати націю. Звідси очевидно, що державними пріоритетами мають стати, по-перше, курс на збереження у ринковому просторі національної ідентичності та спадкоємності в розвитку з ви-

користанням потужного інтелектуального потенціалу країни і, по-друге, опрацювання державної програми елітаризації українського суспільства та інтелектуальної його орієнтації на такі невмирущі цінності, як духовність, знання, розум, патріотизм, свобода, відповідальність, творчість.

З позиції християнської духовності в основі УНІ перебуває ідея повноцінного людського буття українського народу на Землі, коли кожен політично свідомий українець приймає сенс свого життя як примноження добра на шляху постійної боротьби зі злом. Духовна еліта, як і влада, покликана турбуватися про українську систему ідеологічного забезпечення державотворення, яка засадниче впливає із природи духовної та інформаційної мобільності нації. Українськість акумулює спадкоємність, соборність та прогресивність розвитку країни як самостійної і самодостатньої одиниці у світовій системі народів і держав. Найважливіше, на що має спрямовуватися нині УНІ, – це на високій моральній основі та на засадах соціальної злагоди формувати в кожного громадянина зрілу свідомість державотворця й утверджувати інтелектуальну гідність самостійної нації.

За умов великої конкуренції та шаленого економічного, політичного й інформаційного тиску інтелектуальна самостійність України – це чи не одна з найважливіших складових УНІ, яка у стані об'єднати націю, спираючись на здобутки національної освіти, науки і культури, а також на патріотизм і високу активність громадян в освоєнні і творенні нових знань та компетентностей. На жаль, кволість суспільної еліти, особливо політичної, є вузьким місцем у нашому багатопроblemному державотворенні.

Духовна та інтелектуальна еліти українського народу повинні доводити ідею до суспільного загалу, робити близькою всім громадянам, перетворювати її у пам'ять про спільне минуле, історію, що формує свідомість, дух нації, який є рушійною силою майбутніх суспільних зрушень та консолідації. Йдеться про дієвість, “працездатність”, інтегруючи силу УНІ у перехідний період соціально-економічного розвитку країни. Слід найперше не піддавати сумніву суспільну цінність самої ідеї, а адекватно оцінювати існуючі у даному соціумі соціальну орієнтацію та мотивації, рівень освіченості, духовності і патріотизму громадян. УНІ як духовно-соціокультурний феномен має всі підстави стати наскрізною у системі “сім'я – людина – суспільство – держава” у свідомості людей, яка багато в чому залиша-

ється “совковою” і не “працює” на сучасну суспільну трансформацію. Тому головне завдання розвитку і розв'язання проблеми національної ідеї – інтелектуальне опрацювання та удосконалення людського фактора. Драма державотворення полягає в тому, що політична еліта у своїй більшості не готова сприйняти ідею економічного відродження країни, надати їй статусу національної, а головне – зреалізувати його діяльно.

УНІ – це духовний каталізатор національного відродження і вищий прояв політичної свідомості нації. Її утвердження постає як *національний ідеал*, що має інтегративний характер і спрямовується на позитивний результат, передбачає національну мобілізацію, потенційну та реальну участь кожного на благо держави і суспільства. Отож УНІ відкриває перспективу пізнання нацією істини власного автентичного буття, стимулює розвиток особистості в оновленому українському соціумі.

Авторська ідея. Повноцінна конструктивна УНІ обов'язково включає духовну складову, котра в життєдіяльності суспільства і кожної окремої особи-громадянина становить фундаментальну основу повноцінного повсякдення, є спрямовуючим та мотиваційним чинником. Вона забезпечує прогресивний поступ українського народу у високопроблемних умовах сучасного світу з його агресивним секуляризмом та іншими деструктивними тенденціями, що часто призводять до негативних наслідків у житті як окремої людини, так і соціуму.

Виклад основного матеріалу. Свого часу грецькі філософи “єдиний всесвіт поділили на дві частини: світ ідей – дійсності, осяжної розумом (*noeta*), і світ чуттєвої дійсності (*aisthet*). Так постав дуалізм онтологічного характеру, що утвердив розрізнення двох видів дійсності – матеріальної та духовної. Тому для цих філософів справжнє життя – це життя духу, котрому матерія тільки заважає. Звідси – моральний висновок: для того щоб осягнути духовний світ, треба втекти від світу матеріального [22, с. 76].

У сучасну епоху, особливо “для Заходу, світ є реальним, а Бог – гіпотетичним. Сьогоднішня “секуляризована людина вважає ворогом свободи не тільки Церкву, а й самого Бога. Його існування викликає сумніви, тому і з'являється потреба у доказах. Для Сходу, навпаки, існування світу є сумнівним, ілюзорним; і фактично єдиним аргументом на користь його реальності приймається само-

очевидне існування Бога. Філософія очевидності тотожна філософії Одкровення.

Християнська традиція добре усвідомлює подвійне ставлення до світу: з одного боку, християнин користується благами Божого творіння – Всесвіту – і примножує їх, з іншого – монахи наполягають на тому, що втеча від світу – неодмінна умова Божої любові. Загалом же існує три сфери дійсності: матеріальний світ, духовний світ, Бог. Між цими, дуже відмінними між собою, сферами існує неосяжна прірва, яку, однак, можна подолати завдяки Божому провидінню. Христос – Бог і водночас людина, ...заповнив прірву, яка відділяла нас від Бога, і таким чином обожествив людину. Людина – це поєднання вкрай не подібних між собою духовного та матеріального складових – покликана здолати цю прірву, що розділяє все суще [22, с. 71].

Західні богослови здебільшого вихваляли матеріальний бік благ, якими Бог сповнив для нас світ: це і різні види їжі, і сприятливий клімат, і нагода працювати. На думку грецьких Отців, видимий усесвіт є благом, оскільки провадить людину до пізнання Бога: він – неначе “школа душ”, він – об’єкт “природного споглядання”, яке підносить розум від видимих речей до невидимого Бога” [22, с. 70]. Всеєдність світу означає принцип внутрішньої форми досконалої гармонії множинного, згідно з яким усі компоненти цієї множинності тотожні між собою і тотожні цілому, але в той же час вони не зливаються в неподільну і суцільну єдність, а утворюють особливий поліфонійний лад, трансцендентну єдність роздільності і взаємопроникнення” [8, с. 18]. В названій єдності – сама суть, сам зміст віри, яка і є входження в єдність, прийняття її, втраченої світом у його падінні, і досвід цієї єдності як спасіння і нового життя” [15, с. 181–182].

Життя сучасного українця дуже не автентичне духовній природі людини. У підґрунті всіх невдач – у непослузі дітей, у неврозах і невропсихозах, у злочинності, самовбивстві, алкоголізмі, у статевих порушеннях – фактично лежать дисфункції соціального буття та відсутність духовності. І якщо “емпіричні умови повсякдення спричиняють поневіряння, то це тому, що наша епоха проголошує подорослішання людини, яка більше не терпітиме ніякої опіки над нею” (передусім з боку Бога – М.С.) [6, с. 47]. Проникаючи у секрети природи, людина зовсім не доводить, що Бога не існує, а просто перестає відчувати в Ньому потребу” [6, с. 32–33]. До того ж людські стосунки вражені

нещирістю: “або ми заволодіваємо іншим, або самі опиняємося у його владі. Наше ставлення до іншого – завжди неправда, і тому інші – справжнє пекло для Я” [6, с. 39].

Повсякдення сучасного українця відзначається поверховістю, адже він, фактично, живе в цивілізації коміксів і втратив повноту символічного мислення. Раціоналізм та емпіризм призводять до заперечення віри і визначають справжнім лише те, що є конкретним та досліджується точними науками. З неопозитивістським ставленням до життя пов’язані криза діалогу та споживацька свідомість, які призводять до того, що людина, яку сприймають лише як виробника та споживача, зрештою, сама стає предметом, точніше – упредметненням інших.

Недовіра до історії і традицій, особливо серед молоді, призводить до відторгнення релігійних звичаїв, до нехтування вікових молитовних форм, недостатнього поєднання молитви зі щоденним життям. Віра в Бога “перестала бути джерелом, вона стала додатком до структур світу, до яких включені віряни, і це разючий приклад соціальної залежності” [6, с. 128]. Між тим, “цивілізація не повстає проти Бога, а вибудувала суспільство “без Бога”, коли “атеїзм став масовим”, не зазнавши жодної кризи. Людські істоти живуть на поверхні самих себе, де Бога немає за визначенням. Стати атеїстом сьогодні – це не стільки вибір, ще меншою мірою – заперечення, скільки бажання бути як усі, піддатися загальному настрою” [6, с. 14]. Стан духовності у суспільстві істотно впливає на оздоровлення природного оточення. Ще древній китайський філософ Конфуцій помітив, що стан природи залежить від стану людської моральності [17, с. 378].

Сучасне українське суспільство тотально відчужує людей від їх істинної суті, пропонує ідолів замість ідеалів. Ці ідоли перетворюють життєві сили людини на чужу їй “річ”, відволікаючи неістинними об’єктами поклоніння і престижу від шляху істини, справжньої свободи і щастя. Серед таких ідолів Е. Фромм [20] називає публічну думку, соціальний престиж, економічне процвітання, індивідуальний нарцисизм, що організують сприймання зовнішнього світу виключно через формат свого егоїстичного Я. Скажімо, соціальний нарцисизм ускладнює та проблематизує стосунки між людьми, надає їм товарного характеру, коли все продається і все купується. Так, “європейці вмюють сміятися, але не вмюють радіти. Радість східних людей без

сміху – особливо піднесена, духовна радість” [20, с. 54]. На жаль, існування “певних упереджень, особливого раціонального наставлення призводить до того, що враження і думки з часом переростають в аксіоми, у стереотипи і догмати. Отож, за невігластва мас, поширюється “релігійне рабство”, від якого людство звільняється наукою і матеріалістичною філософією. “Сьогодні бути розумним – значить усе розуміти і ні у що не вірити” [6, с.18]. У свідомості багатьох людей “релігійна віра зводиться до експлуатації, відчуження або компенсації, та варто переступити через цю занадто примітивну демагогію – що дуже нескладно, – як критика упреться у справжнє утруднення” [6, с. 25].

Фатальним для нашої культури є те, що її матеріальний бік розвивався набагато сильніше, ніж духовний [14, с. 235]. Надмірна матеріальна об’єктивність – це не просто погляд, це порушення здорової організації духовного світу людини. Життя стає вмиранням, а не творенням і самотворенням. У цьому аналітичному контексті однією із значущих для українця є *проблема сенсу життя*. Св. Василій Великий вказує, що “навіть деякі погани мали вироблене поняття щодо мети людини. Одні вважали, що її метою є знання, інші – практична діяльність, а ще інші – повне використання життя та тіла у своє задоволення. А віддані почуттям люди заявляли, що розкіш – це справжня мета життя. А для нас мета, задля якої ми все робимо і до якої прямуємо, – це щасливе життя у вічності. А його досягнемо тоді, коли Бог керуватиме нами. І досі розумна людина ще не придумала нічого кращого за цей погляд” [цит. за 8, с. 213].

Усі спроби вивести сенс життя із сенсу земного буття є безперспективними, перш за все тому, що у світовому процесі не виявляється та доцільність, яка б могла підкорити собі діяльність людини і людства загалом. Матеріальне буття ніколи не може дорости до ідеального світу (світу абсолютних цінностей). Головний адекватний сенс земного життя людини – постійно бути у спілкуванні з Богом. Св. Августин пише, що “людині треба жити, все “більше і більше наближаючись до Джерела життя, і у світлі Його бачити світло, вдосконалюватися, просвітлюватися і знаходити щастя” [1, с. 343]. І це потрібно тому, що людських сил для спасіння недостатньо. “Душа моя без Тебе, як земля без води”; як не може вона сама освітити себе, так і не може сама і наситити себе” [1, с. 351]. І в іншому

місці: “... я сам не можу повністю вмістити себе. Розум тісний, щоб оволодіти собою ж” [1]. На жаль, основні зусилля більшості сучасних течій психології спрямовані на розробку психотехнологій для маніпулювання людиною (обґрунтування певних норм, стандартів, що, на перший погляд, стабілізують, а фактично дестабілізують суспільство), не спрямовані на забезпечення її духовного розвитку.

Зовнішня освіченість у поєднанні з душевною тривогою щодня приводить сотні людей (навіть маленьких дітей, які втратили душевний спокій) до психоаналізу і психіатрів. Отож будуються все нові і нові психіатричні лікарні, відкриваються відповідні курси підвищення кваліфікації, у той час як багато хто з психіатрів ні в Бога не вірить, ані існування душі не визнає. Натомість для духовного розвитку українства повинно відбуватися “запліднення культури світлом Фавору, адже людина світла має це світло у собі й осяває ним увесь світ” [6, с. 23]. Культура будь-якої епохи стає просто “символом, коли вона накопичує цінності й утворює музей скам’янілих продуктів цієї культури, цінностей, позбавлених життя. Генії знають, як гірко відчувати відстань між вогнем духу та його об’єктивованими творіннями...” [6, с. 106]. Як сказав св. Максим Сповідник, головне покликання християн у світі – “об’єднати тварну природу (світ) із нетварною енергією обоження” (живим джерелом якої є Церква)” [6, с. 92], а св. Григорій Палама так формулює мету втілення: “*Шанувати тіло, щоб духи погорди не сміли помислити, що вони вищі за людину*”. Ці, сповнені незвичайної сили, слова становлять дивовижний гімн творчому духу людини.

Отже, сучасна цивілізація спотворила Божественний стан буття суспільства та конкретної людини, що призвело до істотних втрат: до руйнування людських стосунків і спотворених уявлень про справедливість та свободу, до поверховості життя і богоборчих прагнень. У результаті Царство Боже перестало бути головним змістом і внутрішнім рушієм активності людини, яка стала рабом речей, комфорту, прогресу, інформації, а відтак втратила автентичний сенс свого повсякдення через заперечення будь-якої залежності від потойбічного. На цьому багатопроblemному шляху суспільного творення головні завдання української нації полягають у ствердженні вищого порядку, в усвідомленні широких горизонтів абсолютності, надіндивідуальної значущості та сили першооснови тотального буття, у творенні

вічної літургії майбутнього віку й “заплідненні” усієї культури світлом Фавору. Реальне і діяльне звернення до Божої Благодаті призведе до спасіння українського народу. Тому всі проекти, що стосуються втілення української національної ідеї в суспільне повсякдення, мають ґрунтуватися на духовних засадах.

1. *Августин Аврелій*. Исповедь Блаженного Августина, Епископа Гиппонского. – М.: Ренесанс, 1991. – 490 с.
2. *Андреев Д.А.* Роза Мира. – М.: Редакция журнала “Урания”, 1998. – 608 с.
3. *Бубер М.* Два образа веры: Пер. с нем. / Под ред. П.С. Гуревича, С.Я. Левин, С.В. Лезова. – М.: Республіка, 1995. – 464 с.
4. *Грот М.Я.* Выбранные психологические творения / Упорядник, передмова, примітки М.Д. Бойправ. – Ніжин: Видавництво НДП ім. М. Гоголя, 2006. – 296 с.
5. *Евдокимов Павел*. Этапы духовной жизни: От отцов-пустынников до наших дней: Пер. с франц. С. Зейденберга, М. Норданского. – М.: Свято-филаретовская московская высшая православно-христианская школа, 2003. – 232 с.
6. *Евдокимов Павло*. Незбагненна Божа любов: Пер. з франц. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2004. – 132 с.
7. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контент: Франківський період. – К.: Факт, 2006. – 180 с.
8. *Карсавин Л.* Религиозно-философские сочинения. – Т.1. / Сост. и вступ ст. С.С. Хоружего. – М.: Ренесанс, 1992. – LXXIII, 325 с.
9. *Катрій Ю.* ЧСВВ. Перлини Східних отців. – 2-е вид., доп. – Львів: Місіонар, 1998. – 344 с.
10. *Качаев В.* Еще раз о национальной идее // Власть. – 1999. – №5. – С. 68–76.
11. *Кураев А.* Сатанизм для интеллигенции (о Рерихах и Православии). – Кн. 1. Религии без Бога. – М.: Отчий дом, 1997. – 527 с.
12. *Махній М.* Етноеволюція: Науково-пізнавальні нариси. – К: ВЛОХ: UA, 2009.
13. *Мосейчук В.* Українська національна ідея. – Тернопіль-Львів, 2007. – 80 с.
14. *Паїсій Святогорець*: З боєм та любов'ю про сучасну людину. – Т.1. – Львів, “Атлас”, 2006. – 381 с.
15. *Протопресвітер А.Шмеман*. Євхаристія Таїнства Царства. – Второе изд. – М.: Поломнин, 2004. – 304 с.
16. *Савчин М.В.* Духовний потенціал людини: Навч. вид. – Вид. 2-е, пер., доп. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 508 с.
17. *Святитель Микола Сербський*. Місіонерські листи. – Львів: “Глобус”, 2007. – 487 с.
18. Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.V (I). – К., 2002. – 346 с.
19. *Томашівський С.* Церковний бік Української справи. – Відень: Друкарня Адольфа Гольгавзена у Відні, 1916. – 24 с.
20. *Фромм Э.* Бегство от свободы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1995. – 256 с.
21. *Швейцер А.* Культура и этика. – М.: Прогресс, 1993. – 343 с.
22. *Шпідлік Томаш, Гаргано Іночензо*. Духовність грецьких і східних отців: Пер. з італ. Я. Приріз, Р. Паранько. – Львів: Свічадо, 2007. – 144 с.

АНОТАЦІЯ

Савчин Мирослав Васильович.

Духовна складова української національної ідеї.

У статті проаналізовані особливості української національної ідеї, її спричинення історичними та сучасними умовами. Обґрунтована важливість долучення духовних цілей до змісту цієї ідеї. Викладені причини бездуховності, що наявні в українському суспільстві й у загальноцивілізаційному контексті, описані негативні наслідки для культури даної тенденції. Аргументовано визначальне значення духовної сфери у життєдіяльності сучасного соціуму та особи-громадянина як фундаментальної основи повноцінного й автентичного повсякдення народу і водночас як спрямовувального та мотиваційного чинника. Основу УНІ становить духовне, душевне і фізичне самовдосконалення людини й удосконалення світу за моральними, соціальними та економічними канонами.

Ключові слова: українська національна ідея, духовні цілі, бездуховність, автентична життєдіяльність, самовдосконалення людини.

АННОТАЦИЯ

Савчин Мирослав Васильевич.

Духовная составляющая украинской национальной идеи.

В статье проанализированы особенности украинской национальной идеи, ее детерминированность историческими и современными условиями. Обоснована необходимость включения духовных целей в содержание этой идеи. Изложены причины бездуховности в украинском обществе и в общецивилизационном контексте, а также описаны негативные последствия данной тенденции. Аргументировано определяющее значение духовной сферы в жизнедеятельности современного социума и личности-гражданина как фундаментального основания полноценной и автентической обыденности народа и одновременно как направляющей и мотивирующей силы. Основание УНИ составляет духовное, душевное и физическое самоусовершенствование человека и совершенствование мира по моральным, социальным и экономическим канонам.

Ключевые слова: украинская национальная идея, духовные цели, бездуховность, автентичная жизнедеятельность, самосовершенствование человека.

ANNOTATION

Savchyn Myroslav.

Spiritual Component of Ukrainian National Idea.

Peculiarities of the Ukrainian national idea, its determination by historical and modern conditions are analyzed in the article. The necessity of including spiritual goals into the contents of the national idea is substantiated. The reasons of non-spiritness in the Ukrainian society and in the general civilized context as well as the negative results of this tendency are represented. We give proofs to the idea of the determined importance of spiritual sphere in the life of society and a person – citizen as a fundamental basis of authentic people's vital activity of real value, as a directed and motivated factor, and the main sense of its embodiment is moral, spiritual and physical self-perfection of a person and perfection of the world on spiritual, moral and economic principles.

Key words: the Ukrainian national idea, spiritual goals, non-spiritness, authentic vital activity, self-perfection of a person.

ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКА ЕЛІТА УКРАЇНИ – НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Марія ПІРЕН

Copyright © 2012

Актуальність проблеми. Історія України – це історія жорстокого знуцання і нищення національної еліти шляхом голодоморів, ГУ-ЛАГів, “психушок” та інших форм насильства. І причина тут зрозуміла: саме еліта осмислювала сутність національної ідеї, стан її реалізації в Україні, боролася за національне державотворення.

Національна ідея – це суспільний проект загальнонаціонального масштабу, невід’ємною частиною якого є певне уявлення про об’єктивне становище нації, її цінності та проблеми, а також спільні цілі розвитку українства та шляхи їх досягнення. Особливу роль у формуванні демократичної української національної ідеї (УНІ) в минулому України відіграли твори таких достойників нації, як М. Максимович, Т.Г. Шевченко, М. Драгоманов, Д. Донцов, В. Антонович, М. Чубинський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Грушевський, І. Франко, Л. Українка, М. Міхновський, В. Винниченко, В. Липинський та ін. Сама географія їхньої діяльності засвідчує про соборницький характер національної ідеї, що розвивається й обстоюється заради єдності українського народу на цивілізаційних дорогах державотворення. Серцевиною УНІ, в розумінні М. Грушевського, було визнання невід’ємного права українського народу на самовизначення та пошук його оптимальних форм усупільнення. Це вочевидь сталося з ласки Господньої.

У кожного народу національна ідея має своє змістовне наповнення, власну формулу – ідея “третього Риму”, другого Єрусалиму, американська мрія, Японське диво тощо. Змінилася епоха, сучасна українська еліта повинна працювати над національною ідеєю сьогоденного дня, сприймаючи її як суспільний феномен із чітко визначеним баченням того, до чого прагне нація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти УНІ досліджували І. Бичко, В. Бибик, С. Вовканич, С. Гель, М. Жулинський,

О. Забужко, П. Кононенко, І. Кресина, Л. Лук’яненко, В. Медведчук, М. Михальченко, Л. Нагорна, Ю. Римаренко, В.О. Сабадуха, В. Сергійчук, І.С. Старовойт, А.В. Фурман та ін.

Невирішені складові загальної проблеми. За своїм змістом національна ідея – це багатаспектний суспільний феномен, що акумулює фундаментальні цінності й інтереси, які сприяють об’єднанню більшості населення країни незалежно від етнічної приналежності, соціального становища та формують певний ідеал розвитку нації. Ідеалом української нації є побудова демократичної держави для всіх її громадян. Щоб реалізувати цей ідеал повинні докласти зусиль усі громадяни України на чолі з її елітою як “вибраною верствою” – повновагомим лідером нації.

Метою статті є обґрунтування важливості лідерської позиції сучасної політико-управлінської еліти України в реалізації нею демократичного реформування в контексті вимог та узмістовлень національної ідеї.

Виклад основного матеріалу. Еліта, яка досталася нашому народові з радянських часів, не вся спроможна реалізувати УНІ як осердя державотворення. Більше того, не вся вона є цілком державницькою, проукраїнською, адже прорадянські стереотипи тяжіють у її свідомості, зважаючи на мету, яку ставила тодішня влада. Та й сьогодні, деякі представники певних кіл еліти, недостатньо інтелектуальні, почасти бездуховні, без справжнього патріотизму, громадянської позиції щодо власного народу та України як держави. Про це постійно чуємо як від власного народу, так і від західних елітарних кіл та експертів. Скажімо, в Україні реформи не спрацьовують, тому що не сформована філософія реформ, базова основа національної ідеї державотворення як це, наприклад, зроблено в Росії (“Современная русская идея и государство”). Та й бракує нам державотворчого досвіду, професіоналізму в

системі реформування, ефективного політичного мислення і відповідної управлінської культури, зваженого й дієвого патріотизму, тобто не має справжньої лідерської позиції політико-управлінської еліти, яка справді була б “провідною верствою суспільства” (за В. Липинським).

Усвідомлюючи це, мусимо долати свої вади і творити себе як державну еліту самі, власними силами плекати українську демократичну державу. На це, вочевидь, піде чимало часу, але в цьому – майбутнє наших дітей, онуків, майбутнє українства. Так, Президент держави В.Ф. Янукович у виступі із щорічним посланням до Верховної Ради України 7 квітня 2011 року наголосив, що “Україна – сильна й амбітна держава. Настав час проявити український характер, довести собі та світові, що Україна – це країна-лідер” [8]. Щоб реалізувати лідерську амбітність, потрібно формувати лідерські позиції як у політико-управлінської еліти, так і в молодого покоління, головню через серйозне професійне навчання, ефективне виховання, просвітницьку діяльність партій та громадських організацій, які повинні проявити себе змістом і результатами діяльності, а не гаслами та реєстрацією в Мініюсті. Ті з них, які зареєстровані, але не приносять користі суспільству, на наше переконання, слід знімати з реєстру. Це балас, який не прикрашає, а бюрократизує сучасний український соціум. Там, де відсутні лідери, не має дієвості, справи.

Формування української державної еліти та її лідерських позицій як вагомої складової УНІ – одна з найболючіших проблем сьогодення. Ідеологічну трансформацію нашого суспільства має провадити верства, яка б поєднувала у собі інноваційне мислення, професіоналізм, духовність, патріотизм, відповідальність та могла бути взірцем лідерства для загалу й була здатна повести його за собою на реалізацію демократичних реформ, де в рамках програми реформування визначено 21 напрямок системної інноваційно-професійної роботи [8].

До інших ознак сучасної політико-управлінської еліти вчені додають багатство, яке допомагає в українських урядових інститутах отримати високі посади. Хоча, на нашу думку, корисніше було б говорити про інтелект, психічне здоров'я, патріотизм, громадянськість та державницьку психологію [1]. Адже інтелектуальна, духовна еліта держави завжди відчуває потребу звертатися “нагору”, до авторитету чи принципу, якому добровільно служить. Тому її важлива риса – вимогливість до себе і невичерпне бажання вдосконалю-

ватись, що допомагає їй стати взірцем для суспільства, для “людини-маси” [2, с. 5]. На жаль, зауважує Петро Таланчук, “...частина так званої еліти наших керманців (боюсь сказати яка) має або низьку, або дуже низьку освіту, професійну зокрема, а деякі можновладці не мають її взагалі. І якщо такий пан закінчив ВНЗ, а якість знань нікудишня, то об'єктивно 50% як мінімум вини несе система освіти, яка освятила неука державним дипломом” [4, с. 9]. Ось чому в Україні рівень визнання людини в українському суспільстві далеко не завжди визначається рівнем старанності, здатності навчатися й ефективно працювати.

У будь-якому разі, коли держава сприяє формуванню лідерського інтересу у процесі набуття професії молоддю, то це гарантує в майбутньому бажані суспільні зміни та аргументовано амбітну Україну. Загалом же інтерес суспільства до проблем колективного та індивідуального лідерства, його ролі у підготовці й ухваленні найважливіших політико-управлінських рішень, здійсненні процесів державотворення зумовлюється не лише трансформаційними змінами у системі державної влади України, а й потребою посилення відповідальності тих, хто знаходиться при владі за прийняття та реалізацію нагальних рішень і реформ. Саме політичні лідери та представники владної еліти традиційно у стабільних, демократичних державах професійно управляють перебігом найскладніших суспільно-політичних процесів. Звідси очевидно, що наявність управлінської еліти – це окремий феномен [6, с. 9], що конкретизований нами у терміні “політико-управлінська еліта”. Останній розглядає О. Крюков, відносячи до такої еліти чиновників “вищої ланки”, які володіють формальною владою в організаціях та інститутах, займаються політичним управлінням і встановлюють правила організації життя в суспільстві [5, с. 5].

Феномен політико-управлінської еліти як окремий значущий суб'єкт суспільного повсякдення привертає постійну увагу політологів, філософів, істориків, соціологів та інших учених у галузі суспільствознавства і розглядається ними в різних ракурсах. Здебільшого аналітична думка зосереджується на проблематиці професіоналізму правлячої еліти, її лідерських амбіцій. Отож і функції цієї еліти переплітаються з тими, які покладені на політичне лідерство, владну систему і суспільство в цілому. Головні серед них – це політичне цілепокладання, владно-політична інтеграція

соціуму і регулювання ритму соціально-політичної діяльності [див. 14]. Перша із названих функцій полягає у розробці ефективної сучасної соціально-політичної стратегії і тактики розвитку громадянського суспільства, визначенні обґрунтованої політичної програми дій як серцевини національної ідеї державотворення. Вочевидь вона повною мірою може бути реалізованою лише на вищому рівні політико-управлінської еліти й утілена в УНІ та інтегративній ідеології. До того ж без серйозно продуманої філософії управління країна не зможе здійснити модернізації державного управління в контексті виходу на шлях сталого розвитку [13; 15; 9].

У період демократичного реформування українського суспільства, яке здійснюється водночас у політичному, економічному і соціальному напрямках, великого значення набуває здатність державних інститутів і суспільних об'єднань до стратегії *прогнозування* власного майбутнього – не тільки найближчого, а й віддаленого на роки і десятиріччя. Тому політико-управлінська еліта має виконувати завдання щодо свідомого і раціонального планування і регулювання загальної політики управління в державі відповідно до моделі її розбудови на майбутнє, тобто спираючись на сформовану концепцією української ідеї державотворення. “Щоб докорінно змінити ситуацію, ми повинні побудувати демократичну модель політичної системи та сучасну, конкурентну державну владу. В їх основі – верховенство права, розвинена правова культура, збалансована представницька демократія, сильне самоврядування, ефективний державний менеджмент”. Це пріоритети, нещодавно запропоновані В.Ф. Януковичем [8].

Політико-управлінська еліта, на жаль, після проголошення незалежності не змогла знайти консенсусу стосовно шляхів досягнення стратегічної мети національної ідеї державотворення. Патріотично налаштована її гілка у переважній більшості не мала досвіду державного управління і зрештою зосередилася на утвердженні формальних ознак державності. Головними її гаслом було: “спочатку побудуємо незалежну Україну, а потім займемося економікою, демократією, правами людини”. Значна частина лівої гілки, на відміну від своїх колег із реформованих комуністичних партій країн Центральної Європи та Балтії, не сприйняла ідеї незалежності України, побудови демократичної держави та ринкової економіки, а була зорієнтована на відновлення СРСР та соціалістичного ладу. Час був

витрачений на боротьбу різних політичних сил за владу, яка диктувалася переважно економічними інтересами й точилася навколо питання про те, яка група політичної еліти контролюватиме доступ до розподілу економічних і фінансових ресурсів країни та здійснюватиме приватизацію національного багатства.

Наголошуємо на тому факті, що українське суспільство ніколи не відчувало браку бажаних зайняти елітні позиції, але відчувало і продовжує відчувати дефіцит справжніх елітних лідерів, що час від часу з'являються в нових партіях і рухах, різних фондах, владних структурах і бізнесі, хоча й без лідерської харизми. Водночас якщо і є такі достойні особистості, то ті, хто володіє капіталом, не дає їм реалізуватися: олігархи бояться втратити контроль над політичними рішеннями та “опіку” над тими багатствами (передусім землею), які дані кожному громадянину України Господом. З гіркотою констатуємо, що й сьогодні українська політико-управлінська еліта ще не набула тієї політичної ваги, яку вона традиційно має у високорозвинених країнах. Процеси демократизації, державотворення в країні із самого початку викликали чимало сподівань громадськості стосовно відродження лідерської або, принаймні, вагомої ролі інтелектуальної еліти в українській політиці. Але таким суспільним очікуванням значною мірою не судилося здійснитись через її мізерні статки. Україна має інтелект, який гідно не поцінований, а тому новими технологіями незатребована вітчизняна інтелектуальна еліта збагачує процвітання інших країн.

Освітянська інтелігенція у перші роки державної незалежності дійсно висунула із свого середовища, на перший погляд, яскравих політичних лідерів, але швидко з'ясувалося, що це були здебільшого політично заангажовані особистості, вплив яких на масову свідомість із початком демократичних реформ швидко зменшувався. Таким чином, втративши значною мірою функції політичного лідерства, інтелігенція як зібрання інтелектуалів, фактично не набула якості повновагової еліти перш за все за основною ознакою: її реальна роль у прийнятті соціально значущих рішень на сьогодні зведена до мінімуму [4].

Національна бізнес-еліта, презентуючи на політичному просторі інтереси різних фінансово-промислових груп, підприємців і власників різного рівня, намагається вирішити низку завдань: по-перше, вона прагне гарантувати недоторканість бізнесу і власності як від переділу, так і від необмеженого втручання

держави, а фактично від конкурентів, головно представників бізнес-еліти, які увійшли до політико-управлінських ніш; по-друге, реально зацікавлена у взаємодії із владою у розробці та впровадженні по-справжньому взаємовигідних регуляторних норм, нерідко потребує державної підтримки на зовнішніх і внутрішніх ринках, швидше й активніше за інших зайняла місця, що пустували, хоча й не належні їй, чого немає у суспільствах зі стабільною політичною системою. Сьогодні в Україні спостерігається швидке й ефективне зрощування управлінської та бізнес-еліт [5].

Особливе місце у політичному просторі України займає партійна еліта. Джерелом формування партійних еліт стала поява багатопартійної системи (нині зареєстровано Мінюстом 185 партій). Їх відмінною рисою є наявність політичних лідерів, імена яких характеризуються сталою популярністю і через яких партійна еліта реалізує своє політичне лідерство, принаймні, для тієї частини громадян, що прихильна до певної партії. Якщо брати до уваги дані Інституту соціології НАН України, то довіра до партій у сучасному українському суспільстві є дуже низькою [11]: жодна із партій не має ґрунтовно продуманої ідеології, яка б відповідала національній ідеї державотворення.

Воднораз рішення і дії політичних партій та їх лідерів у багатьох випадках спрямовані на отримання можливості увійти до правлячої еліти й таким чином представляти власні бізнес-інтереси. Для багатьох участь у діяльності політичних партій чи навіть створення партії (“під себе”) стає не більше, ніж трампліном для швидкого кар’єрного входження до управлінської еліти. Тут наголосимо на два факти: а) виникнення та укорінення такого поняття як “партія влади”; б) зрощення партійної, бізнесової та політико-управлінської еліт у боротьбі за владу наймогутніших партійних структур. На жаль дійсність вказує на те, що Україна не для людей, а для правлячої групи людей. Саме та чи інша партія влади перемагала у “боротьбі за перерозподіл влади”, а отже й за право бути правлячою політико-управлінською елітою й розпоряджатися значними фінансовими та адміністративними ресурсами за власними (корпоративними) інтересами, що явно суперечить інтенційності УНІ.

До основних недемократичних характеристик еліти, що входить до “партії влади”, слушно віднести такі моменти:

– під час виборів, переважно шляхом механічного адміністративного втручання на ко-

ристь такої організації, на місцях створюється ілюзія значної електоральної підтримки;

– з метою збільшення загального відсотка підтримки обраної партії, виокремлюється “базовий” регіон, де відсоток голосів максимально підвищується;

– обрана партія потрапляє до парламенту й формує дієву депутатську фракцію, бере участь у формуванні коаліції фракцій, а відповідно й уряду, тобто отримує безпосередньо доступ до виконавчої влади, що дозволяє їй на свій розсуд контролювати значні фінансові та адміністративні ресурси;

– привабливість нової номенклатури зростає, коли до її лав вступають представники місцевих органів влади та самоврядування, які на місцях перетворюються у “феодалів” (приклад Чернівецьких подій 2011 року);

– отриманий статус “партії влади” за найкращих умов повинен закріплюватися демократично, причому як в інтересах влади, так і в інтересах народу.

Загалом виникнення та існування у пострадянській Україні такого феномена, як “партія влади”, є прикладом взаємопроникнення партійних еліт та управлінської еліти, їх симбіозу й формування єдиної політико-управлінської еліти з лідерською харизмою “для себе”, але не для народу в державі. Це, як не парадоксально, шкодить усім – державі, народу і самим “лідерам” на тлі неперіоритетності для чинної партії влади УНІ. Негативним моментом тут є той вплив, який здійснюють вищеназвані еліти на процеси державотворення в Україні, коли управлінські рішення та корекція здійснює виключно адмінресурс без участі громадянського суспільства. Проте національна ідея – це спільний продукт влади й усього народного загалу. До того ж у поліетнічній, поліконфесійній, соціально розрізненій Україні потрібно осмислити базову систему цінностей, яка була б сприйнята і підтримана всіма суспільними верствами. На наше бачення, такими цінностями передусім є професіоналізм, сумлінна праця на державотворення, патріотизм, громадянська позиція, духовність, відповідальність, толерантність, консолідація, повага до кожної людини, її соціальна захищеність, а їх гармонійне поєднання – основа консолідації національної спільноти задля державного розвитку та злагоди.

У процесі консервації та збереження власних владних повноважень й статусу політико-управлінської еліти, представники партійного керівництва залучають як законодавчі важелі,

так і державотворчі акти, створюючи нові інститути влади та здійснюючи перерозподіл повноважень між ними, часто не думаючи про лідерську харизму та циркуляцію еліти, куди могли б потрапити молоді інтелектуали, котрі здатні принести нові ідеї, що відповідають викликам часу для України – реалізації національної ідеї державотворення. Сумно, але в нинішньої політичної еліти власні інтереси переважають над суспільними, хоча, скажімо, більше ста років Вільфредо Паретто попереджував про чесну та вчасну ротацію еліт. Є депутати Верховної Ради, які відпрацювали чотири-п'ять каденцій, але продуктивність їхньої діяльності мізерна стосовно реалізації демократичних змін у суспільстві. Отож великим нагальним є питання патріотично зорієнтованого професійного лідерства, а не купленого гравця, який не вміє творчо мислити та втілювати у життя цілі і завдання національної ідеї державотворення. У зв'язку з цим вкажемо на низку внутрішніх загроз, що підтверджують неефективність діяльності лідерів основних галузей, сфер та інститутів суспільного виробництва:

1) деградація системи державного управління через масштабну некомпетентність, виконання багатьма урядовцями функцій агентів зовнішнього впливу;

2) поглиблення розриву між метою і результатами державотворчих зусиль;

3) політичне лобювання олігархів в Україні, що діє як система переносу бізнес-інструментів у політику;

4) тотальна корупція, першочергово у сферах державної влади;

5) суперечності між зовнішньою і внутрішньою політикою держави, невизначеність з геополітичним місцем України;

6) дезорієнтованість населення у політичних, економічних, соціальних процесах і, як наслідок, відстороненість, апатія і розпач, формування утриманських настроїв у суспільстві;

7) системна демографічна криза, масштабна трудова еміграція;

8) слабкість реального державного впливу на перебіг економічних процесів у державі;

9) інфраструктурна та інституційна невідповідність економіки вимогам сучасності;

10) відсутність дієвої відповідальності за бездіяльність, або хибність дій посадовців;

11) відсутність ефективної системи підготовки державних службовців (їх фахово готують, а посади надають, виходячи з партійних та інших чинників);

12) відсутність належної правової захищеності громадян і самих державних службовців, коли ні ті, а ні ті не мають надійного “захисника”.

Очевидно, що Україна потребує змістовних демократичних реформ та професійних галузевих лідерів-реформаторів, які б мали володіти методологією реалізації складних завдань (здійснити стратегічний аналіз, опрацювати багатоваріантні моделі, обрати ефективну стратегію розвитку галузі чи сфери тощо). Іншими ловами саме політично-управлінська еліта має розробити сучасну філософію розвитку держави, запропонувати комплексну програму реформування України та реалізувати її як суто вітчизняну, а не “імпортовану”, тобто чужорідну для нашого менталітету. В цьому аналітичному розрізі Президент України В. Янукович заявив про 21 реформу. Але поки що жодна з них не має ідеолого-інтелектуального забезпечення. Ю. Мостова справедливо зауважує із цього приводу таке: “світовий досвід підказує, що роль особистості в історії реформ є надзвичайно значущою. В кожній має бути “батько-засновник” – людина, яка мислить системно, неординарно, котра знає предмет реформування, спроможна запропонувати і запроваджувати некон'юктурні зміни” [7, с. 2]. Тут потрібні лідери науки, практики, політики, які покликані організувати і провести велику конструктивну просвітницьку роботу серед громадян, щоб потім суспільство свідомо реалізувало прогресивні зміни на основі концепції національної ідеї “амбітної України”.

ВИСНОВКИ

1. Повноцінне лідерство політико-управлінської еліти в утвердженні УНІ та здійснення демократичних реформ як її програмних складових може бути реалізоване лише за певних умов, а саме: а) має бути змінено ставлення політико-управлінської еліти до змісту й результатів перебігу державотворчих процесів в Україні та до реального соціального становища народу; б) взаємодія між фракціями еліт повинна відбуватися на основі моделі розвитку “єдиної державної еліти”, про яку було заявлено Президентом України В.Ф. Януковичем (травень 2010 року); в) лідерські позиції політико-управлінської еліти зобов'язані сприяти підвищенню її здатності до цілепокладання і прогнозування стратегічних перспектив розвитку українського суспільства,

особливо стратегії демократичного реформування та формування амбітного політичного іміджу України у світі як “країни-лідера”, котра має для цього пристойно розвинені окремі галузі, що є прикладом для інших.

2. Набуття політико-управлінською елітою реальних лідерських позицій та їх реалізація у процесі демократичних реформ визначатиме їх ефективність і результативність як кінцеву мету, що допоможе українському народові освоїти нові горизонти якості життя, створити найкращі умови для максимального розкриття творчого потенціалу українського народу на шляху конструктивного державотворення з його центральною світоглядною ланкою – національною ідеєю.

1. Виступ президента України Віктора Януковича із щорічним посланням до Верховної Ради України від 07.04.2011 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу // www.president.gov.ua.

2. Концептуальні засади взаємодії політики й управління: Навч. посіб. авт. кол.: Є. Афонін, Я. Бережний, О. Валецький та ін.; за ред. В. Ребкала, В. Шахова, В. Голуб, В. Козакова. – К.: НАДУ, 2010. – 300 с. – С. 203–216.

3. Кравченко С. Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями виродження: монографія / С. Кравченко. – К.: НАДУ, 2004. – 296 с.

4. Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія / За наук. ред. Е.А. Афоніна. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.

5. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Є. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.

6. Мостова Ю. До того, хто не проводить реформ, постукає реформація / Ю. Мостова // Дзеркало тижня. – 2011. – № 8, 5 березня. – С. 1–2.

7. Пірен М. Еліта та її роль у демократичних перетвореннях України // Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки: монографія / М. Пірен, В. Ребкала, В. Тертичка. – К.: НАДУ, 2003. – С. 6–18.

8. Пірен М. Проблеми формування сучасної української еліти / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С. 38–48.

9. Пірен М. Публічна політична діяльність: Навч. посіб. / М. Пірен. – К.: НАДУ, 2009. – 288 с.

10. Пірен М. Соціальна відповідальність політико-управлінської еліти за умов демократизації управління в Україні (на досвіді ЄС) / М. Пірен // Вісник НАДУ. – 2010. – № 3. – С. 14–21.

11. Пірен М. Етнополітика в Україні: соціально-психологічний аналіз: Навч. посіб. – К.: Університет “Україна”, 2007. – 408 с.

12. Пухкал О. Модернізація державного управління в контексті розвитку громадського суспільства в Укра-

їні: Монографія / О. Пухкал. – К.: Вид.-пол. центр “Київський університет”, 2010. – 287 с.

13. Современная Русская Идея и Государство. – М.: “Обозреватель”, 1995. – 181 с.

14. Таланчук П. З думкою про Україну... [текст]: Вибрана публіцистика / П. Таланчук; ред.-упорядник В.О. Карпенко. – К.: Університет “Україна”, 2008. – 480 с.

15. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 634 с.

16. Філософія управління: Підручник для студ. вищих навч. закл. / В.Г. Кремень, С.М. Пазиніч, О.С. Пономарьов. – К.: Знання України, 2007. – 360 с.

АНОТАЦІЯ

Пірен Марія Іванівна.

Політико-управлінська еліта України – носій національної ідеї.

У статті розглянуто проблеми важливості формування лідерських позицій сучасної політико-управлінської еліти України у створенні державної концепції національної ідеї та у програмній реалізації її засадничих положень з метою демократичного реформування українського суспільства.

Ключові слова: еліта, національна ідея, державна психологія, лідерство, демократичне реформування, державне управління, лідерська харизма.

АННОТАЦИЯ

Пирен Мария Ивановна.

Политико-управленческая элита Украины – носитель национальной идеи.

В статье рассмотрены проблемы необходимости формирования лидерских позиций современной политико-управленческой элиты Украины в создании государственной концепции национальной идеи и в программной реализации ее основных положений с целью демократического реформирования украинского общества.

Ключевые слова: элита, национальная идея, государственная психология, лидерство, демократическое реформирование, государственное управление, лидерская харизма.

ANNOTATION

Piren Mariya.

Political-Administrative Elite of Ukraine – Carriers of National Idea .

In the article the problems of necessity of forming of leader positions of modern politico-administrative elites of Ukraine in creation of state conception of national idea and its realization with the purpose of democratic reforming of Ukrainian society are considered.

Key words: elite, national idea, state psychology, leadership, democratic reforming, public administrative, leadership charisma.

Надійшла до редакції 23.05.2011.

АГРАРНИЙ ТИП МИСЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ІНТЕНЦІЙ

Ярослав МЕЛЬНИК, Наталія КРИВОРУЧКО

Copyright © 2012

На сучасному етапі розвитку гуманітарної науки *менталітет нації* – один із ключових об'єктів дослідження у різних галузях знань – лінгвістиці, психології, етнології, культурології, філософії, політології, логіці, теорії штучного інтелекту та багатьох інших [3, с. 2]. Наукові розробки пропонують низку підходів до інтерпретації цієї категорії. Причиною активної уваги авторитетних учених до ментальності є прагнення збагнути специфіку способу, стилю та стратегії мислення тієї чи іншої нації. Саме тому в науковій практиці існує розгалужена низка розумінь і тлумачень цього надскладного явища життєствердження нації. Г. Смітюх та В. Стрілецький визначають ментальність як “характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що охоплюють архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому” [19].

У великому тлумачному словнику сучасної української мови *категорія ментальності* подається як: 1) інтелектуальні розумові здібності; 2) психіка, психічна сила [3, с. 518]. Інші дослідники під ментальністю розуміють “структуру репрезентації знань у довгочасній пам'яті, яка відповідає структурі наявної ситуації й інтегрує інформацію всіх сенсорних систем і загальне знання про те, що є можливим у навколишньому світі. Ментальна модель ґрунтується на сприйнятті людиною світу залежно від самого світу і її знань, досвіду (тобто межі наших моделей становлять формат нашого світу)” [18, с. 380]. О. Антонюк визначає ментальність як “відносно цілісну сукупність образів, уявлень, оцінок, ціннісно-сміслових утворень і “своєрідних правил життя”, які є специфічним відображенням дійсності та зумовлені особливостями життєдіяльності індивіда, етносу, нації тощо у певному географічному і культурно-історичному середовищах [16, с. 466].

Досліджуючи ментальність як явище, у підґрунті якого міститься лінгвістичне начало, В. Колесов інтерпретує її як світогляд у категоріях рідної мови, в якому поєднуються інтелектуальні, духовні й вольові властивості національного характеру у його типових проявах [10, с. 14]. Соціологи в основу ментальної структури покладають сценарії та моделі суспільної поведінки і визначають ментальність як “соціально-психологічні характеристики суспільного суб'єкта (людини, етносу, класу, інших великих соціальних груп), які знаходять свій вияв у способі та характері мислення, соціальних та психічних установках і поведінці” [20, с. 173]. На думку І. Бойченка, “ментальність – це полісемантичне поняття, що позначає глибинний рівень людського мислення, яке не обмежується сферою усвідомленого й сягає у несвідоме” [8, с. 245]. Усі дослідники, даючи різні варіанти інтерпретації ментальності, сходяться в тому, що ментальність – це специфічний спосіб світосприйняття, мислення, діяння та психокультурного змістовлення [див. 23], який сформувався упродовж тривалої історії розвитку і який виокремлює кожен національну чи етнокультурну групу й робить її унікальною та неповторною.

Беручи до уваги сучасні геополітичні та глобалізаційні явища, наголошуємо на тому, що ментальність має перебути в епіцентрі дослідницької уваги. Одним з важливих аспектів окресленого кола питань є *ментальність у контексті державотворення*. Широкий спектр тлумачень ментальності як унікального способу світорозуміння пояснюється тим, що її пізнання розпочалося ще у часи Платона, котрий у своїй відомій праці “Держава” обґрунтував вчення про правління воїнів, філософів і ремісників, де кожен тип займав свою нішу на певному етапі історичного досвіду і йому відповідали окремі ментальні риси. Для філософів головною чеснотою є мудрість, тому вони

керують суспільством, воїни (стражі) характеризуються мужністю і покликані захищати це суспільство, а землероби й ремісники, низьким душам яких притаманна хтивість, виконують господарські функції [15, с. 466]. Сьогодні ідеї Платона мають чимало опонентів, які критикують “ідеальний устрій” держави. Так, Карл Поппер називає давньогрецького філософа головним ворогом відкритого суспільства, тому що саме через запропоновану ним модель державна система на певній стадії свого розвитку схильна перерости у тоталітаризм. Суспільним ідеалом К. Поппера є “відкрите суспільство” – суспільство влади розуму, свободи, рівності, справедливості, яке базується насамперед на інструментальній раціональності, десакралізації соціальних і політичних норм і процедур, можливості зміни соціального статусу його членів [17, с. 43]. Очевидно також, що етнокультурні та державні системи наділені, окрім іншого, ще й унікальним типом мисленнево-ментальної поведінки.

Світоглядні основи дослідження української ментальності висвітлені у працях Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Липинського, Б. Грінченка, О. Духновича, І. Франка, М. Грушевського, Д. Донцова, В. Вернадського та ін. Нині категорію ментальності в етнокультурному, мовному, політичному ключах розробляють вітчизняні науковці, а саме В. Колесов, Г. Гетало, О. Красовська, Є. Макаренко, Н. Михайловська, М. Чапа, А. Шведова, І. Бичко, В. Васильєва, Л. Гамаль, В. Кононенко, А. Фурман, В. Храмова, О. Стражний, Т. Ткачук, Я. Мельник та ін.

Об’єктом дослідження є типологія мислення сучасного громадянина незалежно від роду занять чи професії – політика, державного службовця, селянина, робітника, вчителя та ін., – всі вони тим чи іншим чином пов’язані із державотворчою традицією і є представниками усього народу.

Предмет запропонованої розвідки – *аграрний тип мислення*, який виділяється поряд із такими, як військово-практичний, філософський, теоретичний, управлінський і т. п. Інакше кажучи, тип мислення є окремою самостійною та дуже важливою темою сучасної гуманітарної науки, і саме ця сфера гносеологічних пошуків може дати відповідь на коло проблемних питань, які турбують світову спільноту, в тому числі й українську.

Не будемо заперечувати аграрно-хліборобського походження українського етносу. Про це

писали М. Драгоманов, В. Липинський, В. Винниченко та інші мислителі минулого. Завдяки консерватизму села, про який з великою пошаною писав В. Янів, “...український етнос зміг перенести всі випробування своєї драматичної історії” [11, с. 134]. Слід віддати належне тим, для кого сила звички була формою виживання за скрутних умов. Але час неблаганно бере своє, і село, як і відповідний тип мислення, поступово маргіналізується під впливом індустріалізації й урбанізації.

Важливе значення для з’ясування специфіки етнічного характеру народу має визначення особливостей організації та стратегії мислення. Особливість України, як зазначали свого часу М. Костомаров, М. Туган-Барановський, О. Єфименко та інші, полягає у тому, що тут, на відміну від Росії, не існувало такої форми економічного життя, як зрівняльно-передільна община. Українська громада істотно відрізнялася від російської сільської общини тим, що об’єднувала своїх членів пайовим внеском, будувалася на принципі “рівної нерівності”, заснованому на вільному володінні землею, відкритості стосовно майнової диференціації. Скажімо, в Україні, – писав М. Туган-Барановський, – у дореволюційні часи спостерігалась найпомітніша в імперії майнова диференціація. Ця обставина сприяла поширенню у суспільній свідомості ідеї трудового індивідуалізму, формувала почуття господаря, гідності, яка забезпечувалась особистою працею. На культуру та раціоналізм господарювання, виховання селянської трудової моралі впливали також практика обмеження земельного наділу, відсутність жорсткого регулювання господарської діяльності, зрівнялівки, що позначались на формуванні особистих рис людини [2, с. 13].

Політична, економічна та ментально-культурна ситуації, що склалися в Україні, характеризуються недалекоглядністю та консервованістю поглядів на дійсність і на шляхи свого розвитку. Нині переважна більшість жителів великих чи малих міст тісно пов’язані з аграрним світом. Велика кількість членів сучасної української політичної, наукової, мистецької еліт – вихідці із села, принаймні якщо не в першому, то у другому чи третьому поколінні. Але не лише генеалогічна прив’язаність до аграрного світу є визначальною, вказаний тип мислення може бути притаманний і жителям міст-мегаполісів. Сучасні урбанізовані міста-мільйонники також дають привід говорити

про існування в них поміщицько-аграрного типу мислення, котрий спрямований на загальне збагачення та задоволення лише власних вузьких зацікавлень і потреб та породжує викривлені форми правління і державотворення у цілому світі загалом та Україні зокрема. Варто говорити і про те, що аграрій, як показала історія, не формує державу, імперію чи потужну владну систему. Цього не дає змоги зробити специфіка та параметри поля його мислення, яке є обмеженим та дещо асистемним.

Зазначимо, що для аграрного типу світосприйняття характерною є *відсутність системної державотворчої лінії*. Цей процес простежується впродовж усієї історії, починаючи від найдавніших часів. Екстраполюючи погляд в історію, розуміємо, що саме тип мислення, характерний для населення України, і не дає змоги сформувати на українській території потужний та стійкий державницький устрій протягом цілого тисячоліття. Змінилась епоха – змінилися й умови та засоби співіснування, однак культура українського часопростору залишається напівмаргіальною. В українській політичній думці сформувався тип діяча-конформіста, якому притаманний гедоністичний потяг до влади, а тому окремі особи заради реалізації власного Я у політичному середовищі здатні до безпринципних компромісів. Перехід на якісно вищий рівень цивілізованої форми існування потребує зміни способу та стилю не тільки поведінки, звичок, а й ціннісних орієнтирів, установок і способів повсякденної мислєдїяльності.

Отже, для багатьох етнокультурних організованостей, у тому числі і для української, характерним та домінантним є *аграрний тип мислення*. Іншими словами, мовиться про мислення аграрія чи заробітчанина, дії якого спрямовані здебільшого на вирощення та збір урожаю й регенерацію себе як виду. У мислєдїяльній поведінці аграрія відсутні системні моделі державотворення і розвитку глобальних систем та інфраструктур, що спричиняє прагнення виключно до власного збагачення, не гребуючи методами і засобами. Такі способи поведінки не можна назвати державотворчими у повному сенсі цього слова (передусім як здатність усвідомлено щось виконувати, цілком беручи на себе відповідальність за наслідки), оскільки вони не виходять із власних установок, норм чи цінностей, а підпорядковані вищому модульному началу – “панові”, “господареві”, “князеві”.

Типовими ознаками *аграрної моделі мислення* вважаємо такі:

1. Циклічність, уподібнення до природи: посіяти > дочекатися врожаю > зібрати > чекати наступного посіву. Цей тип мислення позначений циклами “від зарплати до зарплати”, “від свят до свят” і т. п. Багатство землі сприяє формуванню закоханості у природу, ліризму, споглядального характеру. Водночас те ж саме багатство не вимагає надзусиль для виживання, а звідси – недостатньо розвинена соціальна і політична активність аграрія, відсутність глобальних системних державницьких критеріїв його мисленнєвої поведінки та безвідповідальність за власні діяння. В нього формується спрощена система уявлень, поглядів і, відповідно, зрозумілі моделі поведінки, ставлення до самого життя, а кожен наступний цикл повторює попередній, не несе нічого якісно нового.

2. Схильність до накопичення, причому з потребою і без потреби. У повсякденні аграрія пріоритетним стає позбавлене сенсу нагромадження матеріальних благ у необмеженій кількості чи якості, а відтак й особисте примітивне самоствердження. Те, що виходить за його межі, втрачає свою значущість. У результаті відбувається накопичення капіталу, нерухомості, землі задля володіння чимось матеріальним і таким, що приносить користь. Узагалі накопичення стає самоціллю та перетворюється на гіпертрофований прагматизм.

3. Обмеженість просторових параметрів, коли кордони власного Я відповідають границям його майнових параметрів. А це означає, що аграрій бачить своє існування лише у контексті того, чим він реально володіє, а тому поділяє речі на “власні” і “чужі”, надаючи перевагу тим, які є матеріально втілені чи втілювані. Воднораз відсутність системного мислення і стратегічного бачення призводять до затиснутості, неможливості мислити глобально, виходячи за межі *власного прагматичного Я*. Це стимулює його застій та константну стереотипність у поглядах на ті чи інші події. Звідси впливає опір до всього нового – реформування, перегляду старих, не пристосованих до нових умов, систем тощо. До того ж у світогляді аграрія має місце пошук шляхів максимального використання та одержання користі на “своїй території”, прагнення до загарбання територій інших, бездумне збирання земель, безцільне використання яких призводить до “накопичення заради накопи-

чення”. На цьому підґрунті формується маргінальний психотип “маленького містечка”, де все знайоме і звичне є добрим, а незнайоме, незвичне – злим. Джерело зла ототожнюється з неувичаєністю, що сама по собі є похідним продуктом своєрідного містечково-хуторянського націоналізму [19].

4. Домінанта родинно-кланових взаємин над усіма іншими цінностями та відносинами. Ні держава, ні система, ані інші громадяни країни не становлять для аграрія вартості. Натомість цінністю для нього є виключно родина – син, донька, друг, брат, кум, сват та ін. Усі зв’язки побудовані за принципом родинної ієрархічності, підпорядкованості та “протягування” одне одного до влади будь-якими, у тому числі нелегальними та корупційними, способами. Мораль будь-кого з членів родини не має суттєвого значення, адже для аграрія мета (збагачення сім’ї) виправдовує засоби. У потужній та стабільній державній системі родинні стосунки слабнуть, натомість слабкість держави компенсується сильними родинно-клановими зв’язками. Проте ці структури унеможливають функціонування “вертикальних каналів” в усіх рівнях державної системи. Звідси очевидно, що приплив нових та свіжих сил, ідей є малореальним (родинно-кланові структури “контролюють” окремі ділянки політичного, економічного чи іншого простору). Таким чином у державній системі формується псевдоконсерватизм (опозит до “британського консерватизму”), який зрештою призводить до самознищення системи.

5. Відсутність командного мислення, командної гри. Родинно-кланові взаємини не допускають чесних, відкритих норм і правил формування та розвитку “високопрофесійної команди” у військовій сфері, політиці, спорті тощо. Домінування індивідуальної гри та міжусобиць, роз’єднання спричиняють небажання вести ефективний діалог, продуктивно репрезентуватися перед співбесідником. За відсутності командної гри не може бути мови про ефективність, дієвість поставлених цілей. Це явище часто спостерігаємо у спорті, коли кожен член команди однаковою мірою відповідальний за результат, який показує команда. У політиці ж нездатність нести відповідальність не тільки за члена команди, а й за себе призводить до деформації поглядів на засади державного будівництва, до безвідповідальності і, зрештою, до нездорової мімікрії державної влади. На противагу сказаному для

ведення нормальної, повноцінної гри повинні встановлюватися чіткі правила чесної гри, зрозумілі кожному учаснику. Проте в аграрному типі мислення панують нечесна конкуренція і керованість принципом “людина людині – вовк” не тільки між опозиційними групами, а й усередині власної команди. Пояснюється це домінуванням у свідомості не команди як цілісності, а особистого, приватного, яке є вищим за колективне, що породжує псевдоіндивідуалізм.

6. Система цінностей, характерна для аграрного типу мислення є такою: вартості матеріальні, прагматично-корисливі; здатність лише “брати” і небажання віддавати чи відповідати за власні дії, споживацтво у результатах і нездатність відчутно їх підвищувати; невідання створювати умови для розвитку та раціонального розподілу наявних засобів. Для аграрія духовна гармонія зі світом – вторинна, що пояснюється його власною рабською, заробітчанською свідомістю, у котрій владарює культ матеріальних засобів, тобто те, “що є”, а не те, що “може бути”. Аграрій культивує практичний досвід і відхиляє високий теоретичний рівень. Тому він не є творцем чогось масштабного (макросистем та макроструктур), високої культури, мистецтва, науки. Аграрний тип мислення зорієнтований на сприйняття будь-чого в деталях, піддаючи все поелементному аналізу; він не сприймає самі ідеї чи абстрактно сформульовані проблеми на високому рівні узагальнення, для нього вони мають бути чітко висвітлені й забезпечені засобами та планами їх впровадження чи розв’язання. Прогаляни в неповному розгортанні (теоретичному і практичному) ідеї він заповнює міфами чи особистими задумками, інтригами. З цього впливає відсутність відчуття важливості власних дій та потреби іншим людям. Його праця спрямована на забезпечення себе, своєї сім’ї матеріальними благами; отож він працює на себе і для себе.

7. Аксиологічна система аграрія зорієнтована в основному на матеріальні цінності, що відкидаються високі духовні потреби. Такі цінності, як мудрість, вишуканість, аристократизм для нього втрачають свою актуальність. Анархічний індивідуалізм, що виявляється в безпідставних претензіях на отаманство, та недостатньо розвинені національно-державницькі стратегії призводять до атрофованості істинних, національних почуттів, етнонаціонального зрадництва, відсутності національної гідності

у його свідомості. Він не формує справжню аристократію, котра не становить для нього типового способу мислення, а навпаки, завжди вступає в опозицію до того, що позначається істинним аристократизмом духу та інтелігентністю. Загалом аксіопсихологічну структуру вказаного типу мислення можна коротко описати так: базовим елементом є викривлений індивідуалізм, самозакоханість та власна забезпеченість; сюди входить також семіотична домінанта власного простору, “своєї території”; сходінку вище обіймає пріоритет збагачення, накопичення матеріальних благ (капіталу, землі тощо), намагання отримати користь не тільки від своєї рабської праці, а й від людей, котрі через життєві обставини узалежені від носія цього менталітету. На найвищу позицію аграрій ставить служіння “своєму панові” чи господареві, від якого він залежить, що спричиняє відсутність самостійно віднайдених структур, у контексті яких простір підданого заповнюється сурогатними конструкціями. У результаті цього він не схильний до рецепції чужого досвіду в соціально-структурній чи політичній системі, залишається перманентно консервативним у власному мікросвіті.

8. Схильність до привласнення матеріальних благ (в основному створених природою) задля власної вигоди, власного задоволення. Через те, що аграрій веде натуралістичний спосіб життя, він черпає у природи основні засоби існування й у неї ж рецептує концептуальну модель світу. Присвоєння та незаконне привласнення чужого чи спільного, крадіжка поступово стають невід’ємним та органічно вкомпонованим сегментом картини світу, світогляду та способу життя (зауважимо, що у живій природі такого явища, як крадіжка, не існує – все правильно і законно; скажімо, пивласнення чужого у світі тварин моделюється: не я вкрав, а ти не зміг уберегти, тому все чесно і справедливо).

9. Відсутність філософсько-естетичного сприйняття дійсності. Натуралізоване сприйняття дійсності спонукає до того, що аграрій не культивує високі ідеї, вартісним для нього є все конкретизоване – дім, автомобіль, земля, дружина тощо. Він не схильний до абстрактних узагальнень вищого порядку, не в змозі “піднятися над ситуацією” і самостійно знайти вихід, прийняти певні рішення. Пасивність у системних діях – це ще один прояв відсутності в нього “духовного збагачення” та “духовного розвитку”. Матеріальне

компенсує відсутність духовного. Наявність “багатого, надміру заповненого стола”, що витісняє інтелект та комунікацію, – типове явище у сфері такого ментального простору.

10. Схильність до міфологізації своїх вартостей (головно в контексті матеріальних цінностей: хороший кінь, автомобіль тощо). Створення міфів та псевдоцінностей відволікає громадянина від реальної участі в державному будівництві, сліпа віра у примарні ідеї та цілі унеможлиблює формування в аграрія власної державницької позиції та пріоритетів. Авантюризм, демагогія та марнослів’я супроводжуються спекуляціями на труднощах і проблемах, дезорієнтацією та обдурюванням інших задля власного збагачення. Крім того, для аграрного типу мислення характерні переживання так званого “дистресового” досвіду, тобто породження внутрішньосупільних конфліктів неконструктивної природи, схильності обстоювати свої недоліки, повторювати власні помилки та чинити опір проведенню реформ. Підвищена рефлексивність відволікає від конкретних справ і не сприяє розвитку соціального інтелекту та формуванню повноцінного колективного “Ми” і створює на цьому підґрунті ідеальне докільля для розповсюдження міфологем і пліток, котрі компенсують здоровий глузд.

11. Локалізований творчий потенціал. Аграрний тип мислення сутнісно спирається на потужний фольклорний пласт і не культивує високе мистецтво, високу моду та культуру загалом, в нього колективна творчість повною мірою локалізується у фольклорному масиві.

12. Відсутність “потягу до науки”. Аграрій не прагне наблизитися до фундаментальних знань, до ґрунтового наукового пізнання. Предметом його пошукових чи гносеологічних розвідок є прикладні та звужено-локальні аспекти науки, які дають швидкі й короткотермінові результати; до того ж він схильний до різного виду копіїляції та імітації наукової діяльності.

13. Мислення маргінальними параметрами, що виявляється у тому, що аграрій не буде міста, фортеці, дороги, мости, адже це не його пріоритет. Він ремонтує лише частину дороги замість побудови нової та надійної автостради; замість придбання нового мішка залатує безнадійні дірки у старому тощо. Він не схильний до створення макроструктур, котрі б послужили майбутнім поколінням. Нічого великого,

фундаментального – все незначне (мікродержаву, помісництво, князівство і т. ін.). Слабкість соціального характеру та відсутність духовних резервів, психологічних засобів, щоб розв'язати актуальні соціальні проблеми, призводять до невідповідності реальних соціальних змін будь-якому можливому реформаторському плану чи проекту. Маргінальність аграрія знаходить відображення і в його фемінізмі, який характеризується наявністю таких ознак: флегматичність у діях, реальна перевага споживання над творенням, пізнання дійсності засобами рефлексивного мислення, уявлень і вражень, бутафоризація духовних пошуків без спроби щось реально змінити у суспільстві, зведення реформаторської діяльності до створення образів та ідей, які не реалізуються; переважання боязливості, слухняності, сумлінності, нав'ювання і романтичності основного загалу населення над самодостатністю, розсудливістю, самокритикою.

14. Фаталізм як елемент ментальної картини світу. Для аграрія типовою є залежність від стихії, природи. Він нічого не вирішує і не відповідає за результат – все перекладає на оточення або ж на інших. Відповідальність несуть доля, фатум, вищі сили, погода, природа, Бог – усе, тільки не він персонально. Отож аграрій не спроможний змінювати систему, дійсність, а чекає, поки зовнішні сили визначать і впорядкують його світ. Пасивність у реальній дійсності призводить до розгубленості перед новими бар'єрами, до невміння самостійно приймати рішення та до дезорієнтації у соціально-політичному просторі й часі, до переваги у поведінці емоційного, чуттєвого над вольовим, інтелектуальним, розумним, що, зі свого боку, доводять його до розпачу, депресії та постійного невдоволення життям і нагромадженими благами;

15. Здатність до спротиву та ігнорування загальноновизнаних норм, принципів, правил поведінки. Аграрій ігнорує право, закони, конституцію, загальнодержавні правові канони, адже він співіснує з ними паралельно, тому закони і правила, створені ним особисто як керівництвом у повсякденні, домінують у нього над суспільними.

16. Схильність до можливої зради – сім'ї, родини, друзів, віри, Богу. Він не є воїном, котрий поставив мету і йтиме до переможного кінця, а, відволікаючись на дрібниці, які не мають нового змісту, залишається на рівні невірника. Це схоже на поведінку зфемінізова-

ного чоловіка, котрий не звик обирати чітку лінію поведінки (при прийнятті рішення він довго зважує, вагається і перебирає різні варіанти, намагається їх комбінувати). Зміна поглядів, орієнтирів, смаків, уподобань є характерною ознакою для аграрного типу мислення. І ще одна перешкода – відсутність мотивації та чіткої системи цінностей і пріоритетів, а також й пристосуванство залежно від обставин та дій інших осіб. Невдачі, прорахунки, помилки трактуються як обставини вищого порядку, незалежного від самого аграрія. Екзекутивна вдача, схильність вагатися під впливом щонайменшого зовнішнього чинника, стимулу спричиняють психологічний хамелеонізм, непослідовність і мінливість. Складається враження, що такий тип має певну кількість масок і здатен перевтілюватись у різні образи. Він легко порушує обіцянки, зраджує, змінює плани, тікаючи чи уникаючи чогось під тиском обставин і не страждає докорами сумління за невиконані обіцянки чи пасивність у ситуації, що вимагає активних дій. У нього, крім того, завжди знаходяться аргументи для пояснення, виправдання своєї поведінки чи пасивності.

17. Залежність від “сильної руки”. Визначальною у вчинкових діях аграрія є підвладність будь-якій силі, хоча він і не визнає централізованої влади, все ж з легкістю підпорядковується локальним ієрархічним структурам чи клановим угрупованням. Для нього король не репрезентує вищу цінність, оскільки він поважає більше “сильного князя” чи пана, якому підкоряється безпосередньо. Для нього характерні підданські, навіть патріархальні, настрої й орієнтації. Відповідно, рабський стан свідомості заробітчанина диктує йому потребу бути прихильним до газди і ставитись із зневагою до “підлеглих”, щоб у такий спосіб самоутвердитись.

18. Географічна фіксованість. Для аграрія земля чи інша матеріальна цінність – одна з найпотрібніших, яка приносить користь, багатство. Для нього характерна прикріпленість до землі, тому він ідентифікує лише ту частину території, яка є власністю, а все, що поза її межами, його не цікавить. Отож аграрій сакралізує, висвячує і підносить землю як капітал на найвищий щабель в аксіологічній ієрархії. В нього формується стереотип, у якому землі відводиться домінантна роль стосовно всіх інших благ, адже вона приносить плоди, які можна продати, обміняти чи отри-

мати від них іншу користь. У такий спосіб власна земля чи будь-яке матеріальне благо абсолютизується і стає центральним у світогляді, культурі, ментальності.

19. Високий ступінь функціонування адаптаційних схем та підпорядкування чужим моделям, державі, системі. Аграрій забезпечує хлібом, але не є хліборобом у повному сенсі цього слова, він приймає політичні рішення, хоча не є політиком, він може воювати, проте не є воїном і т. д. Для нього характерним залишається психологічне самовідчуження на побутовому рівні, що виявляється в наслідуванні інших, схильності до нелогічної поведінки, самозамкненості, сугестивності, панічних настроїв.

20. Відсутність чітких часових та просторових параметрів, які визначають спосіб його життя. Вказані категорії для аграрія розмиті, не мають чіткого розпису часу і ритму життя. Все віддається самоплину й саморозвитку. Керуючись принципом “посадив – хай проростає!”, він не закладає умов для якісного та далекоперспективного збору врожаю. Темпоритм такого життя конгруентно відображає циклічність природи, тому пунктуальність, дотримання слова, домовленість про конкретні часові та просторові параметри тощо не є ознаками, притаманними досліджуваному нами типу мислення.

21. Високий ступінь акцентуації найближчим оточенням (сусіди, колеги). Аграрій до кінця не самодостатній, він завжди узалежнений від найближчого оточення, стосунків, живе в контексті маргінальної конкуренції: “...якщо у сусіда є певний достаток, то у мене буде більший, і у такий спосіб я набуду більшої соціальної вагомості”. Отож аграрій прагне власного “вивищення” за рахунок пригнічення залежного від нього оточення, що виявляється у формі беззмістовних наказів, приписів чи просто імперативної поведінки. Для нього типовими є примітивна самозакоханість, нарцисизм. Носії цього типу мислення люблять “ставити собі пам’ятники”, пишатися своїм образом та подобою, вони уважливлюють те, як його сприймає оточення, й у цьому контексті стають віртуозними імітаторами; симулюючи, створюють віртуальні картини своєї досконалості, самодостатності та вербалізують ці ознаки. У своєму середовищі кожен з них часто розповсюджують інформацію про свої позитивні риси, намагаються примусити повірити у свою непогрішність та ін.

22. Релігія “аграризується”. Все, що є в релігії – ритуали, вірування, обряди, – підпорядковується аграрному типу мислення, явища і події тлумачаться з точки зору своєї користі. Віра в Бога у даному разі теж утилітарна – спрямована на власну вигоду та створення для себе прийняттого “божественного” образу; всіляко підтримується пантеїзм спримітивізованої релігії. Аграрій відходить від обрядовості і схиляється до ритуалізації своєї дійсності, свого “культурного простору”, він комфортно почувається вдома і на своїй території, саме нею обстоюється індивідуалізована система координат; водночас на нього здебільшого відчутний вплив справляє родовідна селянська традиція, звідси походить його традиціоналізм, який реалізується в матеріальному і духовному вимірах культури. Представник названого типу світосприйняття підпорядковує та використовує релігію настільки, наскільки вона може сприяти реалізації його власних утилітарно-меркантильних планів. Отож у нього *обряд трансформується у ритуал*, тому його не можна повною мірою назвати віруючою людиною і, більше того, слушно вказати на атеїстичні тенденції аграрної культури.

23. Неспроможність сформувати власну аристократію. Аристократизм як такий не є характерною рисою для аграрних систем, де він не приживається, почасти стає баластом. Аграрій періодично знищує його паростки, якщо вони еволюціонують. І це не дивно, адже він знаходиться у стані конфлікту зі своєю чи будь-якою аристократією, і цей конфлікт, як показує історія, є антагоністичним. Отож його дух ніколи не сприймає аристократа чи аристократизм як “свій”.

24. Схильність до самозаперечення – втечі від власного Я. Аграрій чинить опір ініціативності, ідейності, освіченості, реформації, натомість з пієтетом ставиться до чинів, звань, титулів, орденів, посад. Прикриваючись високими соціальними псевдотитулами, творить міф про власне Я, схильний сакралізувати при цьому свою історію; минуле стає для нього міфом про велич, свідомо не визнає та замовчує помилки у його історії чи сьогоденні. Крім цього, він залишається в основі свого світогляду маніпулятором (який маніпулює і яким маніпулюють), а життєва самоактуалізація (згідно з Е. Шостром) його картині світу майже не притаманна.

25. Мрійливість як властивість. Оскільки бездієвість неможлива як така, то активізу-

ється фіктивна, штучна дія, імітація діяння, міфотворчість, тому аграрій є досконалим імітатором (патріотизму, мудрості, своєї досконалості тощо) і не приймає критики на свою адресу. Для нього імітація стає стилем та способом життя. Відтак обмеження комунікації, концентрація на власних емоціях, переживаннях з часом переростають у справжній егоцентризм, що межує із зоологічним індивідуалізмом. Аграрій не мислить категоріями “я – ти” (як американець), “я – ми” (як європеєць), “я – природа” – орієнтаційний психотип, його мислення – у контексті “я – не я”, або “свій – чужий”. Модель “свій – інший” не є характерною для нього, а на тлі своєї мрійливої натури він заперечує романтизм та ставиться до нього вороже, розгортаючи натомість мрійливо-зміфологізоване начало у фольклорному матеріалі (народних казках, піснях і т.п.).

26. Бунтарство і стихійний спротив. Аграрій – не воїн, а лишень бунтар. Він висловлює своє незадоволення діями інших та водночас не може відкрито виступити з протестом проти джерела свого незадоволення, навести конкретні аргументи і запропонувати шляхи поліпшення ситуації чи врегулювання подій. Тому його історія – це найчастіше історія бунтів, а не глобальних військових дій.

Отже, аграрний тип мислення формує та визначає ментальну домінанту українства, яка характеризує його як древній етнос. У цьому аналітичному контексті сказане може пояснювати будь-який факт, що мав місце в історії чи наявний у сучасній політичній, економічній чи іншій системі. Зокрема, спостерігаючи за політичними подіями у різних країнах світу, є підстави виокремити такий чинник, як аграрний тип мислення (чи будь-який інший), що визначає динаміку, форми та напрямки розгортання і перебігу державотворчих процесів. Саме цим типом мислення пояснюються відсутність конструктивних державотворчих форм, втрата суверенності, деструктивні міжусобиці та ін. Аграрій – заробітчанин у політиці (науці, культурі тощо), але не політик у формуванні власної державності. Інакше кажучи, він не владарює, а лише користується владою для досягнення своєї утилітарної мети, здатний збагатити себе, проте не зорієнтований на те, щоб зробити багатою державу; для нього не прийнятною є формула: “краще бути бідним у багатій країні, ніж багатим – у бідній”. У підсумку він не створює стабільної, потужної

державної й соціальної структури, що ґрунтується на філософських формах мислення.

Платон застерігав: “Ні для держави, ані для громадян не буде кінця нещастям, доки володарем держави не стане плем’я філософів”. Аграрний тип мислення не є творцем держави, для нього державний політичний простір надто складне завдання. З огляду на сучасні політичні реалії на всіх рівнях державної ієрархії (тут мовиться не тільки про Україну), а також на еволюцію маргінального типу мислення, висновуємо, що аграрне мислення врешті-решт призводить до деградації та руйнації державної системи. Звідси очевидно, що для змін у державно-політичній системі, для формування стабільної соціально-економічної моделі нації та впровадження ефективних реформ треба зайнятися фундаментальним вивченням **ментальності** як ключового чинника не лише державотворення, а й суспільствотворення.

1. Артамонов В.А. Национальный характер и история. – М.: Наука, 1990.
2. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. – СПб., 1996.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь, 2001. – 1440 с.
4. Гачев Г.Д. Ментальности народов мира. – М., 2008.
5. Гримич М. Два виміри національного характеру / Наука і суспільство. – 1991. – №8.
6. Гумилев Л.Н. История людей и история природы. – М., 1993.
7. Додонов Р.А. К проблеме определения понятия ментальность / Р.А. Додонов // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – № 14 (25).
8. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін. – К., 2002.
9. Каган М.С. Философия культуры. – СПб., 1996.
10. Колесов В.В. Язык и ментальность / В.В. Колесов. – СПб., 2003.
11. Мала енциклопедія етнодержавства / За ред. Римаренка Ю.І. – К.: Генеза, Довіра, 1996.
12. Махній М. Етнореволюція: Науково-пізнавальні нариси. – К., 2009 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://makhniy.blox.ua/2009/10/Ukrayinskij-mentalitet.html>.
13. Нерсисянц В.С. Право и закон / В.С. Нерсисянц. – М.: ИНФА-М-НОРМА, 1997.
14. Павленко В.Н., Таглин С.А. Общая и прикладная этнопсихология. – М., 2005.
15. Платон. Государство // Собр. соч. – Т. 3, ч. 1. – М., 1971. – 490 с.
16. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Головатого та О. Антонока. – К.: МАУП, 2005.
17. Поппер К. Открытое общество и его враги: Пер.

с англ. / К. Поппер. – Т. 1: Чары Платона / Под ред. В.Н. Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992.

18. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля, 2010. – 844 с.

19. Смітюх Г.Є., Стрілецький В.В. Україна сакральна // <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/smitstr/06.html>

20. Соціологія: словник термінів і понять / Козловець С.А., Білецький Є.А. – К.: Кондор, 2006. – 372 с.

21. Стефаненко Т.Г. Етнопсихологія. – М., 1999.

22. Ткачук Т.М. Шлях навмання в дивних місцях / Т.М. Ткачук // Кінець кінцем. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 13–15.

23. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.

АНОТАЦІЯ

Мельник Ярослав Григорович, Криворучко Наталія Володимирівна.

Аграрний тип мислення в контексті державотворчих інтенцій.

У статті здійснена спроба узагальнити багаторічний досвід спостереження та вивчення ментальної типології. Пропонується класифікація складників, які формують цільно-системний етнотип українця. Думки, викладені з приводу аграрного типу мислення, можуть бути ключем до пояснення багатьох фактів соціального та етнокультурного планів минулого та сьогодення українства.

АННОТАЦИЯ

Мельник Ярослав Григорьевич, Криворучко Наталья Владимировна.

Аграрный тип мышления в контексте государственно-созидательных интенций.

В статье осуществлена попытка обобщить многолетний опыт наблюдений и изменения ментальных типологий. Предлагается классификация составляющих, которые формируют цельно-системный этнотип украинца. Мысли, изложенные в связи с аграрным типом мышления, могут послужить ключом к объяснению многих фактов социального та этнокультурного планов прошлого и настоящего украинства.

ANNOTATION

Melnyk Yaroslav, Kryvoruchko Nataliya.

Agrarian Type of Thinking in the Context of State-Creative Intentions.

In the article the attempt to generalize the multi-years experience of watching and studying the mental typology has been done. The classification of components which form the goal-systematic ethnotype of a Ukrainian is offered. Thoughts concerning the agrarian type of thinking can be the key to explanation of many facts of social and ethnocultural backgrounds of the past and present of Ukrainian nation.

Надійшла до редакції 11.11.2011.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Жулинський М.

Українська література: творці і твори : учням, абітурієнтам, студентам, учителям / Микола Жулинський. — К. : Либідь, 2011. — 1152 с., іл.

Цю свою книжку відомий критик, літературознавець, громадський діяч, професор, академік НАН України Микола Григорович Жулинський замислював як велику шпартгалку — підручний літературознавчий матеріал із текстами. З п'ятдесяти нарисів-есеїв, героями яких є як широко-, так і мало-відомі українські митці, автор творить велике панно — цілісний портрет національної літератури XIX–XX ст. Провідна ідея книжки: змагання за своє світобачення для багатьох українських письменників було змаганням за збереження цілісності української культури, за збереження і розвиток української мови, а отже — української нації. Важливим складником цієї своєрідної антології є художні тексти, ретельно дібрані до кожного нариса, серед них — раритетні чи призабуті.

Для тих, хто вивчає чи викладає українську літературу, всіх небайдужих до історії й сучасності української словесності.

Історія філософії

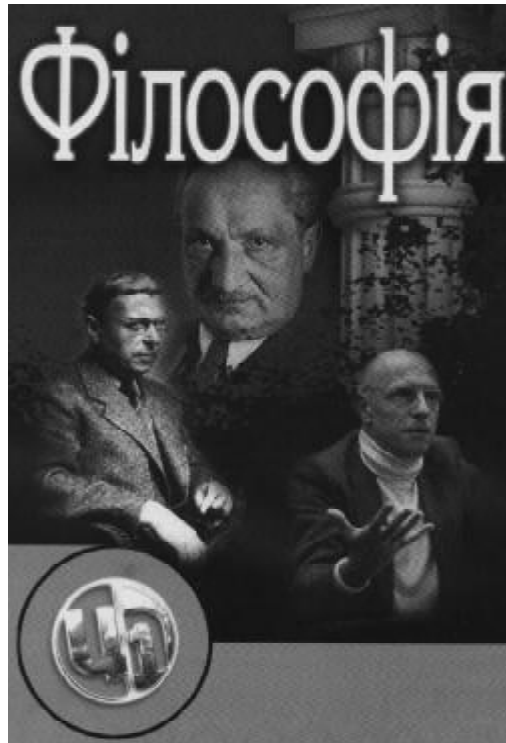
ФІЛОСОФІЯ ЯК ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Володимир ЯРОШОВЕЦЬ

Copyright © 2012

Загальновідомою є думка Гегеля, повторена ще кількома мислителями, що *філософія є історією філософії*. Головне смислове наповнення цієї думки полягає у принципово *історичному* характері *філософського знання*. Але, що, власне, означає саме слово “історія”, “історичність” і т. п.? Здавалося б, що коли говориться про історію, то йдеться про час, як “тривалість” узагалі. Проте це лишень здається. Адже, коли фіксуємо часові характеристики реальності як “тривалість”, тобто те, що “триває” завжди (вічно), то їй немає меж (ні початку, ані кінця). Навіть коли йдеться про час існування часово кінечних реалій, скажімо, про час існування Сонячної системи чи якоїсь її конкретної планети (наприклад, Землі), не кажучи вже про час існування земного рослинного чи тваринного світу, то тут, мабуть, більш коректно було б вживати термін *еволюція*, а не історія, хоча у вільному слововжитку (себто у “просторіччі”) можна почасти почути розмови про “історію Землі”, “історію природи” і т. ін. Але ж суперечності, як відомо, не є мовою науки, а тим більше – культури в цілому.

Термін “історія” вживається для фіксації часових характеристик *людського суспільного життя* (та й “несуспільного” просто не буває). Тому він означає не вслякий плин часу від минулого до теперішнього, а саме плин люд-

Бичко А.А., Бичко І.В.,
Табачковський В.Г., Ярошовець В.І.
ФІЛОСОФІЯ ЯК ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ :
Підручник / За заг. ред. В.І. Ярошовця. –
К.: Центр учб. літ., 2010. – 648 с.

ського життя – *людства взагалі*, впродовж якого реалізується програма діяльнійшої його активності, здійснюється *практичне* перетворення природної і соціальної реальностей, тобто має місце *олюднення* (*гуманізація*) наявного стану речей (життєвої ситуації конкретної особи чи людності).

Якщо з такої позиції поглянути на перебіг філософського процесу на будь-якому етапі його часового плину (античність, середньовіччя, новий час, сучасність), то можна легко помітити *зростання ролі людського чинника* у сфері філософського знання. Так, за античної доби у поглядах раннях її представників (Анаксимандра, Фалеса, Анаксимена та інших й аж

до Геракліта) чітко простежується мінімізація “хаотичного чинника” – від *невизначеності* характеру світового процесу в концепті так званого “апейрону” Анаксимандра і до сучасних, почасти аж занадто формалізованих і раціоналізованих, філософських схем позитивізму й постпозитивізму.

За останні сто-двісті років творчих пошуків представників світової філософської думки невпинно зростає *гуманістично-екзистенційний потенціал людської думки*. Вже стосовно І. Канта у зрілий період його творчості має місце “*антропологічний поворот*” класичної філософії. Відповідним чином і рішучий *розрив* Л. Фойєрбаха з класичним “новочасним” матеріалізмом (насамперед, з огляду на

претензії останнього виставляти *природну* реальність неодмінно *первинною* стосовно *духовної (ідеальної)* і бути єдино істинним філософським ученням) вважали “матеріалізмом *антропологічним*”. Саме вказаний момент послужив К. Марксу принциповим поштовхом до наміру написати книгу, спеціально присвячену критичному аналізу філософії Л. Фойєрбаха. На жаль, йому не вдалося реалізувати цей намір, але він встиг підготувати тези про своє бачення фойєрбахового матеріалізму, висловивши в них сутнісно один із провідних філософських принципів, що став *наріжним* для головних напрямів розвитку *сучасної* світової філософії.

Існує хибна думка, яка й сьогодні вважає головним внеском К. Маркса у світову філософію (і навіть у духовну культуру людства в цілому), що запропонована ним у I томі “Капіталу” ідея побудови *всесвітнього комуністичного суспільства* є визначальною [див. 1]. Але при цьому чомусь не помічають того, що *на сторінках 3 тому* він заявив про **утопічність**, тобто *практичну нездійсненність*, свого справді “красивого” задуму. Щоправда останній том “Капіталу” був виданий у 1894 році, вже *після смерті* К. Маркса, що сталася у 1883. На сторінках цього посмертного видання читаємо таке: “Навіть у суспільстві “асоційованих робітників” (тобто вже за умов соціалізму – прим. авт.), які вже “раціонально регулюють свій обмін речовин з природою”, ставлячи його під “свій спільний контроль і здійснюючи його” з найменшою витратою сил, і за умов, гідних їх людської природи”, сфера спільного життя “все ж залишається царством нужденності” (тобто *непідконтрольною* практичним зусиллям людини – прим. авт.). Царство свободи, – продовжує Маркс, – починається в дійсності лише там, де припиняється робота, диктована нуждою і зовнішньою доцільністю, *отже за природою речей воно лежить по той бік сфери власне матеріального виробництва*” [див. 2]. Нагадаємо, що “царством свободи” К. Маркс і Ф. Енгельс називали комуністичне суспільство; згадаймо хоча б знаменитий вислів Енгельса з “Анти-Дюрінга” про перехід від капіталізму до комунізму як про “стрибок із царства нужденності до царства свободи” [3]. А тепер знов повторимо Марксові слова із III тому “Капіталу” про те, що “царство свободи” *лежить по той бік сфери власне матеріального виробництва*, тобто комунізм (“царство свободи”) виявля-

ється “*потоубічним*” стосовно “*посейбічного*” (реального) світу економічних, політичних та інших соціальних відносин; інакше кажучи, його існування виявляється *принципово неможливим* у реальній дійсності як такої, себто нездійсненим у суспільному житті людей.

Не був К. Маркс і “матеріалістом” у вульгарно-енгельсівському розумінні цього терміна, тобто у контексті вигаданого Ф. Енгельсом “основного питання філософії” (відповідно до якого всі філософи від ранньої античності й до наших днів поділяються на так званих “матеріалістів” та “ідеалістів”. Перші нібито вважають первинною матерію, а свідомість (духовні явища взагалі) – вторинними стосовно неї. Насправді такий поділ філософів був характерним для філософії нового часу, та й то не у такій безпосередній формі. Що ж до справжнього ставлення К. Маркса до “матеріального фактору”, то він говорив лише про своє “матеріалістичне розуміння історії” у тому плані, що надавав вирішального значення у суспільних стосунках чинникам виробничо-економічного характеру. Але, якщо прийняти до уваги Марксову заяву про те, що комуністичне “царство свободи” не спирається на сферу матеріального виробництва, то це свідчить про його розчарування в дієвості цих чинників і наполегливих спробах знайти чинники іншого характеру для розуміння історичних процесів (адже відмовившись від розуміння матеріального виробництва, як вирішальної умови спричинення суспільних процесів, Маркс, проте, перервав пошуки їх іншого спричинення, причому вже у суто нематеріальних сферах громадянського життя). Принаймні не “матеріалісти” (Енгельс, Ленін, Сталін та інші т. зв. “марксист-ленінці”), а учні іншого крила Маркса (передусім неокантіанського штибу, скажімо, Е. Бернштейн, К. Каутський, західно-європейські соціалісти) досягли у політичній практиці покращення матеріального і, відповідно, політичного становища робітничого класу Західної Європи.

Не був К. Маркс і так званим “діалектичним матеріалістом” (знову таки Енгельсового штибу), якого підняли “на щит” В.І. Ленін й особливо Й.В. Сталін [див. 4]. Адже К. Маркс добре знав “ази” філософії (на відміну від “марксистів-ленінців”), а тому органічно не міг охопити у єдиній філософемі такого “філософського Тягни-Штовхача як “діалектичний матеріалізм”. Адже, як загальновідомо, “діалектика” (згідно з ученням її творця Сократа)

є вчення про метод *пізнання*, і тому стосується винятково **духовної** дійсності, через що ніякого *прямого стосунку до матерії* (й відтак до **матеріалізму**) немає, тому “діалектичний матеріалізм” – це філософський нонсенс.

Отже, визначний внесок К. Маркса у сучасну філософію зводиться до того, що головний недолік усього попереднього матеріалізму, включаючи і фейєрбахівський, полягає у тому, що предмет, дійсність, чуттєвість береться ним лише у формі *об’єкта* або у формі *споглядання*, а не як людська *чуттєва діяльність, практика*, не суб’єктивно” [5, с. 1]. Інакше кажучи, Маркс підкреслив, що людину цікавить *не безпосередній* (теперішній) зміст пізнавальної реальності, даний у “споглядальному” (суто відображальному) відношенні, але у його *майбутньому* (історичному) змісті, якого він набуде після *цілеспрямованої* (у майбутнє) його практично-перетворювальної дії, відповідно до мети (цілі) конструйованого свідомістю проекту. Адже саме таке *історичне* спрямування у майбуття й характеризують теоретико-пізнавальні моделі провідних течій сучасної світової філософії – позитивізму, екзистенціалізму, феноменології та інші, так само як й аналогічно відповідні моделі постсучасного (постмодерного) філософування.

І, нарешті, ще одна обставина, що безпосередньо стосується філософського знання як знання сутнісно *історико-філософського*. Йдеться про його змістовну характеристику, що формується на самому початку виникнення людської свідомості, яка вже тоді виявляла якісне розмаїття своїх формозмістовлень. Зокрема, найдавнішими серед них були філософія і релігія; трохи згодом вимальовуються такі форми суспільної свідомості, як мораль, мистецтво, зрештою – наука. Філософія (як і релігія) виявляють від першопочатку своє *світоглядне* навантаження, тобто функцію тлумачення змістовного ставлення людини до характеру свого зв’язку з навколишнім світом (безпосереднім середовищем людського існування).

Вочевидь термін “світ” виявляє характер взаємодії людини з природним середовищем її існування. Тому *світогляд* і перші світоглядні форми суспільної свідомості не є чимось подібним до теоретичних форм знання, вони не становлять суто теоретичні побудови на взірць сучасних науково-знаннєвих систем. Наука, до речі, сама історично постає як форма суспільної свідомості, тому, не будучи теоретичною конструкцією, лише “задає”

формат узагальненості знань про світ окремим науковим побудовам у контексті певної парадигматики. Так само й філософія розкриває у певній парадигмальній формі *спосіб взаємодії людини зі світом*. Тому принципово хибними виглядають спроби видати філософію за науку, як це прагнула зробити так звана “марксистсько-ленінська” філософія (згадаймо сталінське “визначення” філософії як “науки про найбільш загальні закони природи, суспільства і мислення”).

Що ж до людської свідомості як певного типу дійсності, то вона є сутнісно *духовною*, її певним – суто **людським** – різновидом. Узагалі ж *дух, духовність* як така, разом із **природною**, даністю утворюють спільну **світову** реальність, **світ** у цілому. Початковою формою людської свідомості на планеті Земля була **міфологія**. Саме грецьке слово “міф” (або “міт”) у перекладі означає “творче слово”, “логос”, тобто первинно “слово”, але слово “впорядковувальне”, звідси й походить термін “логіка”. Міфологія, так само як і філософія й релігія, є “світоглядною формою свідомості”, формується на змістовній базі *взаємодії людини зі світом*. Зазначене повною мірою стосується й філософії.

Звернімося до давньогрецької (еллінської) міфології як найбільш відомої для нас, європейців, що започатковує європейсько-окцидентальну (західну) філософську парадигму. Візьмемо, наприклад, міф про Персея, котрий був одним з найпопулярніших героїв давньогрецької міфології. Персеєві належало виконати надзвичайно небезпечний подвиг – убити страшну потвору – Медузу Горгону, з якою не можна зустрітися поглядом, адже відразу перетворюєшся на камінь. Але за допомогою бога Гермеса Персей знаходить спосіб убити Медузу, не зустрівшись з нею поглядом: треба було битися з нею, дивлячись не на неї саму, але на її відображення у начищеному до блиску мідному щиті. Суть застосованого тут прийому така: *відображення* природних феноменів у блискучих поверхнях площин (скажімо, спокійної поверхні водяного плеса) відтворює лише *зовнішні* ознаки природних тіл. Тож відображення смертельного погляду Медузи у блискучому щиті Персея нейтралізує їх якісну (“внутрішню”) смертоносну властивість, повторюючи лише зовнішню (безпечну) форму. Глибокий внутрішній (змістовний) сенс міфу про подвиг Персея полягає у тому, що небезпечні (якісні) властивості природи

нівелюються якісними властивостями природної речовини (“міди”), з якого виготовлений щит (адже природна мідь уже зазнала якісного перетворення при “обробці її *цільовою людською працею*”, *себто духовно-людським чином, а не природним*).

Аналогічним до міфу про Персея є й відомий міф про афінського героя Тезея, який прибуває на острів Крит, щоб знищити страшну потвору – Мінотавра (хоча й це було далеко не простою справою). Річ у тім, що Мінотавр мешкав у велетенській споруді – Лабіринті – із численними переплутаними ходами й переходами, знайти вірний шлях виходу з яких було практично неможливо. Допомогла Тезеєві донька Критського царя Міноса, котра, закохавшись у Тезея, тихенько передала йому клубок ниток. Прив’язавши кінець нитки біля входу до Лабіринту (як порадила Тезеєві донька Міноса Аріадна), Тезей йшов Лабіринтом, неперервно розмотуючи клубок ниток. Зустрівши й убивши в бою Мінотавра, він легко знайшов вихід з допомогою нитки, що точно зафіксувала його шлях у Лабіринті. І знову, подолати переплутані стежини Лабіринту Тезеєві дала змогу нитка Аріадни. Адже нитка, зроблена з природної речовини – льону чи конопель, перетворених людською працею у клубок ниток, тобто у *поєднанні природної речовини з людською працею (практикою)* являє собою *синтез природного (рослинної речовини) та людського чинників* і є єдиною *успішним* шляхом підпорядкування “дикого” (природного, нелюдського) середовища людини, а відтак й спосіб олюднення природи, встановлення людського контролю над нею.

Аналізуючи зміст первісної (міфологічної) свідомості, людина в ході цивілізаційного освоєння навколишнього середовища починає розуміти сенс *історичного* опанування природою, який фіксується як результат *синтетичного поєднання* у її свідомості суспільної практики і світу навколо неї, що закономірно знаходить відображення у змісті предмета філософії. Остання, розкриваючи свої софійні горизонти в історичній взаємодії людини зі світом, виявляє свою суть у *безперервному розвитковому поступі* власного змісту, тобто самоорганізується як *історія філософії*.

Філософські історичні парадигми – це передусім специфічні форми історичного осмислення людиною свого взаємовідношення зі світом, природою. Людина починає свою історію, стає власне людиною, вирізняючись

із природи, перетворюючись із її частини (гомогенного елемента) у специфічне, зовнішнє стосовно довкілля, і тому відмінне від нього, але водночас постає з нею як нове ціле зі своїм унікальним – гетерогенним – способом існування. Цей якісно новий спосіб існування належав тільки-но народженій її здатності – *бути духовною*, що й вирізняло людину з рослинного і тваринного світів. Звідси, власне, походить *трансцендентність (поза межовість) людського духу* стосовно природи, адже на відміну від природного – дійсного (“суцього”, тут і тепер наявно існуючого) – існування, людське життєздійснення є існуванням-екзистенцією, а відтак здатне безпосередньо комунікувати з такими темпоральними (часовими) вимірами буття, як минуле й майбутнє, та його найголовнішими екстенціоналами (від лат. *extentia* – протяжність) – як “можливе”, “належне”, “гідне”.

Будучи трансцендентальним існуванням, дух водночас тісно пов’язаний із природою (зокрема, із природним тілом людини, хоча, здавалося б, трансцендентність виключає можливість такого зв’язку). Проте цього разу йдеться про особливий – інтенційний (від лат. *intentia* – спрямованість, націленість) – характер зв’язку духу з природою. Духовні феномени (свідомість, мислення, сприйняття, рефлексія, інсайт та ін.) завжди ніби “націлені” на дійсність, існують тільки у стані такого зорієнтування (німецький філософ Е. Гуссерль зауважував, що свідомість ніколи не існує як просто свідомість, вона завжди є “свідомість про...”). Духовне, отже, існує тільки стосовно дійсності, що набирає характеру “корелята” свідомості. Але специфіка інтенційного типу зв’язку проявляє себе не у звичайній формі просторового “межування” (на зразок лінії кордону між сусідніми державами), а просторовою “дотичністю”, “торканням”, подібним до геометричного відношення “дотичності прямої лінії до кола, що характеризується наявністю лише однієї спільної точки; тоді реальна точка є “нуль-вимірним” простором, тобто дійсним небуттям (“ніщо”). Інакше кажучи, те, що з’єднує дух з дійсністю природи (і з природним людським тілом), – це наявне “ніщо” буття. Саме ця обставина і робить для природи “за межовим” (трансцендентальним) існування минулого й майбутнього часових вимірів (першого *вже* немає, а другого *ще* немає).

Отож минуле й майбутнє (і можливе також) існують “за межами” (“потойбіч”, транс-

цендентально) часопростору дійсності і водно-раз “по цей бік” сфери духовного. Єдино реальними фізичними параметрами дійсності є три виміри простору – довжина, ширина і висота, а часовий параметр обмежений одним виміром – теперішнім (минуле і майбутнє перебувають “за межами” дійсності). Для “замежової” стосовно “дійсності” (“суцього”) сфери духу названі параметри обертаються на “нуль”, тобто на “ніщо”: довжина, ширина й висота тут не існують, так само, як і теперішнє “стискується” в “нуль-вимірну” **мить** – темпоральне “ніщо” між минулим і майбутнім.

Для розуміння специфіки взаємодії дійсного (“суцього”) і духовного як взаємозаможових сфер буття важливо збагнути, що єдина спільна для них обох точка дотику “ніщо” не є просто “відсутністю” чи “нереальністю”. Насправді небуття заперечує тут тільки специфіку буття свого “замежового” контрагента, а не буття взагалі, є небуттям буттєвості. Але найважливішим є те, що, попри свою “замежовість”, обидві сфери здатні реально впливати одна на одну, причому опосередковується цей вплив спільною “точкою дотику” – реальним “ніщо”. Унікальність людини як “двоїстої” (тілесно-духовної) істоти на зорі людської історії ще чітко не усвідомлювалась мислителями, хоча перші здогади про це (здебільшого інтуїтивного плану) трапляються у деяких античних достойників. Відокремлення від природного цілого та його осмислення спершу мало дещо інше спрямування. Так, головним засобом виділення людини з природної цілості, з нелюдського матеріалу була *духовність*. Цей матеріал постає перед людиною як невиразна (“непрозора”) сукупність якоїсь “іншості”, себто як “не-Я”, як суцільний безлад – Хаос...; із хаотичної вранішності зовнішнього “не-Я” починають окреслюватися розмиті контури речово-предметного світу, в якому і з яким людина має співіснувати, повноцінно жити.

Міфологічна свідомість – ця початкова форма розрізнявальної, мовно-упредметненої активності людського духу – починає вимальовувати спочатку химерно-потворні образи реальності. Вкотре наголошуємо на предметному характері цієї активності (предмет буквально – те, що наявне переді мною), оскільки людина від початку усвідомлює себе як скінченну – обмежену певними простором і часом (від народження до смерті) істоту. За образом і подобою цієї “мірки” вона починає диференціювати й упорядковувати хаотичну

реальність, тлумачачи її як упорядковану множину (систему) речей-предметів (матеріально- та ідеально-субстанційних). Пізніше Протагор зафіксує цю обставину у визначенні людини як **міри всіх речей**. Поступово початкова потворність міфологічних образів стає дедалі більш гармонійною, але міфологічна свідомість настійно прагнула надати сталості світопорядку – Космосу, який вона вибудовує з первісного Хаосу, вбачаючи свою основну функцію не у творенні, а у відтворенні, увічненні всезрівняльної “гармонії” симетричного Космосу.

Такою постає *перша парадигма історичної активності* ще дофілософської – міфологічної – свідомості людини: диференціація первісного Хаосу природи на множину речово-предметних структур, створення упорядковано універсальної, узагальнено урівноваженої системи світу (а не природи чи буття, які ледь прозирають крізь машкару реально-ідеального Космосу), адже міфологічний Космос-світ являв собою освоєну людиною усвідомлену, ніби “освітлену” (від слов’янських “світло”, “світ” та ін.), частину природного буття. Повною аналогією до цього є германські мови (англійське world і німецьке Welt, що перекладаються як “світ”, походять від латинського дієслова vallare, яке означає “обносити”, “укріплювати” певну територію частоколом або валом). Тут доречно згадати міф про Лабіринт – споруду з безліччю заплутаних ходів і переходів, яка символізує початкову невпізнаваність і “непрозорість” для людини первісного Хаосу. Але таємничість Лабіринту, зрештою, розгадує афінський герой Тезей: прив’язавши кінець клубка ниток, подарованого йому донькою критського царя Міноса Аріадною, він сміливо заходить до Лабіринту, вбиває страшну потвору Мінотавра й щасливо повертається. Розгадка Лабіринту, таким чином, символізує триумф людини в осягненні незбагненності, подолання хаотичності (несумірності з людиною) природного середовища, у торжестві Порядку, символізованого Космосом, над Безладом природного Хаосу.

Картина Космосу як упорядкованої гармонії світу, вибудовувана міфологічною свідомістю, служить *парадигмою античної (греко-римської) філософії і культури* загалом, але парадигмальним взірцем античної картини світу все ж виступає специфіка процесів природного буття. Темпорально природні процеси плінуть від попередніх етапів (причин) до наступних (наслідків), а сама їх часова ритміка реалізується циклічно, тобто як постійне повторення

одного й того самого (своєрідний “біг на місці”), де темпоральною доміантою є теперішній час (минуле й майбутнє тут просто ілюзії, оскільки постійно повертаються у “тепер”). Це надає природній закономірності подій однозначності, навіть однаковості: наочним прикладом подібного “непорухливого руху” є зміна пір року як монотонна повторюваність чотирьох фаз – весни, літа, осені, зими і знову весни й т. д. Детермінаційним чинником такого “перебігу” процесів є необхідність, яка реалізує тільки один вузький клас можливостей – тих, що неминуче стануть дійсністю; це, власне, й не можливості, а радше – потенційна дійсність.

Саме природний перебіг подій від причини до наслідку людина вважала єдино реальним, “накладаючи” його й на власну життєдіяльність. Проте специфіка останньої, переповнюючись спричинювальною активністю духовних чинників, у тому числі любов’ю і творчістю, не могла не стимулювати істотних корекцій в осмисленні “механізмів” людського повсякдення. Тому *друга історично-філософська парадигма*, що реалізувалася в контексті середньовічної філософії, надавала пріоритетності духовним процесам, сутнісно проголошувала їх головними доміантами світотворення й життєдіяльності, здійснюваними надприродними і, найважливіше, позаприродними – божественними – чинниками. На жаль, активна роль духовного джерела у світобудові зазнала догматизації та абсолютизації, що зрештою й привело до тлумачення людини, точніше її “двоїстого” (тілесно-духовного) статусу, як стану трагічної “розірваності”.

Почалися пошуки способів усунення названої людської трагедії, які завершуються за доби Відродження (Ренесансу) формуванням *нової (третьої) історико-філософської парадигми* – новочасної (новевропейської) філософії, або, як її частіше починають називати, **філософського модерну**. Її суть полягала у створенні моністичних (матеріалістичної та ідеалістичної) моделей філософування. Однак моністичні конструкції філософської думки ігнорували реальність тілесно-духовної “двоїстості” людини, редукуючи духовність останньої до тілесно-матеріального субстрату (матеріалістичні напрями XVII–XVIII століть), причому матеріалізований “ерзац” духу – розум (*ratio*) вироджувався у її знедуховлювальний чинник, або ж так само однобічно зводив тілесно-природну сторону людини до

раціонально-ідеальної (німецька класична філософія XVIII–XIX століть).

Матеріалістичне “знедуховлення” та ідеалістичне “знеприроднення” людини спонукають появу *четвертої історико-філософської парадигми* – сучасної світової філософії (позитивістський, прагматичний, екзистенційний та інші напрями). Ця парадигма розробляє різні варіанти єдності (й водночас “незілляності”) тілесно-духовних характеристик людини, більшістю своїх напрямів спирається на потужну бароково-кордоцентричну філософську традицію, що постала з антиренесансного культурного руху XVII століття – Реформації (пієтизм, янсенізм, німецький романтизм у Західній Європі, філософія українського бароко в XVII–XIX століттях та екзистенційно-необароковий рух в Україні XX). Зокрема, у 60–70-ті роки останнього з’являється тенденція до створення нової філософської парадигми – так званої **філософії постмодерну**. Проте сьогодні ще рано говорити, наскільки вдала ця спроба; відповідь на це питання вочевидь отримаємо в близькому майбутньому.

У будь-якому разі є підстави констатувати, що саме в межах сучасної філософської парадигми світової філософії формується уявлення про сутнісно відмінне від природного порядку просторово-часового функціонування реальності людське історичне буття. На відміну від стихійного (від причини, що однозначно визначає напрямок плину природних процесів, до наслідку, який точно повторює і продовжує цей напрямок) характеру природної “активності” людське буття функціонує цілеспрямовано. Мета діяльності – це уявлення про майбутній результат дії, який створюється та існує в душі до початку самої дії; відтак тут у рамках людської активності (конкретного практикування) наслідок (результат) вже існує у формі небуття, хоча у самій дійсності його ще немає, і реально спричиняє практичну діяльність – свою власну причину, що лише трансформує цей наслідок-мету з розгляду можливості у статус дійсності. Інакше кажучи, у межах практичного людського діяння відбувається обернення часового зв’язку причини і наслідку (порівняно з його природним зв’язком), коли останній (мета) передує своїй причині (безпосередній практичній дії). Маємо уявний парадокс, оскільки у цьому полягає специфіка функціонування духовного, інтенційного буття стосовно дійсного (“суцього”) існування, що зумовлює відношення “дотичності” замість

“межовості”, властивого лише для буття природного.

Вочевидь у специфіці духовної детермінації дійсності й укорінена унікальність такого, притаманного лише людині, феномена, як *свобода*. У найзагальнішому розумінні свобода – суто людський спосіб спричинення людського історичного буття. Детермінанти свободи є, на відміну від детермінант сфери “сущого” (природи), імпульсами духовними, або, як їх іноді називають, “внутрішніми”. Річ у тому, що компоненти конкретної людської дії – органічні джерела її потреб та інтересів, окремі елементи самої ситуації дії, засоби і способи її реалізації тощо – попередньо “спіритуалізуються” (одухотворюються) або “інтеріоризуються” (від лат. *interior* – те, що знаходиться на глибині, “внутрішнє”), ніби “поглинаються” духом, стаючи його глибинним, внутрішнім змістом, синтезуючись там у духовний чинник діяння – ідеальну мету. Усвідомлена мета “екстеріоризується” (від лат. *exterior* – зовнішній), так би мовити, “озовнішнюється”, набуває “зовнішньої” словесно-чуттєвої оболонки, стає тим існуванням “ще не існуючого”, про яке вже йшлося та яке детермінує (цілком реально) дію, спрямовану на отримання бажаного (зафіксованого в меті) результату. Свобода – спосіб актуалізації-спричинення духовної сфери (аналогічно до необхідності, що є способом детермінації природної сфери). Духовний простір як своєрідне “поле можливостей” доступний лише особі як природно-духовній істоті; він робить її здатною вибирати котрусь із можливостей, оскільки останнє, на відміну від уже здійсненого і тому принципово “сингулярного” (від лат. *singularis* – одиничний, однина) світу дійсності, є світом множинним, “плюралістичним” (від лат. *pluralis* – множинний, множина). Таким чином безпосередні стимули людського повсякденного практикування коріняться у сфері духу.

Саме тому природа не є історичною реальністю, й говорити про “історію природи” можна лише в контексті її взаємодії з людиною. Адже у природі самій по собі нічого не відбувається, в ній немає подій, ніщо не виникає і не зникає, оскільки для того, щоб щось виникло або зникло, потрібно те, звідки виникає подія і куди вона потім зникає, тобто природа для цього має не бути (бути “небуттям”, “ніщо”), а потім, з’явившись, знову перестати бути (стати “небуттям”, “ніщо”). Останнє охоплює тільки специфічне – екзис-

тенційне – людське існування. “Людина є буття, через яке ніщо приходить у світ” [6, с. 60], – писав французький філософ-екзистенціаліст Ж.-П. Сартр. “У певному розумінні, – роз’яснює він свою тезу, – людина – це єдине буття, через яке може відбутися руйнування. Геологічний зсув, буря не руйнують, або, принаймні, не руйнують безпосередньо: вони просто модифікують поділ мас буття. Після бурі буття не менше, ніж було його до бурі. Просто є щось інше. І навіть цей вислів не точний, оскільки для того, щоб покласти іншість, потрібен свідок, який міг би якимось чином утримати минуле й порівняти з теперішнім за формою: “цього більше немає”. За відсутності такого свідка буття є до бурі так само, як і після бурі: є це все. І якщо циклон може спричинити смерть якоїсь живої істоти, то ця смерть буде знищенням лише у тому разі, коли вона пережита як така. Для того щоб було нищення, потрібне відпочаткове відношення людини до буття, тобто трансценденція, і в межах цього відношення треба, щоби людина осягнула буття як знищене” [6, с. 42].

Отже, історія природи має смисл, лише стаючи частиною людського світу, тільки у присутності (реальної чи уявної) людини, тобто винятково як сфера її діяльності. “Історичним у природі”, за твердженням німецького філософа-екзистенціаліста М. Гайдеггера, є поле битви, місце культу тощо, “історичним” може бути й хатне начиння, та лише стосовно того світу, якому воно належало й у якому використовувалося; але без “минулих” людей, котрі його створили й користувалися ним, подібна “історичність” втрачає сенс, а самі предмети можуть продовжити “історичне” існування хіба що як “музейні експонати” [див. 7].

Поняття про історичність як про специфічно людську темпоральність істотно визначається скінченністю (насамперед часовою) людської істоти: простерте між народженням і смертю (початком і закінченням життя) людське існування “відбувається”, “здійснюється” в історичному часі – *geschehen*, як говорить Гайдеггер. І від німецького дієслова *geschehen* (здійснюватися, відбуватися) відомий філософ проводить смисловий зв’язок до *Geschichtlichkeit* (“історичність”) і *Geschichte* (“історія”). Здійснюваність у часі, відбування і є справді сутнісною ознакою історії. Але відбувається у пліні часу історія не в натуралістично-позитивістському розумінні – від минулого до

майбутнього, ніби несучи у собі від свого початку якусь попередню “програму”, раціонально-логічний “графік” руху-перебігу подій. З критикою подібного (“натуралістичного”, за зразком природних процесів) тлумачення історії виступав французький історик М. Блок. “Читаючи деякі книжки з історії, – писав він, – можна подумати, що людство всуціль поєднує логічно діючих людей, для яких у причинах їхніх учинків не було ані найменшої таємниці... Чи можна вважати, що важка моральна атмосфера, у якій ми живемо тепер, формує в нас людину тільки розумних рішень. Ми дуже спотворили б проблему причин в історії, якби завжди і скрізь зводили б її до проблеми усвідомлюваних мотивів” [8, с. 104].

Справжній зміст історичних подій визначається не минулим (попереднім станом речей, природою), а майбутнім. Наші суспільні ідеали, зауважував з цього приводу Сартр, не подібні до прикордонного стовпа; вони є тим, що з них зроблять люди. Результати історичної діяльності істотно відрізняються від початкового проекту, оскільки, *ми не можемо змінити минулого, але завжди здатні надати йому іншого продовження*. Тому, наприклад, сучасні США різко відрізняються від того задуму, з яким висадилися на північноамериканському континенті 1620 року “отці-пілігрими”. Так само відрізняється історична реальність сьогодення на території колишнього СРСР, якщо порівняти її з планами “кремлівського мрійника” (як називав Г. Веллс Володимира Леніна).

Така визначеність історії майбутнім тлумачиться М. Гайдеггером як “доля” (німецьке слово “доля” – Schicksal – має спільний корінь з Geschichte – “історія”). Інша (крім “долі”) детермінанта історії, за німецьким філософом, є “повторення” (Wiederholen). Мається на увазі процес постійного “повернення” до одних і тих самих історичних фактів і подій з метою їх переосмислення (уточнення, нового “прочитання” тощо). Ми постійно повертаємося до писаної історії – вдосконалюємо, коригуємо, навіть “переписуємо” її, і це нормально: адже часто історія “пишеться” під кутом зору авторів історичних “проектів”, а реальний перебіг подій, зазвичай, “не вписується” в них з достатньою “адекватністю”. Одним із яскравих прикладів такого “повернення” є величезна дослідницька праця групи французьких істориків-медієвістів (так звана школа “Анналів”), які за допомогою нової методології (так

званий метод ментальностей) змалювали зовсім іншу історію середньовічної Франції, ніж це уявлялося історикам раніше.

Московський філософ П.П. Гайденко так потрактовує зміст гайдеггерівського “повернення”: “Справжнє пізнання є не поясненням вже існуючого, а відкриттям тих можливостей, що закладені в існуючому, але ще не реалізувалися. Навчитися мислити, за Гайдеггером, – це навчитися ставити питання, а не давати відповідь..., що означає повернутися до того вихідного пункту, від якого відправлявся певний філософ чи математик, Парменід чи Ньютон. Поставити питання означає віднайти ціле гніздо можливостей, з яких тільки одна реалізувалася в ученні того чи іншого філософа, фізика чи математика. Виходячи з певної філософської концепції чи математичної теорії, творче мислення реалізує одну з можливостей, закладених у вихідному пункті, у тому питанні, відповіддю на яке є розглядувана концепція, причому такою відповіддю, яка постає реалізацією іншої з незчисленної кількості можливостей. Тим самим творче мислення дає відповідь на те саме питання, але відповідь нову. За такого підходу продукти минулих культур освоюються освіченою людиною не у вигляді нагромадження знань, розкладання по полицях різних концепцій і теорій (так що у результаті визначальною стає діяльність запам’ятовування, а основним органом вивчення – пам’ять, своєрідна камера схову культурного багажу). Справжня освіта, за Гайдеггером, дає людині змогу побачити в будь-якому навчальному предметі, у будь-якій філософській чи науковій концепції відповідь на ті самі питання, які стоять перед нею самою” [9, с. 66].

Основною рисою історії є не просто “перехід” від причини до наслідків, це той рух-поступ, що не завжди помітний для самої людини. Він стає помітним лише на досить тривалих відтинках історичного процесу, тому, на думку німецького філософа К. Ясперса, історики й поділяють історію на більш-менш великі відрізки (періоди, епохи, ери тощо) – парадигми, про які йшлося раніше. Ясперс наголошує, що, на відміну від природних процесів, які характеризуються каузальними законами, рисами загальності, для історії характерні індивідуально унікальні риси (неокантіанець Г. Ріккерт наголошує на специфічності для історичного процесу індивідуалізуючого методу, всупереч генералізуючому методу природничих наук). В історії людина

бачить себе носієм свободи, а не суб'єктом загальних законів; вона є екзистенцією, духом, а не есенцією, природним тілом. В історії нас вабить те, що не може цікавити у природі, – “таємничість стрибків у царстві свободи і те, як буття відкривається людській свідомості” [10, с. 49].

Раціонально-універсальне бачення людини, одноманітно повторюване “урівнювання” не-повторних рис людської особистості “вирівнює” людей у безлико-анонімний натовп деперсоналізованих “одиниць”, “масу”, яка легко піддається маніпулюванню. Виникають феномени “масового” суспільства, масової комунікації, масового мистецтва, масової культури. Проголошений ренесансною свідомістю раціоцентричний Порядок світу, що спирається на новоевропейську максиму “*тотожності мислення і буття*”, створює позірно комфортний світ заколисуючої рівноваги й “рівності” (насправді – однаковості), якому не потрібна ні свобода, ні творчість – починається процес масової “втечі від свободи”, за висловом Е. Фромма. Рятівна нитка Аріадни, що вказала раціональний вихід з Лабіринту, невблаганно трансформується у трагічну за своєю поневолювальною силою нитку, спрядену прялею – Мойрою Клото. Тому ще в межах міфологічної свідомості міф про перемогу Тезея над Лабіринтом доповнюється тематично протилежним міфом про перемогу Тезея над Прокрустом. Велетень-розбійник Прокруст, оповідає давній міф, стояв на перехресті шляхів і примушував усіх перехожих лягати на дерев'яну лаву. Тим, кому вона була закороткою, Прокруст відтинав ноги; для кого ж виявлялася задовгою, він “розтягував” їх, “рівняючи” до довжини лави. Цей “майстер вирівнюючої уніфікації” запропонував і Тезею “примірятися” до лави, але той перемагає розбійника: він “вирівнює” самого Прокруста з довжиною лави, відтявши голову. На противагу міфові про Лабіринт, що був своєрідним гімном “визвольній” силі узагальнювального раціонального світопорядку Космосу, міф про Прокруста б'є на сполох проти смертельної загрози, що її несе людству тотальна диктатура “усереднювального” порядку раціоналізованого світу.

Противагою раціоналістичного “гуманізму” стає *бароково-кордоцентрична програма нового філософського гуманізму* Б. Паскаля, Ф. Гемстергейса, Й. Г. Гердера, яка знаходить свій синтетичний вияв в екзистенційній філософії С. К'еркегора, котру Л. Шестов називає

специфічним тоном філософування, або є “філософією, що шукає істину не в Розумі з його обмеженими можливостями, а в Абсурді, що не знає обмежень” [11, с. 437]. Всупереч раціоналістичному (сутнісно фаталістичному) тлумаченню свободи як “пізнаної необхідності” (Спіноза, Гегель) К'еркегор формулює екзистенційний ідеал свободи – *свободи вибору можливості раціонально неможливого*, переносючи наголос у цій проблемі з гносеологічного плану в онтологічний. Французький філософ-екзистенціаліст А. Камю розгортає к'еркегорівську ідею свободи у своєму знаменитому есе “Міф про Сизіфа”. Герой античного міфу цар Корінфа Сизіф, засуджений богами довічно котити камінь на високу гору, знає, що його тяжка праця ніколи не скінчиться – щоразу при наближенні до вершини ноша вислизає з рук і падає долу: таким є присуд богів. Покарання полягає саме в неможливості завершити працю. Джерелом страждань Сизіфа є безглуздість (позбавлення сенсу) його праці. І з раціоналістичного погляду (усяка праця, будь-яке трудове зусилля мусить завершуватися певним результатом), шанси Сизіфа на подолання ситуації (на можливість її зліквідування) – нульові. Але герой у Камю знаходить позитивне вирішення. Спускаючись черговий раз у долину за каменем, Сизіф нараз проймається думкою: а чому, власне, праця має обов'язково завершуватись? Чому не може бути незавершеної праці? Чому незавершуваність зусиль не може стати їхнім специфічним сенсом? І, дійшовши такого висновку, Сизіф перестає страждати, заспокоюється, адже він знайшов (а точніше, створив сам) таку оцінку праці, якої досі не існувало. Отож зображена Камю ситуація подібна до численних у людській історії моментів першого теоретичного відкриття чи першого практичного винаходу.

Сенс к'еркегорівського онтологічного повороту значною мірою “прояснюється” концепцією недавно створеної (І. Р. Пригожиним та Г. Гакеном) *синергетики*, яка надає принципово нового значення ідеї Хаосу, а відтак й ідеї Порядку. Хаос тлумачиться тут як надскладна упорядкованість, що існує потенційно (можливісно) і може виявити себе у розмаїтті упорядкованих структур (а не в єдиному Космосі античних греків). Це актуалізує плюралістичну (і персоналістську) *монадологію* Ляйбніца, або ж ідею Мультиверсуму Х. Ортеги-і-Гассета (всупереч традиційному Універсумові).

Пряма аналогія із синергетичним поворотом науки напрошується й у зв'язку з уже згадуваним *філософським постмодерном* (адже не дарма серед його натхненників найчастіше згадують імена лідерів філософії екзистенціалізму – Ф. Ніцше, М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра та ін.). Орієнтуючись на плюралізм світу, постмодерн не шукає нового Універсуму, орієнтуючись передусім на відмінність (Ж. Дельоз). Він рішуче виступає проти привілеїзації будь-якого напрямку думки, так само як і проти піддання анафемі котрогось, хай найекстравагантнішого, погляду. Постмодерн спрямовує філософію на деконструкцію будь-якого “центризму” – логоцентризму, натуроцентризму, раціоцентризму, вітацентризму та ін. На противагу Лютеровій максимі “*На цьому стою і не можу інакше*”, постмодерністи проголошують: “*На цьому стою і можу, як завгодно*”. Постмодерн, проте, не є прощанням із розумом узагалі, він прощається з унітарним розумом, і тому цікавиться конфліктами, катастрофами, несумірністю, індетермінізмом, імовірністю тощо. Як бачимо, постмодерністи – Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж.-Ф. Лютар, Р. Барт, Р. Рорті, Ж. Дельоз та інші – орієнтовані на “простір свободи” в дусі К’єркегора.

У своїй історії людство пройшло шлях від первісного Хаосу до Космосу. Але Порядок, звільнивши людство з Лабіринту, постав у XVII–XX століттях жахливим Прокрустом в історичному поступі. І людство змушене було звернутися до нового Тезея – і заклик було почуто: меч Тезея підняли екзистенційні мислителі, справу яких сьогодні намагаються продовжити постмодерністи. Тож вважаємо, що є підстави підтримати оптимістичну надію А. Камю: “Я залишаю Сизіфа біля підгір’я!.. Віднині кожен відламок цього каменю, кожен спалах руди цієї сповитої мороком гори вже самі собою творять світ. Самої боротьби, щоб зійти на шпиль, досить, аби сповнити вщерть людське серце. Треба уявити Сизіфа щасливим” [12].

* * *

Пропонований нами підручник “Філософія”, що підготовлений колективом авторів (А.К. Бичко, І.В. Бичко, В.Г. Табачковський (1944–2006), В.І. Ярошовець) за нашою редакцією (К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с.) реалізує вищезазначену програму філософії як історії філософії найпов-

ніше. Його головне завдання – познайомити зі складними, почасти переплутаними, шляхами і стежинами історичного поступу філософії, і не просто познайомити, а й допомогти студенту не заблукати на дорогах і роздоріжжях світової та української філософської думки. Остання обставина є особливо важливою, оскільки офіційне тлумачення історико-філософського процесу, зокрема на українських теренах, у Російській імперії (царській і більшовицькій) було здеформоване імперськими ідеологічними міфами. Створення підручника історико-філософського спрямування – надактуальна місія, тому що саме майже тисячу років тому – в XI столітті – у Києві з’явився перший оригінальний філософський текст: “Слово про закон і благодать” (1051), автором якого був перший Київський митрополит-русич Іларіон; цим твором власне й розпочинається українська історія філософії.

Підручник містить 15 тем, об’єднаних у два розділи, його текст розкриває зміст і сутність світового й вітчизняного історико-філософського процесу. Відмова від традиційного (формаційного) підходу до висвітлення навчального матеріалу дозволила позбутися “необхідності виводити” характеристики філософського знання з тих чи інших матеріальних (економічних, природних, господарських тощо) джерел і натомість дала змогу відстежити його розвиток як духовне дійство багатоголосої творчості вишуканої культурно-історичної значущості найкращих мислителів людства.

1. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. – Т.1. – М. Эксмо, 2011. – 1200 с.
2. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. – Т.3. – М. Эксмо, 2011. – 1200 с.
3. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. – М.: Изд. полит. лит-ры, 1988. – 484 с.
4. Сталин Й.В. Про діалектичний та історичний матеріалізм // Питання лєнінізму. – К., 1947.
5. Маркс К. Тези про Фейербаха // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: в 50-ти т. – Т.3. – С. 1–2.
6. Sartre J.-P. L’etre et le neant. – Paris, 1943.
7. Хайдеггер М. Бытие и время: Пер. с нем. – М.: Ад Маргинем, 1997. – 452 с.
8. Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М., Директ-Медиа, 2007. – 417 с.
9. Гайденко П.П. Экзистенциализм и проблема культуры. – М.: Высшая шк., 1963. – 211 с.
10. Ясперс К. Истоки истории и ее цель // Смысл и назначение истории. – М., 1994.
11. Шестов Л. Киркегард – религиозный философ // Киркегор С. Наслаждение и долг. – К., 1993.
12. Камю А. Миф про Сизіфа // Камю А. Вибрані твори : у 3 т. – Харків, 1997.

АНОТАЦІЯ

**Ярошовець Володимир Іванович.
Філософія як історія філософії.**

Філософія як одна із форм суспільної свідомості, поряд із релігією, мистецтвом, а пізніше й наукою, виявляє від свого першопочатку світоглядне навантаження у найширшому форматі взаємовідношення – “Людина – Світ”, самоорганізується й культурно утверджується як власна історія. Так у софійному досвіді людства постає “філософія як історія філософії” (Г.В.Ф. Гегель), що отримує парадигмальну періодизацію у вигляді періодів усе більш ґрунтовного осмислення людиною безмежних горизонтів своєї взаємодії зі світом, природою, власним буттям. Перша парадигма історичної активності – філософська міфологічна активність людини, друга історико-філософська парадигма реалізувалася в контексті середньовічної філософії і надавала пріоритетності духовним процесом над матеріальними, третя – набула розвою у рамках новоевропейської філософії (доба Відродження), започаткувавши філософський модерн із обстоюванням нею моністичних моделей філософування, четверта – є здобутком сучасної світової філософії, що об’єднує низку найважливіших у загальнолюдській культурі напрямів її розвитку (позитивістський, прагматичний, екзистенційний та ін.) і знаменує утвердження філософії постмодерну, котра прагне довести сутнісно відмінне від природного порядку просторово-часового функціонування реальності людське історичне буття. У цьому контексті перспективними є бароково-кордоцентрична програма нового філософського гуманізму і концепція синергетики. У будь-якому разі справжній зміст історичних подій визначається не минулим, якому люди завжди надають іншого продовження, а майбутнім, тому в історії їх вабить “...таємничість стрибків у царстві свободи і те, як буття відкривається людській свідомості” (К. Ясперс).

Ключові слова: *філософія як спосіб взаємодії людини зі світом, історія філософії, філософське знання, світогляд, людський дух, міфологія, історико-філософська парадигма, філософія модерну, філософія постмодерну, свобода, філософський гуманізм, українська філософська думка.*

АННОТАЦІЯ

Ярошовець Владимир Иванович.**Философия как история философии.**

Философия как одна из форм общественного сознания, рядом с религией, искусством, а позже и наукой, выявляет от своего истока мировоззренческую нагрузку в самом широком формате взаимоотношения – “Человек – Мир”, самоорганизуется и культурно утверждается как собственная история. Так в софийном опыте человечества встает “философия как история философии” (Г.В.Ф. Гегель), что получает парадигмальную периодизацию в виде периодов все более основательного осмысления человеком безграничных горизонтов своего взаимодействия с миром, природой, собственным бытием. Первая парадигма исторической активности – философская мифологическая активность человека, вторая историко-философская парадигма реализовалась в контексте средневековой философии и предоставляла приоритетность духовным процессом над материальными, третья – приобрела размах в рамках новоевропейской

философии (эпоха Возрождения), положив начало философскому модерну с отстаиванием ею монистических моделей философствования, четвертая – является достижением современной мировой философии, что объединяет ряд самых важных в общечеловеческой культуре направлений ее развития (позитивистский, прагматический, экзистенциальный и др.) и знаменует утверждение философии постмодерна, которая стремится доказать сущностно отличное от естественного порядка пространственно-временного функционирования реальности человеческое историческое бытие. В этом контексте перспективными являются бароково-кордоцентрическая программа нового философского гуманизма и концепция синергетики. В любом случае настоящее содержание исторических событий определяется не прошлым, которому люди всегда дают другое продолжение, а будущим, поэтому в истории их влечет “...таинственность прыжков в царстве свободы и то, как бытие открывается человеческому сознанию” (К. Ясперс).

Ключевые слова: *философия как способ взаимодействия человека с миром, история философии, философское знание, мировоззрение, человеческий дух, мифология, историко-философская парадигма, философия модерна, философия постмодерна, свобода, философский гуманизм, украинская философская мысль.*

ANNOTATION

Yaroshovets Volodymyr.**Philosophy as a History of Philosophy.**

Philosophy as one of the forms of social consciousness, in line with religion, arts and later science, demonstrates from its origin worldview essence in the broadest format of interrelation – “Human – World”, selforganizes itself and culturally states as an own history. Thus, in Sophious experience of humankind there appears “the philosophy as the history of philosophy” (George Wilhelm Friedrich Hegel), which gets a paradigmal division into stages as the stages of increasing understanding by a human the limitless horizons of his interaction with the world, nature, his own being. The first paradigm of historic activity – philosophical mythological activity of a person, the second historic-philosophical paradigm was realized in the context of middle-aged philosophy and gave preference to spiritual processes over material ones, the third paradigm was developed during the new-European philosophy (the age of Renaissance), having begun the philosophical modern with its monistic models of sophisticating, the forth one is an achievement of modern world philosophy, which combines the number of the most important in the human culture directions of its development and states the philosophy of post-modern, which tries to prove the essentially different from the natural order of space-time functioning of reality the human historical being. In this context the Baroque-Cordocentric program of a new philosophical humanism and conception of synergetic are perspective. In any case the real essence of historical events is determined not by the past, but by the future.

Key words: *philosophy as a way of interaction of a human with the world, history of philosophy, philosophical knowledge, worldview, human spirit, mythology, historic-philosophical paradigm, philosophy of modern, philosophy of post-modern, freedom, philosophical humanism, Ukrainian philosophical thought.*

Надійшла до редакції 15.04.2011.

Фундаментальні дослідження

6 лютого 2012 року головному редактору журналу “Психологія і суспільство” Фурману Анатолію Васильовичу – фундатору кількох суспільно значущих проєктів розвитку соціогуманітарної сфери України – виповнилося 55 років. Ювіляр є й автором відомої інноваційної системи модульно-розвивального навчання, що експериментально впроваджується з 1992 року в загальноосвітні школи України.

Пропонована стаття розвиває теоретико-методологічне підґрунтя системи модульно-розвивального навчання.

МЕТОДОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ ОСВІТНЬОГО ВЧИНКУ В КОНТЕКСТІ ІННОВАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ

Оксана ГУМЕНЮК

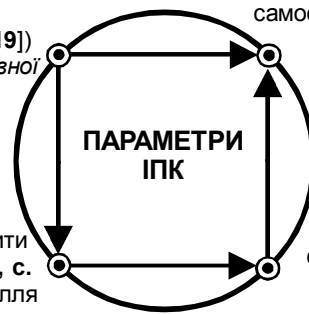
Copyright © 2012

Сутнісний зміст дослідження. У статті обґрунтовується процес розгортання *освітнього вчинку* як “клітинки” інноваційно-психологічного клімату (ІПК) модульно-розвивальної системи через логіку висвітлення нижченаведених тематичних сегментів: **1. Оргдіяльнісної моделі створення ІПК**, що в часовому вимірі (10–15 років) обґрунтовує періоди та етапи виникнення цього клімату. **2. Програми дослідження ІПК**, що охоплює чотири етапи (теоретико-експериментальний, організаційно-технологічний, аналітико-синтетичний, методологічно-рефлексивний), які дають змогу зрозуміти як виникло це явище. **3. Методологічної план-карти ІПК**, що створена на принципах системно-мислєдїяльної методології (СМД-методології), де на основі об’єднання і співорганізації знань вибудовується багатостороння картина об’єкта на процесному фундаменті конфігурування (синтез різних знань про об’єкт і зведення їх у єдине надскладне знання-систему), що уможливує процедуру створення такої план-карти (розчленовує досліджуваній об’єкт на низку предметів та гармонізує співвідношення їх складових, компонентів, параметрів). Крім того, вона дає змогу обґрунтувати не тільки об’єкт дослідження – ІПК, а й предмет – психологічну організацію його параметрів (пси-

хологічний вплив, полімотивація, освітнє спілкування, Я-концепція) у збалансованому діалектичному поєднанні. **4. Соціально-психологічного впливу та його класів**, що забезпечує перебіг процесу *активації* та сприяє виникненню образів суб’єктивної реальності (концепція В.І. Слободчикова, Є.І. Ісаєва, де людина постає як індивід, суб’єкт, особистість, індивідуальність, універсум [57]), котрі розвитково функціонують через структурну організацію вчинку за такими етапами: інформаційно-пізнавальною ситуацією в рамках пізнавально-суб’єктного класу впливу (спричинне становлення індивідуальних та групових суб’єктів освітньої поведінки), нормативно-регуляційною мотивацією у сфері нормативно-особистісного класу взаємовпливу (утверджує особистостей освітньої діяльності), ціннісно-смісловою освітньою дією у форматі ціннісно-індивідуального класу самовпливу (спрямований на формування індивідуальностей освітніх вчинкових дій), рефлексією події як вчинкової післядії в контексті духовно-універсумного самотворення; **полімотивації** (*активізує освітню діяльність*) та сфер-умов її розгортання, котрі стимулюють виникнення освітнього вчинку, зокрема, через: а) *пізнавальну мотивацію* (активізує навчально-пошукову активність та розумовий потенціал),

1. Вплив: забезпечує перебіг процесу *активації* ("перехід із недіяльного стану в діяльний; посилення діяльного стану" [7, с. 19]) та спричиняє становлення *образів суб'єктивної реальності*

2. Полімотивація: сприяє *активізації* ("робити кого-, що-небудь діяльнішим, активнішим" [7, с. 19]) освітньої діяльності та суб'єктного довкілля загалом

4. Я-концепція: центральне утворення самосвідомості, яке є джерелом *самоактуалізації*

3. Спілкування: стимулює процес *актуалізації* ("робити, ставати актуальним, актуальнішим" [7, с. 19]) освітніх вчинкових дій у конкретному часопросторі ділових взаємин

Рис. 1.

Значення параметрів ІПК у процесі розгортання освітнього вчинку

б) *практичну мотивацію* (сприяє виникненню досвіду соціальної взаємодії), в) *ментальну мотивацію* (зумовлює світоглядну активність та формує онтологічну картину світу кожного) і г) *мотивацію самовдосконалення* (вибір оптимальної лінії у процесі життєдіяльності); **освітнього спілкування** як процесу *актуалізації* вчинкових дій у такому поєднанні: а) *комунікативного аспекту* (обмін інформацією, думками, світоглядом, знаннями, навичками, через систему кодування й декодування тощо) як *інформаційного обміну* (відображає специфіку змісту освітньої діяльності, координує спільну діяльність, виконує функцію зняття освітніх суперечностей, сприяє виникненню явища ідентифікації, процесу оволодіння комунікативними символами (сфери змістового модуля, зокрема, модулі знань, умінь, навичок: теорії, закономірності, закони, моделі, поняття, дії, аналізування, порівняння, узагальнення, розв'язування)), що надає значень і смислів поведінковій активності кожного; б) *інтерактивного аспекту* (суб'єкт-об'єкт-суб'єктна взаємодія між особистостями як обмін діями (уміння, навички, норми), спільною діяльністю через практичне нормотворення, а відтак організація соціальних та освітніх досягнень)) як *ділового обміну* (визначає комплекс нормативних дій та взаємодій стосовно циклу оволодіння інтерактивними символами (модуль норм: плани, проекти, інструкції тощо), сприяє досягненню єдиної оргмети, формує відповідальність щодо спільного освітнього результату, виникненню соціальної ідентичності, регулює соціальні ролі, позиції вчителя й учнів та є засобом впорядкування відносин, зв'язків і намірів)), який регулює спільну нормотворчу діяльність; в) *перцептивного* (сприйняття і пізнання один

одного, свої групи з допомогою явищ ідентифікації, емпатії, рефлексії, формування цілісного образу індивідуальності через ціннісно-естетичне осягнення інших, самої себе й освітнього спілкування загалом) як *смысловничкового обміну* (сприяє осягненню перцептивних символів (модуль цінностей: ідеї, ідеали, прагнення, погляди, мотиви), процесу цілепокладання через вчинкову дію, рефлексування індивідуальної та Его-ідентичностей тощо)), котрий виконує функцію цілепокладання і взаєморозуміння між партнерами; г) *спонтанно-інтуїтивного аспекту* (самоприйняття й саморозуміння себе як універсуму через внутрішній продуктивний діалог, який дає змогу вибрати одну із психодуховних форм та наповнити комунікативні міжуніверсумні ситуації багатозначенним сенсом) як *само-сенсового обміну* (виникає та утверджується саморозкриття, процес Его-інтеграції людини), який стимулює саморозуміння, розвиток внутрішньої свободи, осягнення гармонії тощо; **позитивно-гармонійної Я-концепції**, яка є водночас: а) внутрішнім *джерелом* діянь кожного, б) *феноменологічним* результатом перебігу освітнього вчинку, так і в) *інтегральним параметром ІПК* у взаємоспричинювальному ансамблі таких її компонентів: когнітивного (Я-образ), емоційно-оцінкового (Я-ставлення), вчинково-креативного (Я-вчинок), спонтанно-духовного (Я-духовне). Деталізуємо третій тематичний сегмент у вигляді авторської мислесхеми (рис. 1).

1. ПОНЯТТЯ ПРО КЛІМАТ У ПРИРОДНИЧОМУ ВИТЛУМАЧЕННІ

Термін "клімат" введений давньогрецьким астрономом Гішархом у II ст. до н.е. Протягом

двох тисячоліть “зберігалось уявлення про те, що клімат залежить тільки від розташування (нахилу) Сонця над горизонтом” [52, с. 17]. Грецькою *klima* – означає нахил (у даному випадку земної поверхні до сонячних променів).

На початку XIX століття А. Гумбольдт зауважив, що на клімат впливає не лише положення Сонця, а й різні властивості поверхні суші, а також помітно діє океан. Пізніше поняття “клімат” вдосконалювалося і неодноразово уточнювалося. Сьогодні, здебільшого, під ним “розуміють статистичний режим умов погоди, що характерний для даної місцевості Землі, або, точніше, вслід за А.С. Моніним, *клімат – це статистичний ансамбль станів*, які проходить система “океан-суша-атмосфера” протягом декількох десятиліть” [Там само, с. 17].

Людству відомі такі “основні фактори, що впливають на формування і зміну клімату: 1) зовнішні, або астрономічні, що охоплюють світіння Сонця, нахил осі, швидкість обертання Землі навколо Сонця; 2) геофізичні, що пов’язані із властивостями Землі як планети; до них відносяться розміри і маса планети, гравітаційне і магнітне поле, внутрішні джерела тепла, характер поверхні планети; 3) метеорологічні, головними з яких є маса і хімічний склад атмосфери” [Там само, с. 17].

Воднораз кліматичні фактори (температура, вітер, радіація, вологість, атмосферний тиск, хмарність тощо) тісно взаємодіють із людиною та суттєво впливають на її поведінку. Зокрема, доведено, що “страйки частіше всього виникають за дуже жаркої й вологої погоди і при відсутності вітру. За таких умов зростає дратівливість, напруження, агресія та ін. У прохолодному кліматі розумова і фізична діяльність людини – активніша, а там, де наявна висока температура та вологість без опадів, її фізична робота і розумове зосередження ускладнюються, тобто вона стає пасивнішою” [53, с. 289]. Отож зазначений зв’язок між самопочуттям людини та кліматичними факторами підтверджує слушність ідеї “*кліматичного детермінізму*” [Там само, с. 289]. Прибічники останнього переконані, що клімат впливає як на фізіологічний, психологічний, соціальний стани особи, так і на її конкретну діяльність (звідси, скажімо, підвищена або понижена працездатність).

Відтак проблематика клімату є актуальною не лише в розумінні природничої взаємодії у

системі “людина – світ”, а й у психологічному осмисленні міжособистісної та міжгрупової, де наявний соціально-психологічний чи організаційний клімат.

2. РІЗНОВИДИ КЛІМАТУ В ПСИХОЛОГІЇ

Відомо, що позитивна чи негативна атмосфера взаємодії у групі суттєво впливає і на емоційні стосунки між людьми, і на зміст їхньої діяльності. “Сприятливий або здоровий клімат” [24, с. 142] у колективі супроводжує науково-технічний прогрес суспільства, адже розв’язує питання соціального і психологічного потенціалу людства, створює відповідну культуру у взаєминах, є чинником формування й активності особистості, передумовою стимулювання її творчої і духовної самореалізації. Його важливі ознаки – задоволення від праці, позитивний настрій, взаєморозуміння між людьми, їхня згуртованість, продуктивність, стабільність, міжсуб’єктний і міжгруповий дискурс, саморегуляція і самоорганізація, творча атмосфера.

Однак вкажемо й на те, що свого часу ще Л.М. Толстой виокремлював такий феномен, як “дух школи”, А.С. Макаренко, аналізуючи колектив, застосовував як обов’язкові такі його параметри – це “стиль” чи “тон”, а Б.Д. Парігін, поряд із терміном “клімат”, інколи вживає поняття “духовна атмосфера” або “дух колективу”. Водночас учений стверджує, що вони не тотожні. “Атмосфера – це нестійка, постійно змінювальна сторона колективної свідомості, а клімат позначає не ті чи інші ситуативні зміни в настрої людей, а лише його стійкі риси” [49, с. 9, 10]. Крім того, клімат – це “частина соціально-психологічного простору організації, психологічне поле” [37], на якому розгортається праця людини як “плацдарм життєдіяльності особистості” [49].

У психологічній літературі вживають такі найпоширеніші поняття клімату, як *психологічний, соціально-психологічний, організаційний* та інші. Перший характеризують як такий, що обґрунтовує емоційний настрій, морально-психологічний стан людини і виявляється у процесі спілкування. Відтак під час його дії на афективному рівні відображаються особисті та ділові взаємини учасників колективу, їхні вартісні спрямування, норми та бажання тощо. Воднораз соціально-психологічний клімат (СПК), щонайперше, висвітлює систему відносин між членами колективу (реакції, соціальні

дії), тобто міжособистісні чи безпосередні взаємостосунки. Рівень, де останні формуються “в якісні структури і здійснюють вплив на життєдіяльність, – це мала група. У групі 7–20 осіб існує СПК, а в групі 50–100 і більше людей міжособисті взаємини групуються в 3–5 самостійних підструктури” [22, с. 106, 107]. Між ними виникають свої відносини, котрі досліджує *організаційний клімат* (ОК), що залежить також і від тих процесів, які сформувалися в одиничних соціально-психологічних кліматах.

Багато відомих учених (К.К. Платонов, Н.П. Анікеєва, Р.Х. Шакуров, Б.Д. Паригін, А.Н. Лутошкін, В.І. Антонюк, О.І. Зотова, Є.В. Шорохова, В.В. Бойко, Г.О. Ковальов, В.Н. Панфьоров, І.І. Васильєва, В.Ю. Крилов, В.П. Кузнецов, А.Л. Свенцицький, В.П. Казміренко, Л.М. Карамушка, Н.Л. Коломінський та ін.) приділяли увагу вивченню соціально-психологічного та організаційного кліматів. Здебільшого автори визначають перший як суспільно-психологічний феномен, котрий організується через міжособистісні відносини у малій групі; другий характеризують як такий, що відображає структурні й динамічні властивості організаційного середовища, у якому зреалізовується соціальна активність людей, котрі поділяють спільні цілі діяльності й об’єднані у велику групу.

За концепцією Н.П. Анікеєвої, стосунки у психологічному кліматі формуються через такі способи взаємодії, як переконання, зараження, наслідування й навіювання, що спричиняють з’яву групової сумісності (виникає максимальний результат за мінімальних психологічних витрат) чи несумісності як психологічного явища [2, с. 5, 11].

“Структура проявів СПК, за Б.Д. Паригіним, охоплює ставлення до: а) один до одного, б) загальної справи, в) світу (система ціннісних орієнтацій особистості) і г) самого себе (самосвідомість, самоставлення і самопочуття)” [49, с. 12, 13]. Б.Д. Паригін також звертає увагу на те, що важливою характеристикою СПК є загальний емоційний настрій колективу. Такої позиції дотримуються і К.К. Платонов, А.Н. Лутошкін, Н.Л. Коломінський та інші дослідники. Р.Х. Шакуров пише, що “психологічна сторона клімату розкривається в емоційних, вольових та інтелектуальних станах і властивостях групи..., хоча й у них можна фіксувати й соціальний бік” [74, с. 55–69]. “Щодо соціально-психологічної сторони, то вона виявляється в таких його сегментах

атмосфери, як єдність, згода, задоволеність, дружба, згуртованість та ін.” [31, с. 95].

Здійснений стислий огляд психологічного і соціально-психологічного кліматів дає змогу підтримувати позиції Б.Д. Паригіна, Л.М. Карамушки, Н.Л. Коломінського, що не слід їх розмежовувати. Про це свідчить те, що вони охоплюють як процеси морального, психологічного й соціального станів людей, так і взаємини між ними, а найголовніше – їхній загальний емоційний настрій.

Воднораз В.П. Казміренко [22] зазначає, що не слід ототожнювати СПК і ОК, оскільки перший найчастіше відображає безпосередні міжособистісні стосунки, котрі властиві малим групам, а другий, щонайперше, – міжгрупові, хоча й враховує міжсуб’єктні стосунки. Це – вихід на новий методологічний рівень і, згідно з цим підходом, аналізу підлягають не тільки безпосередні, а й опосередковані взаємини. Відтак констатуємо, що ОК має свою природу і “знаходить відображення у системі трьох основних параметрів: соціально-психологічного простору організації, інформаційного і ділового обміну, способів і засобів активізації діяльності елементів організації на всіх рівнях” [22, с. 108].

Отже, на основі теоретичного аналізу концептів соціально-психологічного та організаційного кліматів, вивчення досвіду фундаментального загальноосвітнього експерименту з модульно-розвивального навчання [67] вводимо термін “*інноваційно-психологічний клімат*”.

3. ІННОВАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ У СИСТЕМІ МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ

ІПК створює особливе освітнє довкілля, де і відбувається багатовекторна реалізація соціальної активності учасників навчальної співпраці та знаходить відображення у співвідношенні таких його базових параметрів: а) соціально-психологічного *впливу*, що функціонує у контексті соціально-культурного простору-часу, б) освітнього *спілкування* як інформаційного, ділового, смисловчинкового та самосенсового обміну і в) *полімотивації* як способу активізації освітньої діяльності школярів. У психолого-педагогічній єдності вони й визначають становлення позитивно-гармонійної *Я-концепції* учнів.

Окремо зауважимо, що під параметрами, вслід за В.П. Казміренком, будемо розуміти “ті комплексні чи одиничні характеристики, які, з одного боку, є властивостями аналізова-

ної реальності, а з другого – можуть використовуватися як змінні її вимірювання” [22, с. 81]. Крім того, ними називають і сукупність “... провідних змінних, котрі дають змогу ... оцінювати особливості динаміки соціально-психологічних процесів і стан організаційного клімату” [Там само, с. 129].

Параметри як характеристики не виникають самі собою, тобто небезпричинно. Вони зумовлені факторами, які є “умовою, рушійною силою будь-якого процесу, явища; чинником; ...” [7, с. 1526]. Іншими словами, вищезазначені нами параметри виникають під дією таких інтегральних циклічно-вчинкових факторів: знаннево-ситуаційного, нормативно-мотиваційного, ціннісно-діяльного, самореалізаційно-післядіяльного (*рис. 2*). Останні науково проєктуються та реально спричинюються завдяки періодам модульно-розвивального циклу як окремі групи психолого-дидактичних умов і причин організації освітньої співдіяльності вчителів і учнів (див. далі *рис. 3*). Водночас “встановлені значення параметрів та характеристик...” [7, с. 588] називають “критеріями...” (або ж це – ще й “мірило істинності...” [Там само, с. 588]). На *рис. 2* нами виокремлені чотири групи критеріїв, що обґрунтовують вищевказані параметри.

ІПК функціонує у модульно-розвивальній системі навчання [67; 69], котра, як науковий проєкт інноваційної освіти, реалізує соціально-культурну парадигму суспільного розвитку України; має на меті науково-практичне обґрунтування школи майбутнього – школи культури і духовності; обґрунтовується як єдність міждисциплінарної теорії, вітакультурної методології, соціально-психологічної технології і практики експериментування у закладах освіти; втілює вимоги ідей культури і розвитку, принципів ментальності, духовності, розвитковості і модульності, закономірностей функціонування дидактичних, навчальних, змістових та інших модулів; спирається на теорію освітньої діяльності, що пояснює дію основних механізмів культурної з’яви людини як суб’єкта, особистості, індивідуальності та універсума шляхом занурення в соціальний досвід [див. детально 12; 13; 14; 40; 43; 67; 69].

Модульно-розвивальна система поетапно впроваджується у школах України як лонгitudний соціально-психологічний експеримент, а тому наслідуює закони і методи соціального проєктування та прогнозування, виявляє організаційні та психологічні резерви констру-

тивного перетворення і взаємозбагачення соціальних (навчально-виховних) та особистісних (мотивація, інтелектуальність, ментальність тощо) структур. Її концептуальна новизна полягає в тому, що ідея розвитку поширюється на завдання, зміст, форми, технології, засоби, характер і результати загальноосвітньої школи, а відтак на формування культурної людини в сучасному суспільстві.

Зауважимо, що ІПК, котрий функціонує у цьому навчанні, охоплює зміст соціально-психологічного (завдяки розвивальній взаємодії виникають позитивні емоції, настрої, установки, мотиви, відбувається нормо- і смислотворення, формуються паритетні, розвиткові, міжсуб’єктні, міжособистісні, міжіндивідуальнісні взаємини) та організаційного кліматів (освітня організація, де виникають міжособові й міжгрупові відносини), а також знаходить відображення у системі вищезазначених параметрів (вплив, спілкування, полімотивація, Я-концепція). *Під інноваційно-психологічним кліматом розуміємо набір стійких характеристик, які сутнісно визначають модульно-розвивальну систему, впливають на форми активності її учасників у групі, їхній емоційний і моральний стани та настрої, міжгрупові стосунки. До його структури належать:* а) психологічний вплив та його класи (пізнавально-суб’єктний вплив, нормативно-особистісний взаємовплив, ціннісно-індивідуальний взаємовплив, духовно-універсумне самотворення); б) освітнє спілкування та його аспекти (комунікативний аспект як інформаційний обмін, інтерактивний – як діловий обмін, перцептивний – як смисловчинковий, інтуїтивний – як самосенсовий); в) полімотивація та сфери умов її розгортання (пізнавальна мотивація, практична мотивація, ментальна мотивація, мотивація самовдосконалення); г) позитивно-гармонійна Я-концепція та її компоненти (когнітивний: Я-образ, емоційно-оцінковий: Я-ставлення, вчинково-креативний: Я-вчинок, спонтанно-духовний: Я-духовне).

Відомо, що одним із найзагальніших показників СПК, за Б.Д. Паригінім, є самоставлення, самопочуття, які перебувають у просторі самосвідомості особи [49, с. 13, 15]. Тоді як центральним утворенням самосвідомості постає Я-концепція людини, яка теоретично та емпірично досліджується нами як четвертий параметр ІПК [див. детально 14].

ІПК стосується освітнього простору школи як окремого інституту суспільного виробництва

Рис. 2.
Циклічно-вчинкове спричинення параметрів ІПК факторами його формування та їх критеріальне забезпечення

(транслює соціально-культурний досвід від покоління до покоління і відповідно розвиває усіх учасників). Життєдіяльність цього інституту організовується ритмічно як взаємодоповнення різних циклів – оргуправлінського (розклад занять), навчального (пошукова пізнавальна активність школярів, яка спрямована на оволодіння ними науковими знаннями і дос-

відом), виховного (привласнення соціально-групових норм через систему ставлень, оцінок, взаємодій), освітнього (збагачення світогляду учнів цінностями і ввіруваннями шляхом долучення до культурних здобутків нації та людства), самореалізаційного (самостворення кожного як внутрішньо культурної людини і свідомого громадянина).

Термін “інноваційно-психологічний клімат” у нашому відрефлексуванні виник, з одного боку, із аналізу практичної діяльності, котра ґрунтується на досвіді експериментування в школах України, а з іншого – оформився із теоретичного поєднання різнопредметних знань (психологічних теорій і концепцій тощо), що дало змогу виокремити його параметри. На цьому теоретико-методологічному підґрунті нами створена оргдіяльнісна модель ІПК (*рис. 3*). Відповідно до її структури предметом експерименту є наукова розробка та впровадження модульно-розвивальної системи, яка не лише не заперечує традиційної, класно-урочної, а надбудовується над нею як послідовність взаємозалежних психодідактичних ідей, моделей, технологій і засобів.

Пропонований експеримент вимагає проведення такої роботи: а) підготовчо-організаційної (1–2 роки, що пов’язана із розробкою дослідно-експериментальних програм, проведенням психодіагностичних обстежень тощо), б) діагностико-концептуальної (2–3 роки, що спрямована на впровадження модульно-розвивального розкладу занять за схемою 3x30, створення вчителями граф-схем навчальних курсів та на їх експертизу, апробацію модульно-розвивальної технології навчання), в) формувально-розвивальної (5–7 років, що полягає у створенні й використанні наставниками інноваційних програмово-методичних засобів та в цілісному впровадженні психомистецьких технологій модульно-розвивального навчання тощо) і г) результативно-узагальнювальної (2–3 роки, де увага зосереджується на програмово-методичній експертизі реалізації експерименту у формі анкети-звіту, підготовці та проведенні всеукраїнських і регіональних конференцій та семінарів і т. ін.). В експерименті переплітаються професійні інтереси управлінців, науковців і практиків, а також взаємодоповнюються теоретичні, прикладні і досвідні методи пізнання, відстежується взаємозалежність процесів функціонування, розвитку та організації навчальних, виховних, освітніх ритмів.

Отже, ІПК є багатопараметричним явищем модульно-розвивальної системи навчання, котре закономірно виникає на завершальних етапах експерименту, інтегрує здобутки інноваційно-освітньої та науково-дослідної діяльності конкретного загальноосвітнього закладу (школа, лицей тощо) в його розвитку і саморозвитку та спрогнозовується теорією освітньої діяльності як визначальна умова життєреалізування інноваційної освітньої системи.

Теорія освітньої діяльності людини розробляється в останнє десятиліття А.В. Фурманом [69]. Вона пояснює модульно-розвивальну систему, створюючи методологічне підґрунтя для дослідження ІПК, і є одним із рівнів духовно-практичного перетворення нею довкілля і власної психологічної природи, а також інтегрує у своїй структурі єдність інших важливих діяльностей, зокрема ігрової, учбової, дослідницької, трудової, духовної тощо. Іншими словами, освітня діяльність – це діяльність особливого (культурно-психологічного) змісту, структури, оформлення, що канонізується у такому складному явищі культурного утвердження людини як творення (рос. – созидание) [див. детально 69].

4. ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ ІПК

Теоретична рефлексія поданого наукового матеріалу дала змогу виокремити чотири основних етапи дослідження ІПК як системного явища (*рис. 4*). Так, на першому етапі, завдяки критичному аналізу теорій навчальної, педагогічної, учбової та освітньої діяльностей, а також результатів соціально-психологічного експерименту з упровадження модульно-розвивальної системи навчання вдалося описати ІПК як нововиявлене явище сучасної освіти; на другому – була не тільки створена, а й упроваджена у педагогічну практику оргдіяльнісна модель цього клімату, що взаємодоповнила інноваційно-освітню та науково-дослідницьку діяльність педколективів експериментальних шкіл на базі ідей, категорій, принципів, концептів, закономірностей, умов, параметрів і засобів модульно-розвивальної системи навчання; на третьому – нами побудовані моделі-конфігуратори чотирьох параметрів ІПК, що деталізують структуру і зміст цього багатофункціонального явища; насамкінець на четвертому – створена авторська методологічна план-карта дослідження ІПК як взаємозалежність низки предметів цього складного об’єкта психологічного пізнання.

Відтак наукова розробка проблематики ІПК спричинена розгортанням двох ліній осмислення нових соціально-психологічних явищ – теоретичної та практичної. Перша, активізуючи свій пояснювально-інтерпретаційний потенціал, фактично прогнозує закономірне виникнення інноваційно-психологічного клімату як своєрідного синергічного підсумку психологічного, соціально-психологічного та організа-

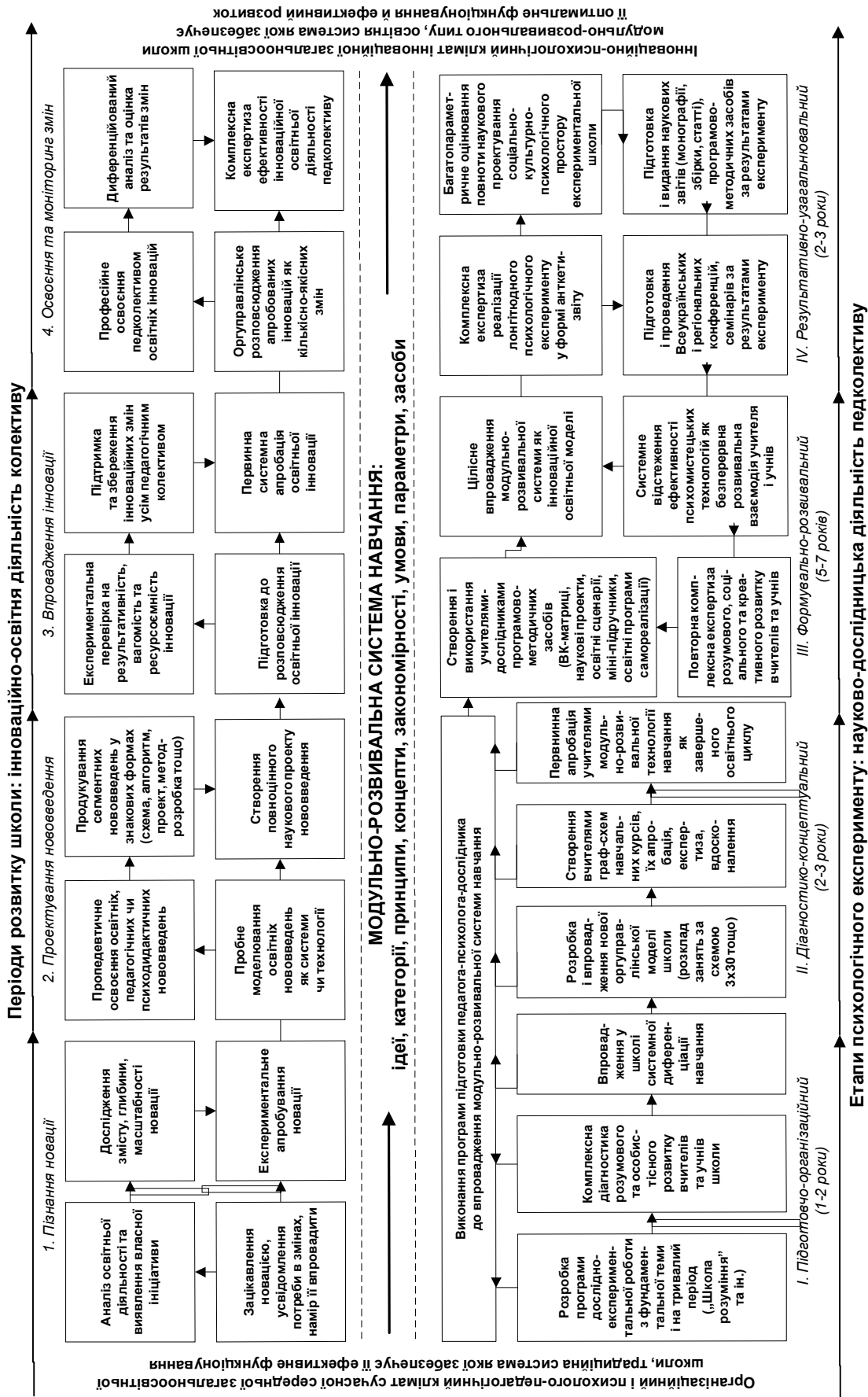

Рис. 3.

Ордінальній моделі створення інноваційно-психологічного клімату загальноосвітньої школи модульно-розвивального типу як взаємодоповнення інноваційно-освітньої та науково-дослідницької діяльності учителів-психологів-дослідників

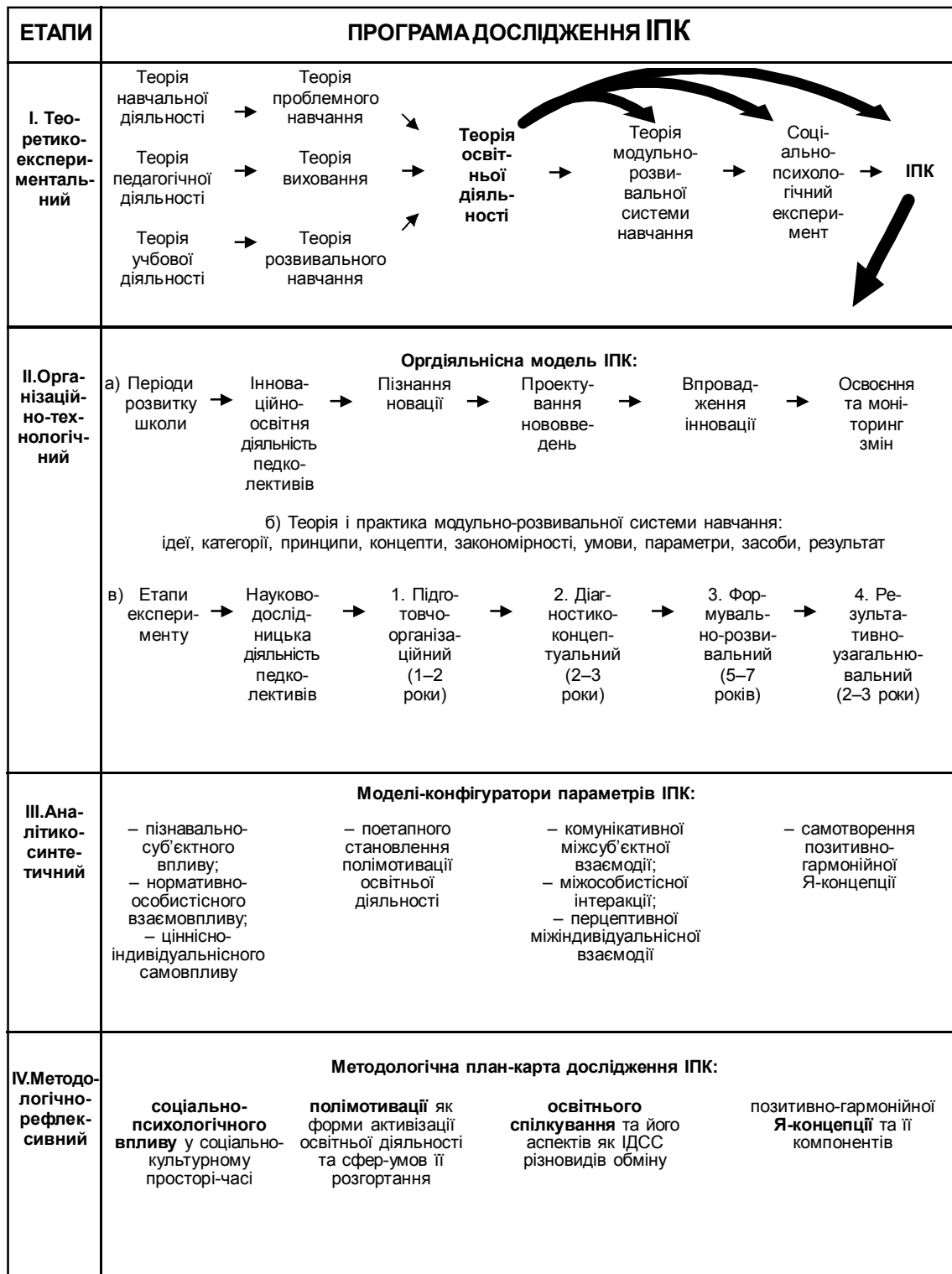

Рис. 4.
 Етапи реалізації програми дослідження ІПК
 як багатопараметричного явища сучасної освіти

ційного кліматів, друга – емпіричним шляхом створює особливе довкілля взаємозалежної співдіяльності учасників освітнього процесу, яке донині було не осмислене як феномен ситуційного культуротворення – предметів, взаємин, людського Я. Фактично перехресна зустріч цих двох ліній й народжує у нашому досвіді теоретизування концепцію ІПК.

5. МЕТОДОЛОГІЧНА ПЛАН-КАРТА ДОСЛІДЖЕННЯ ІПК

Структурні параметри ІПК знайшли відображення в авторській методологічній план-карті дослідження (*рис. 5*), що створена на принципах системно-мислєдїяльнїсної методологїї.

Зрозумїло, що наукова розробка нових знанневих систем і технологїй, як не парадоксально, знаходиться не у царинї теоретичної дїяльностї, навїть чїтко упредметненої та свїдомої, а перебуває у сферї професїйного методологування [66]. Це означає, що ефективна інновацїйна модель будь-якої соцїальної системи належить до компетенцї новїтньої методологїї, однїєю із найпродуктивнїших версїй якої є СМД-методологїя Г.П. Щєдровицького [76–79]. Її застосування у доповненнї з вітакультурною парадигмою [66] їстотно розширюють межї проблемно-рефлексивної свїдомостї науковцїв стосовно отримання повноформатних конфїгурацїй системних знань.

У СМД-методологїї “сукупнїсть рїзних предметїв вивчення і послїдовнїсть їх розгляду фіксує методологїчна план-карта дослідження, що являє собою: а) особливе зображення об’єкта, б) презентує особливий предмет у науцї, в) розчленовує об’єкт на низку предметїв” [76, с. 665, 666]. Відтак вона є ефективним методологїчним засобом, що дає змогу органїзувати дослідження та узгодити досягнення поставленої мети із рїзнопредметним науково-психологїчним матерїалом, що здобутий нами під час взаємопов’язаних теоретизування, методологування, проектування та експериментування.

Водночас “щоб об’єднати в одну систему рїзні знання про об’єкт потрібно перебудувати їх відповідно до його структури. Для цього створюють модель-конфїгуратор, що дає змогу пояснити процес синтезу рїзних знань про об’єкт та їх зведення у єдине складне знання-систему. У результатї роботи із конфїгурування знань з’являються такі утворення: а) структурнї моделї об’єкта і б) власне теоретичнї знання, що отри-

манї на основї структурних моделей і синтезують набїр рїзних знань про об’єкт” [76, с. 657].

Під час обґрунтування методологїчної план-карти інновацїйно-психологїчного клімату модульно-розвивальної системи (*рис. 5*) скористаємося дедуктивним методом. Із рисунку випливає, що об’єктом нашого дослідження є інновацїйно-психологїчний клімат експериментального навчання, а предметом – його параметри (психологїчний вплив та його класи, полїмотивацїя та сфери умов її розгортання, освїтнє спїлкування та його аспекти як рїзновиди обміну), які в сукупностї визначають становлення четвертого параметра – позитивно-гармонїйної Я-концепцїї. Відтак можна констатувати, що, по-перше, презентована план-карта мїстить принаймнї чотири предмети (вплив, полїмотивацїя, спїлкування, Я-концепцїя), а останнїй являє собою їнтегральний предмет вищезазначеного об’єкта; по-друге, вона показує, як потрібно рухатись, щоб обґрунтувати кожен із цих предметїв; по-третє, з’являється можливїсть визначити ту послїдовнїсть, у котрїй повиннї аналізуватися рїзнї структурнї частини моделї; по-четверте, дає змогу отримати систему знань, що із самого початку наукового пошуку були пов’язанї між собою та описували об’єкт у цїлому; по-п’яте, вона “являє собою особливе зображення об’єкта, що розкладений на низку предметїв” [76, с. 666].

Для того щоб їнтегрувати в одну цїлїснїсть знання про об’єкт пїзнання (у нашому випадку – це інновацїйно-психологїчний клімат і його параметри), створено моделї-конфїгуратори рїзновидїв соцїально-психологїчного впливу [14, с. 85, 99, 117], які фрагментарно описують цей об’єкт. Зокрема, у них об’єднуються такі рїзноманїтнї теоретичнї знання: а) соцїально-психологїчна концепцїя оргклїмату В.П. Казмїренка (головно параметр простору та його властивостї – цїлїснїсть, структурнїсть і т. їн.) [22], б) циклоїдна модель переживання часу Б.Ї. Цуканова (властивостї суб’єктивного часу – минуле, теперїшне, майбутнє і вїчне) [71], в) вітакультурна парадигма у сферї професїйної освїтньої дїяльностї у її центральної ланцї – моделї повного функцїонального циклу модульно-розвивального процесу [67; 69], г) вїдомї психологїчнї концептї аспектїв спїлкування, методїв психологїчного впливу [1а; 16; 21; 32; 33; 46], д) психологїчна концепцїя їндивїдуальностї В.Н. Колесникова [29] тощо. Внаслїдок систематизацїї цих знань виникає одне надскладне теоретичне знання

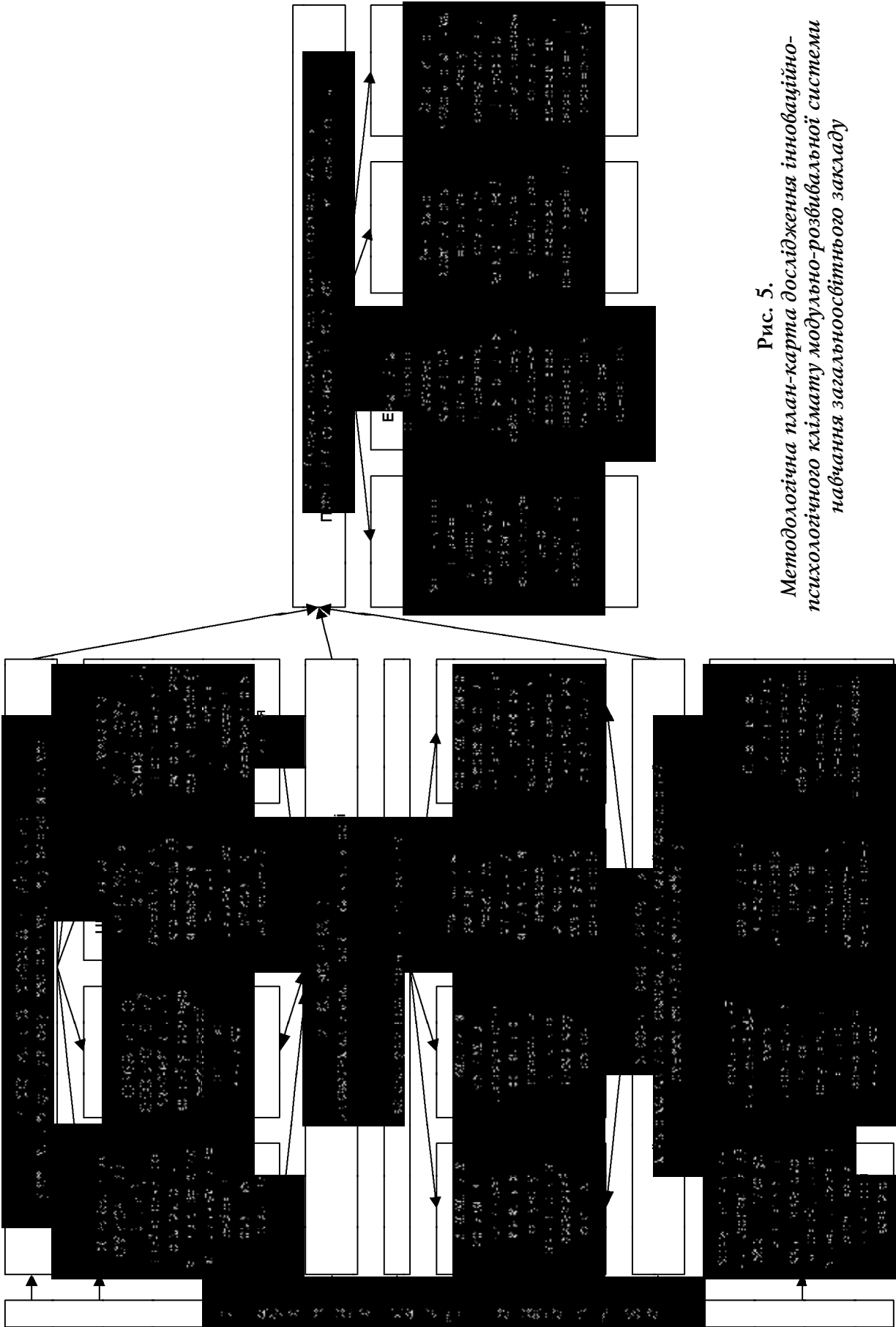

Рис. 5.
Методологічна план-карта дослідження інноваційно-психологічного клімату модульно-розвивальної системи навчання загальноосвітнього закладу

про соціально-психологічний вплив та його класи, що спричиняють становлення учнів як: а) групових та індивідуальних суб'єктів освітньої поведінки, б) особистостей освітньої діяльності, в) індивідуальностей освітніх учинкових дій та г) універсумів психодуховного діяння. Водночас вони (класи) частково описують об'єкт пізнання і конкретизують предмет у такій новій організованості: психологічний вплив та різновиди його класів (пізнавально-суб'єктний, нормативно-особистісний, ціннісно-індивідуальнісний, духовно-універсумний).

Згідно з пропонованою план-картою дослідження інноваційно-психологічного клімату подальший аналіз доцільно здійснювати у межах другого предмета – полімотивації, що потребує також окремого психологічного аналізу. У процесі синтезу таких теоретичних знань: а) психологічної теорії установки Д.Н. Узнадзе [61], згідно з якою існує стільки способів чи форм організації діяльності, скільки мотивів, які надають індивідуальній активності сутності, змітовності та цілеспрямованості, б) психологічної концепції полімотивації поведінки І.В. Імедадзе [19; 20], що розмежовує поліпотреби і полімотивацію як різні психологічні феномени: у першому наявність предмета бажання спричинює поведінкові операції та дії, у другому поліпотребує джерело є засадою утворення кількох діяльностей, де кожній відповідає свій мотив, в) психологічного аналізу життєвих ситуацій Ф.Ю. Василюка [6], у результаті якого виокремлений стан полімотивації як унікального надскладного феномена, котрий залежить від типу життєвого світу особи, конкретної критичної ситуації (стрес, фрустрація, конфлікт, криза), в якій вона перебуває, та від їх співвідношення, г) сфер-умов полімотивації В.П. Казміренка [22] – організаційно-практичної мотивації (активізує творчий потенціал тощо), організаційно-інституційної мотивації (співробітництво, співпереживання, взаємодопомога, відповідальність, влада), мотивації організаційного менталітету (етнічна приналежність, престиж, сенс життя), д) теорії освітньої діяльності А.В. Фурмана [69], а також підходів С.Л. Рубінштейна, Х. Хекхаузена, Ю. Козелецького, С.Г. Москвічова, Є.П. Ільїна, В.К. Вілюнаса та ін. [8; 18; 28; 41; 47; 56; 70], що втілені у модель-конфігуратор [14, с. 196, 197], виникло одне складне теоретичне знання про полімотивацію як форму активізації освітньої діяльності вчителя і учнів

та сфери умов її розгортання (пізнавальна, практична, ментальна, мотивація самовдосконалення [див. детально 14, с. 204, 205]).

Третій предмет дослідження – освітнє спілкування також утримує моделі-конфігуратори, що інтегрують у собі різні знання не тільки про освітнє спілкування, а й частково про інноваційно-психологічний клімат. Зокрема, до них належать: а) концепція соціально-психологічної структури спілкування (Г.М. Андреева, М.Н. Корнєв, А.Б. Коваленко, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.А. Семиченко, Т.Д. Щербан), б) соціально-психологічна теорія організації В.П. Казміренка (головно параметр інформаційно-ділового обміну), в) теорія освітньої діяльності А.В. Фурмана, г) елементи комунікативного процесу Г. Лассуела (у вигляді запитань), д) психологічний аналіз різноманітних структур міжособистісної взаємодії М. Вебера, П. Сорокіна, Т. Парсонса, Я. Щепанського, В. Панфьорова, Е. Берна, П. Єршова, О. Леонтєва, Дж. Міда, Л. Уманського, Н. Казаринової, М. Обозова та ін., е) психологічна концепція пошуку смислу життя В. Франкла тощо. У результаті створення моделей-конфігураторів: а) комунікативної міжсуб'єктної взаємодії, яка поєднується із інформаційним обміном [14, с. 159], б) міжособистісної інтеракції, котра інтегрується із діловим [14, с. 168, 169] і в) перцептивної міжіндивідуальної взаємодії, яка взаємопов'язується із смисловчинковим обміном [14, с. 178, 179], отримуємо одне систематизоване теоретичне знання про освітнє спілкування та його аспекти як різновиди обміну [14, с. 152, 153]. Водночас перший – виконує функцію зняття освітніх суперечностей (за його допомогою учасники навчання розуміють, що без ґрунтового процесу оволодіння знаннями вони не зможуть належно функціонувати на наступних періодах модульно-розвивального циклу), надає значень і смислів поведінковій активності кожного, а тому виникає оперування знаннями як соціальними еталонами спілкування. Другий (інтерактивний) – продукує діловий обмін, регулює організацію спільної діяльності учасників, а відтак взаємозбагачує їх як співдіячів і водночас як співрозмовників. Перцептивний (третій) аспект дає змогу пізнати один одного, смислово самоствердитися через учинкові дії й у такий спосіб виконує функцію взаєморозуміння між ними. Спонтанно-інтуїтивний – сприяє саморозумінню за допомогою вибору однієї із психодуховних форм. Зазначені

аспекти освітнього спілкування через процес конфігурування, знову ж таки, фрагментарно обґрунтовують інноваційно-психологічний клімат у зв'язку із наявністю інших його (клімату) предметів. Власне спілкування є механізмом впливу. За допомогою вербальних (мова) і невербальних (жести, міміка і т. ін.) засобів воно задає змістове, практичне, психосмислове, самосенсове поле взаємодії між учителем і групою учнів.

Четвертим, інтегральним, предметом дослідження цього об'єкта є позитивно-гармонійна Я-концепція учасників розвивальної взаємодії. Вона розвивається й утверджується у їхньому внутрішньому світі як підсумковий синтетичний результат дії трьох попередньо зазначених параметрів інноваційно-психологічного клімату.

Зазначимо, що створена модель-конфігуратор на предмет розгортання і взаємодоповнення компонентів позитивно-гармонійної Я-концепції синтезує різноманітні знання про об'єкт дослідження [14, с. 256, 257], а саме: а) структурну модель глобальної Я-концепції Р. Бернса, б) філософсько-психологічну теорію вчинку В.А. Роменця, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, І.П. Манохи, П.А. М'ясоїда, в) диспозиційну теорію особистості В.А. Ядова, г) теоретико-емпіричні дослідження проблематики Я-схем П. Левіскі, Х. Маркус, П. Нуріуса, д) соціально-психологічну теорію організації В.П. Казміренка, е) концепцію цілісного функціонального циклу модульно-розвивального процесу у взаємодоповненні чотирьох періодів освітньої діяльності, є) авторську теоретичну модель параметрів інноваційно-психологічного клімату. Вона (модель) унаочнює той факт, що у підсумку виникає сукупне теоретичне знання про позитивно-гармонійну Я-концепцію учасників інноваційної взаємодії та її структурні компоненти (когнітивний, емоційно-оцінковий, вчинково-креативний, спонтанно-духовний) і їх модальності (Я-реальне, Я-інформаційне, Я-свідоме, Я-ідеальне, Я-нормативно-рефлексивне, Я-підсвідоме, Я-ціннісно-рефлексивне, Я-надсвідоме, Я-несвідоме, абсолют Я-духовного). Водночас такий поділ є умовним, тому що у реальному психодуховному бутті особи названі компоненти синергійно взаємопов'язані.

Позитивно-гармонійна Я-концепція – це складна динамічна система уявлень людини про себе як суб'єкта, особистість, індивідуальність та універсума діяльності у взаємозв'язку і взаємодоповненні її когнітивного, емоційно-

оцінкового, вчинково-креативного і спонтанно-духовного компонентів у структурі інноваційно-психологічного клімату. Причому гармонійною вона артикулюється тому, що внутрішньо (думка про прийнятний Я-образ, самоставлення через самооцінку) та зовнішньо (освітні вчинкові дії, вибір й намалювання однієї із психодуховних форм пізнання-реалізації себе – віри, істини, любові тощо) цілісно впорядковує взаємодію між компонентами Я-концепції. Адже гармонія (грец. *harmonia* – зв'язок, пропорційність, злагодженість), згідно з поглядами філософів, узгоджує частини в розчленованому цілому.

Відомо, що Р. Бернс поділяє Я-концепцію на позитивну та негативну. Першій притаманні такі ознаки: переконаність в імпуванні іншим людям, упевненість у здатності до того чи іншого виду діяльності, наявність почуття власної вартісності [5].

Названі сутнісні ознаки позитивної Я-концепції не завжди вказують на те, що людина, яка її має, зреалізуватиме свій потенціал у практиці повсякдення (або ж останній втілюватиме у життя періодично чи частково). Можна себе позитивно переймати, багато знати та пишати цим, але нічого не робити та не зреалізувати ці знання-потенції у житті. Натомість гармонійна Я-концепція розкриває те, що особа не лише цінує, приймає себе і т. ін., а й втілює власні бажання, установки тощо у діяльно-діалогічній взаємодії. Іншими словами, виникає пропорційний взаємозв'язок між внутрішніми інтенціями та реальними діями і таким чином формується цілісне самоуявлення свого сутнісного Я.

Водночас зрозуміло, що своєрідна гармонія властива, наприклад, злочинцям (він себе позитивно приймає, самовпевнений у власних діях, котрі здійснює тощо). Тому вводимо поєднання позитивності та гармонійності у розвиткові функціонування концептуального Я, що знімає певні суперечності заданого упередженого теоретизування.

Відтак розвиток позитивно-гармонійної Я-концепції учня сприяє зростанню його рівноваги як у внутрішньому, так і у зовнішньому світі, злагодженості та взаємозв'язку між суб'єктною думкою й особистісним самоставленням, індивідуальнісними діями й духовно-універсальною саморефлексією.

Отже, правомірність функціонування чотирьох предметів ІПК, де один займає важливе положення, *перегукується із юнґіанським прин-*

ципом кватерності. “Кватерність К.Г. Юнг розумів як універсальний архетип, логічну передумову будь-якого цілісного судження. Наприклад, щоб описати горизонт як ціле, потрібно згадати чотири сторони світу... Чотири елементи трапляються всюди, і насамперед у людських психічних функціях: відчуття (сенсорика), мислення (логіка), почуття (етика, емоції), інтуїція (апріорне знання)... Кватерність ... має структуру 3+1, у якій один з елементів займає особливе положення або має порівняно іншу природу... Саме четвертий, доповнюючи тих трьох, робить їх чимось єдиним, символізуючи Універсум” [цит. за 15, с. 36–38]. Відповідно до цього, перших три предмети формують зовнішньо-внутрішній контур психічної регуляції учнів, а останній – являє собою суто внутрішнє ядро їх самоорганізації у цілісному функціональному циклі навчального модуля.

Я-концепція центрується як внутрішнє “зняття” трьох попередніх предметів у такий спосіб, що піднімає на більш високий рівень загальне розуміння об’єкта – феномена інноваційно-психологічного клімату. Останній сприяє не тільки поперемінному перебігу образів суб’єктивної реальності (суб’єкт, особистість, індивідуальність, універсум), набуття наступниками соціокультурного досвіду через пізнавально-пошукову діяльність, причетності до циклів культуротворення (нормотворення, смислотворення, сенсотворення), формування мотивів до нормотворчої діяльності, здійснення освітніх учинкових дій, а й з’яві системи позитивних самоуявлень кожного, які формовтілюються у феномен Я-концепції. Вона є не лише центральною ланкою самосвідомості наступників, а й важливим чинником спричинення їхніх освітніх форм активності, тобто таким внутрішнім утворенням, котре опосередковує учнівську позицію, набір соціальних ролей, статус тощо.

Вважаємо за потрібне конкретизувати й таке: технологія введення освітнього процесу за модульно-розвивального навчання містить чотири періоди функціонування навчального модуля, де відбувається розвивальна взаємодія між учителем і учнями. Це зумовило виокремити не тільки чотири предмети в аналізованій план-карті, а й чотири класи впливу, а також таку саму кількість аспектів спілкування, сферумов полімотивації та компонентів Я-концепції.

Варто зауважити, що К. Юнг говорить і про п’ятий, головний елемент, який виконує “трансцендентну функцію, ... являє собою

посередницьку основу, “міст” для об’єднання протилежних функцій, одна з яких – свідомо (домінує), а друга – витіснена у підсвідомість (опозиційна). В результаті з’єднання полярних протилежностей оживає спільний архаїчний корінь, первісна ментальність, з якої беруть початок всі диференційовані функції” [цит. за 25, с. 423]. У зв’язку з цим З.С. Карпенко обстоює “ідею п’ятерності як базову психоментальну матрицю психологічного методологування” [Там само].

У нашому дослідженні попередньо зазначено, що виокремлені чотири предмети ІПК (вплив, полімотивація, спілкування, Я-концепція) *перегукуються із принципом кватерності*, оскільки ІПК як п’ята узагальнювальна психосоціальна даність хоча й утримує певний ноуменальний матеріал, але сутнісно не належить до сфери трансцендентного. Вочевидь цей клімат стосується вчинково-організованої реальності соціального повсякдення, а тому у ньому переважає феноменологічний зміст.

6. ОСВІТНІЙ ВЧИНОК – “КЛІТИНКА” ІПК

Вчинок, – пише В.А. Роменець, – центральна ланка, *осередок* усіх можливих форм людської діяльності, який об’єктивує відношення між особою та матеріальним світом [48; 55]. Але якщо згадати основні критерії, за якими визначається вчинок, – зазначає В.О. Татенко, – то найголовніший з них – це творення нового. За словами І. Канта, вчиняти означає “зважитися на стрибок” від реального й існуючого до того, чого ще немає [23]. Учинок, як писав М.М. Бахтін, – “більш ніж раціональне, він – відповідальне”. Тому особа як соціальна істота може і приречена вчиняти, адже тоді стає суб’єктом і здійснює власний вибір у житті на шляху морального зростання.

У вчинку В.А. Роменець “бачив сутнісне ядро людського буття, із спроможністю до вчинку пов’язував можливість високого злету людської душі і людського духу. *Центральним поняттям*, докола якого Володимир Андрійович вибудовував свій внутрішній і зовнішній світи, – відмічають його учні (В.О. Татенко, Т.М. Титаренко), – було поняття “вчинок”” [59, с. 10].

Вдало зауважує П.А. М’ясоїд, що вчинок – це “...*одиниця* культурно-історичного поступу людства і людського самопізнання; підвалина людського буття, *осередок* людського самостворення; ... провідна *категорія* та “клітинка” теорії психології; *вектор*, що

відображає прагнення людини збагнути сенс життя, а також смерті й спрямовує психологічне пізнання до взірцевої, канонічної суті вчинку” [42, с. 29]. Крім того, “... в “Історичному смислі психологічної кризи” сказано: “Хто б розгадав клітинку психології – механізм однієї реакції, знайшов би ключ до усієї психології”” [цит. за 42, с. 245; 10, с. 407]. І далі цитує дослідник, що “як і С.Л. Рубінштейн та В.А. Роменець, Л.С. Виготський шукає “клітинку”, щоб відімкнути двері до таємниці психічного. Ідея культурного знаку – крок у цьому напрямі, і він пронизує “Історію розвитку вищих психічних функцій”. У “Мисленні і мовленні” [див. 10а] зазначається, що “клітинкою” має бути значення, в “Основах педології” на перший план виходить переживання, де “нерозривно представлено, з одного боку, середовище, те, що переживається ..., з іншого боку, представлено те, як я переживаю це”” [цит. за 42, с. 245; 11, с. 97].

Отже, бачимо, що вчинок науковці розглядають через такі методологічні виміри, як осередок, ядро, центральне поняття, одиниця, провідна категорія, “клітинка” та інші. Зокрема, ідея освітнього вчинку як “клітинки – осередку” будь-якої цілісної психологічної системи виявилася евристичною і в дослідженні інноваційно-психологічного клімату.

6.1.1. Онтопсихологічним чинником виникнення освітнього вчинку в ІПК є його перший параметр – психологічний вплив та його класи, що функціонують у соціально-культурному просторі-часі. Кожен із чотирьох класів має свою структуру, яка обіймає *опосередковані складові* (а) підпараметри простору – цілісність, структурність, автономність, саморозвитковість; б) властивості часу – минуле, теперішнє, майбутнє, вічне; в) принципи – розвитковості, модульності, ментальності, духовності; г) процеси – навчання, виховання, освіти, самореалізації та *безпосередні складові*) д) механізми – комунікативного кодування, інтерактивної взаємодії, перцептивного сприйняття і пізнання один одного, спонтанно-інтуїтивного самоприйняття; е) засоби – розвивальні міні-підручники, програми самореалізації, освітні сценарії модульно-розвивальних занять тощо; є) методи – раціонального переконання, нормонаслідування, морального й спонтанно-сенсового виборів) *соціально-психологічного впливу* [див. детально 13, с. 160, 175, 195, 224].

Зауважимо, що Г.О. Ковальов, у процесі аналізування і обґрунтування стратегій та

парадигм психологічного впливу (імперативна, маніпулятивна, розвивальна; реактивна або об’єктна, акціональна чи суб’єктна, діалогічна або суб’єкт-суб’єктна), виокремлює чотири класи психологічного впливу (екологічний, соціальний, культурологічний, аутовплив), котрі є основою при формуванні певного рівня психічного регулювання в структурі внутрішньої організації людини таких реальностей, як індивід, суб’єкт діяльності, особистість та індивідуальність [26, с. 22–25]. Ця ідея стала основою виокремлення нами вищезгаданих класів впливу.

Категоріями психологічного впливу, – стверджує далі Г.О. Ковальов, – є простір і час [26]. Їх логіко-змістова конкретизація як світоглядних універсалій (В.С. Стьопін) дає змогу пояснити онтофеноменологію психічного, яке “формується у процесі відображення та інтеріоризації різних просторово-часових імперативів, що становлять змістову специфіку тих реальностей об’єктивного світу (предметних, соціальних, культурологічних тощо), з котрими вступає у взаємодію індивід під час свого людського становлення. Просторово-часова структура психічної організації особи, котра досягнула відповідного рівня розвитку, починає переломлювати через себе усі зовнішні впливи, а також здійснювати вплив на всі рівні її психічної регуляції діяльності і поведінки” [Там само, с. 22].

Крім того, простір і час як провідні категорії впливу характеризують цей вплив як явище. Водночас перший створює своєрідні умови, за яких здійснюється перебіг форм учнівської активності (поведінка, діяльність, освітня вчинкова дія, спілкування), розгортаються позиції і стосунки між учасниками навчально-виховно-освітньо-самореалізаційної взаємодії та формуються певні норми й цінності. А оволодіння знаннями, уміннями, нормами, цінностями відбувається завдяки часовій організації психіки, яка функціонує у свідомості наступників у вигляді: а) *безпосередньо* (закладений у механізмі власного біологічного годинника, який природно лине із минулого до майбутнього) і б) *опосередковано пережитих вимірів часу* головно шляхом входження у потік освітніх переходів від вічного до майбутнього через теперішнє у минуле (виникає завдяки інноваційним програмово-методичним засобам і логіці розгортання різновидів змісту розвивальної взаємодії). Зазначимо, що вічне суголосне духовності-творчості, майбутнє –

еталону моральності, теперішнє – соціальності, а минуле – життєвому досвіду. Примітно, що вітакультурний простір існує як певна суб'єктивована об'єктивна реальність, а час постає як суб'єктивна дійсність і пояснює попере-мінну актуалізацію основоположних “модусів суб'єктивності” (суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум) [57]. Відтак час – це потаємний ключ до розуміння психодуховної природи людини у її безперервному зовнішньому зумовленні та багатоманітному розвит-ковому самоспричиненні.

Результати досліджень [17; 26; 62; 71; 80 та ін.] вказують на те, що час пов'язаний із психікою будь-якої людини, а не з річчю в собі чи формою руху матерії. “Із накопичених психологічною наукою фактів відомо, що психіка людини існує в часі переживань й усі психічні процеси містять у собі її метричні (тривалість) і топологічні (послідовність) властивості. Час, який переживається особою, лине. Про це людина дізнається із власного досвіду” [71, с. 5]. У зв'язку з цим і категорія вітакультурного часу не може бути обгрунтована у нашому аспекті теоретизування поза образами суб'єктивної реальності учнів і студентів. Властивості часу (плинність, напрямки, незворотність, поділ на минуле, теперішнє і майбутнє) відкриваються їм у безпосередній тривалості, яка переживається [Там само, с. 189] під час розвивальної взаємодії із вчителем чи викладачем. Отримані у власних дослідженнях Б.Й. Цуканова дані, дають змогу “стверджувати не лише про наявність різних рівнів часу (“психофізичний, психофізіологічний, соціально-психологічний, соціальний та особистісно-психологічний” [35, с. 28]) у психіці людини, а й про єдину часову організацію особи, від вроджених біологічних циклів до утвореного суб'єктивного ставлення до часу...” [71, с. 6].

Суб'єктивне пережиття часу не узгоджується у психодуховному світі окремої особи із власним внутрішнім часом її організму, тому “виникає уявна незалежність суб'єктивного часу від “фізичного”, “об'єктивного”” [71, с. 28]. Завдяки “зворотному рухові” індивідуального часу в свідомості учня існує “стрілка суб'єктивного часу”, яка вказує на його плинність із майбутнього через теперішнє в минуле [Там само]. На ній теперішнє посідає особливе місце, яке С.Л. Рубінштейн назвав “природною відправною точкою” [56]. Винятково важливу роль у становленні людини як одухо-

твореного богоподібного творіння відіграє вічне, котре задає, хоча й недосяжну систему координат земного життя, все ж не менш об'єктивне в ідейно-мисленневому просторі субстанціювання. Саме завдяки вічному кожна соціально зріла особа у вітакультурному форматі свого акме має шанс суб'єктивно відштовхуватися не від потенційно можливого чи імовірно досяжного майбутнього, а від неможливого, недосяжного, непізнаного, а відтак поза просторового і позачасового, тобто такого, що немає ані простору, ані часу.

У нашому випадку процес нормування (плани, проекти, алгоритми, інструкції тощо), тобто теперішнє – це певна відправна точка чи своєрідний місточок на “стрілці суб'єктивного часу” кожного. Саме від неї учасники паритетних взаємин, проживаючи модульно-розвивальний цикл як свою усвідомлену причетність до світу, прямують у певній тривалості від пізнання свого Я-духовного (вічне), Я-вчинкового (майбутнє) через Я-нормативне (теперішнє) до Я-інформаційного (минуле), які осмислюються, осягаються й когнітивно фіксуються у динамічній системі ставлень до теперішнього.

Отже, коли під час інноваційного навчання учасник взаємостосунків досягне розвиткових вершин Я-духовного, то повно осмислить і внутрішньо прийме момент самотворення власних духовних інтенцій, цінностей, норм і знань. Іншими словами, лише тоді, коли він стане універсумом, то глибоко усвідомить себе і як індивідуальність, і як особистість, і як суб'єкта. І все ж своєрідним місточком між небуттям і вічністю чи “відправною точкою” до вдосконалення на “стрілці суб'єктивного часу” є саме теперішнє, що символізує здійснення кожним передбаченого модульно-розвивальним циклом освітнього нормо- і смислотворення (не тільки створення проектів, алгоритмів, планів та інших засобів соціальних взаємин, а й самоодбування вартісних орієнтирів-ідеалів, ідей, оцінок, переконань тощо), котре дає змогу осягнути та прийняти власне самоствердження в конкретній соціальній ситуації життєздійснення за принципом “тут – тепер – повновагомо”.

У такий спосіб клас духовно-універсумного самотворення перетинається із вічним, вартісно-індивідуальнісного самовпливу – із майбутнім, нормативно-особистісного взаємовпливу – із теперішнім, а пізнавально-суб'єктного впливу – із минулим. Тому вони мають

Таблиця 1

Просторово-часові характеристики класів соціально-психологічного впливу

Класи соціально-психологічного впливу	Пізнавально-суб'єктний	Нормативно-особистісний	Ціннісно-індивідуальнісний	Духовно-універсумний
Підпараметри простору	Цілісність	Структурність	Автономність	Само-розвитковість
Основні властивості суб'єктивно пережитого часу	Минуле	Теперішнє	Майбутнє	Вічне
Психологічні етапи самотворення учасників паритетної безперервної взаємодії	Знання – Поведінка – Суб'єкт	Норми – Діяльність – Особистість	Цінності – Вчинкові дії – Індивідуальність	Духовність – Осягнення – Універсум

складну не лише просторову, а й часову структури, та являють собою певне психологічне утворення у потоці перебігу часу учнем (табл. 1).

Далі розглянемо як розгортається освітній вчинок на чотирьох періодах модульно-розвивального циклу, де поперемінно функціонують вищезазначені класи впливу. Обґрунтуємо сказане.

За загальноприйнятим визначенням реально-практичну структуру вчинку В.А. Роменця становлять такі компоненти: ситуація, мотивація, дія та післядія [42; 48; 55; 59]. Основний спосіб існування і співіснування всього сущого – це взаємодія, в яку кожна окремість входить зі своїм сутнісним Я, – пишуть В.О. Татенко, Т.М. Титаренко. “Результатом цієї взаємодії виступає такий феномен, як ситуація – певна просторово-часова конфігурація сил, смислів, дій... Це явище, за В.А. Роменцем, виникає разом із появою значень, у ньому присутній момент проблемності і змартвлюється воно обставинами, якщо людина починає підпорядковуватися їм: чи не тому трапляється, що найогидніші вчинки виправдовуються обставинами. Розвиток ситуації супроводжується певним конфліктом – внутрішнім чи зовнішнім. Ситуативність ніколи не зникає, а продовжує існувати аж до завершення вчинку...” [59, с. 27–29].

Зважаючи на сказане, проаналізуємо перший компонент освітнього вчинку учнів – ін-

формаційно-пізнавальну навчальну ситуацію, яка співпадає із першим періодом модульно-розвивального циклу та першим класом впливу. Відомо, що основний чинник співіснування вчителя і наступників – це розвивальна взаємодія між ними, наслідком якої є феномен ситуації. Остання сприяє обміну знаннями, думками, уміннями, навичками, пізнавальними діями, стимулює творення смислів у життєактивності школяра, спричинює його суб'єктну дієздатність. Також у ній присутня теоретична організація культурного матеріалу, момент презентації наукових знань, проблемно-пошуковий спосіб їх добування тощо. До того ж окреслена освітня ситуація супроводжується внутрішнім конфліктом, квінтесенцією якого становить кульмінація “Що?”. У такий спосіб продукуються позитивні потреби та установки щодо структурування знань у вигляді закономірностей, законів, категорій, понять. На наступних періодах функціонального циклу вона не зникає, а ускладнюється через процеси нормонаслідування та нормотворення, обстоювання вартостей й утвердження моральних учинкових дій, підпорядковується логіці розгортання повноцінного освітнього вчинку.

Важливим механізмом самовизначення учнів у навчальній ситуації є нормативно-регуляційна мотивація, тобто процес формування різних мотивів щодо нормування соціальної діяльності, здійснення самостійних

учинкових дій. Вона дає змогу перебороти конфліктність на першому періоді й прийняти рішення діяти у нормотворчому напрямку – на другому, тобто вміти застосовувати знання на практиці. Через зазначену мотивацію виникає боротьба мотивів, у якій перемагає той, котрий відповідає нормотворчому ідеалові учня. Так утверджується кульмінація морального вибору “Як?”, що розв’язується у процесі спільної нормозорієнтованої діяльності наставника й наступників під час застосування методу наслідування. Розгортання циклу мотивування в інноваційній системі триває аж до постановки освітніх цілей (навчитися нормувати, здійснити вчинок), з котрих, власне, й розпочинається вчинкова дія.

Відтак якщо учень у навчальній ситуації вміє структурувати знання у вигляді законів, закономірностей, понять, спроможний застосувати їх у процесі спільної соціальної діяльності з учителем, тобто реорганізувати у плани, програми, технології, проекти, то в освітній ціннісно-смісловій вчинковій дії самоствердження чи самовизначення кожен самостійно прагне зробити щось значуще, індивідуальне, неповторне й водночас відповісти на запитання “Для чого?”. Наприклад, коли наступник створює міні-підручник, то він використовує: а) привласнені знання, котрі організовує як засоби мислєдіяльності; б) освоєні норми, які знаходять відображення у правилах, методах, інструкціях тощо як конкретних чинників соціалізування; в) обстоювані ним цінності у вигляді установок, ідей, мотивів, переконань, вартісних орієнтацій і таке інше як світоглядних концептів своєї життєдіяльності.

Освітня вчинкова дія самоствердження і самовизначення учнів інтегрує два етапи. Перший полягає в “суб’єктивній готовності до вчинку і формується в уявленні про те, що треба здійснити. Відбувається психологічне моделювання акції учинку, а також його можливих наслідків. Об’єктивна готовність визначається тим, наскільки ситуація є сприятливою для здійснення вчинку” [59, с. 32]. Тому вчинкова дія, – зазначає В.А. Роменець, – це конкретний акт як ситуативно вмотивована актуалізація психологічної готовності і приводу його здійснення; разом з появою приводу завершується її причинний ланцюг. І вчинок здійснюється [55].

Відмітимо, що В.О. Татенко онтогенетично виокремлює такі вчинки як: “зачаття і народження, самоствердження, самовизначення, самовивільнення, самоздійснення, самозвіту-

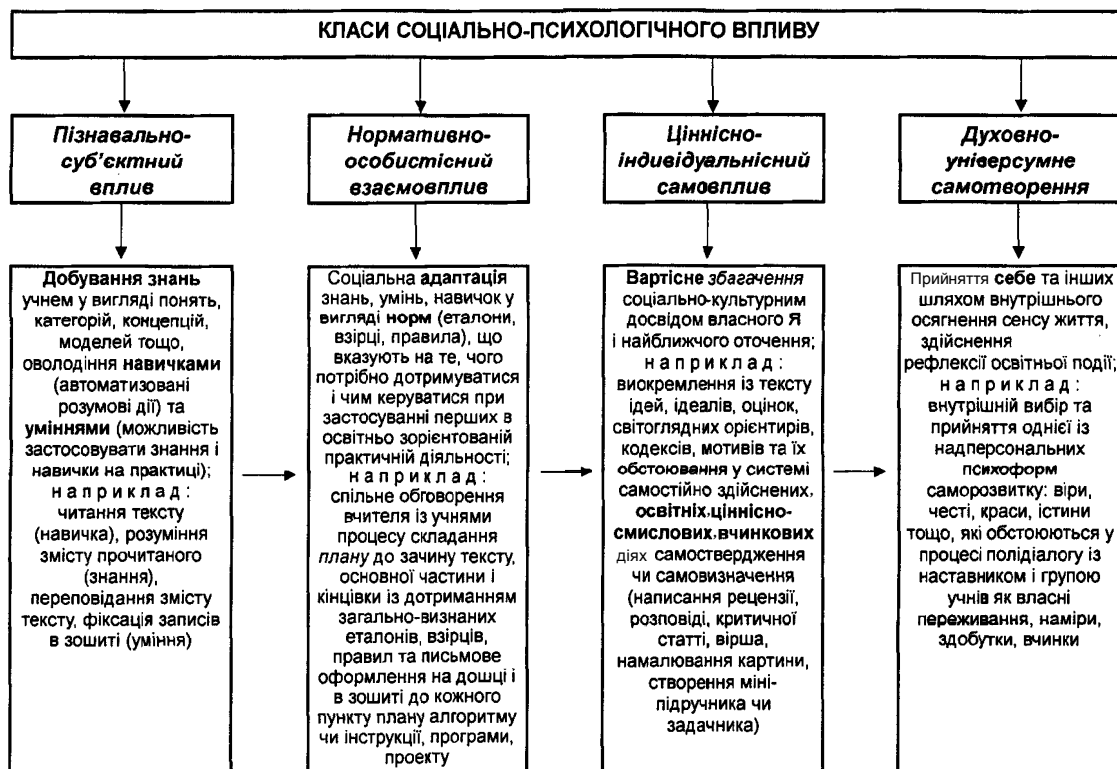
вання, умирання...” [48, с. 424–439]. Згідно з концепцією відомого ученого, вчинкові дії самоствердження і самовизначення виникають у підлітковому віці, юності, молодості, моментах повного чи неповного відокремлення від батьківської сім’ї. Саме тому вчинки самоствердження і самовизначення (зокрема, останній “полягає у тому, щоб ... перейти від “слова до дії”” [60, с. 27]), для яких 14–18 років є найбільш чутливим віком, функціонують під час взаємозалежного перебігу (дії) класів впливу на періодах інноваційного навчання.

Далі зазначимо, що суб’єктивна та об’єктивна готовності учнів до здійснення освітнього вчинку в модульно-розвивальному навчанні задається інноваційною технологією впливу ще на першому періоді навчального модуля, що зреалізовує чотири рівні аксіогенезу (процес розвитку ціннісно-сміслові сфери) морального вибору, які співвідносяться із встановленими класами. Зокрема, їх ситуаційний пізнавально-суб’єктивний вибір зорієнтований на: “привласнювальний стиль життя” (“знати”, “вміти”, “не зобов’язаний”) [36, с. 182] і утверджує бажання бути “хорошим учнем” [72]; мотиваційний нормативно-особистісний – на “продуктивну” (“знаю”, “вмію”, “мушу”) [36] взаємодію і таку діяльність, яка спрямована на виконання обов’язків і підкорення правилам [72]; вчинкова ціннісно-індивідуальнісна дія – на “творчий, удосконалений” (“знаю”, “вмію”, “буду”) [36] спосіб взаємостосунків й учиняння згідно з власними принципами [72], котрі дають змогу розкрити себе, збагатити соціально-культурним досвідом власне Я і найближче оточення та виявляються в оригінальності, а духовно-універсумна післядія вибору – на “героїчні” (“знаю”, “вмію”, “хочу”) [36] освітні відносини, які узгоджуються із вітакультурними універсальними вищими цінностей, котрі обстоюються в ідеях та ідеалах.

Вищезазначені соціально-навчальні вибори у житті сприяють усвідомленню кожним його розумових можливостей, нових способів розв’язку світоглядних проблем і вітакультурних норм поведінки, осмисленому відбору етнічних пріоритетів розвитку національних цінностей, а також активізують внутрішнє індивідуально-вчинкове поле розкриття, творення, самоствердження і самовизначення себе у світі. А ціннісно-сміслова вчинкова дія наступників як власний продукт їхніх особистих зусиль, спрямованих на культуротворення, ситуативно вмотивована ціннісно-критичним конфліктом. Останній

Таблиця 2

Теоретико-емпірична сутність класів впливу
в інноваційній системі модульно-розвивального навчання

спричинює соціально-психологічну готовність і є приводом до здійснення освітнього вчинку.

Однак освітній учинок учнів не завершується разом із закінченням дії, а виникає “вчинкова післядія як рефлексія події та результату вчинку” (за В.А. Роменцем). Адже, як слушно зауважує далі вчений, “людина у вчинковій дії підняла до драматизму буття всі скарби свого духу. Вона сама здійснила свій учинок. А тому мусить пережити власну реакцію на нього й на саму себе, тобто виразити свідомі настановлення. Людина тепер знає, що зробила, й оцінює свою дію, співвідносить оцінку з еталоном моральним, пізнавальним, естетичним... І думає, що говорить про це її совість?” [55, с. 34]. Так само й учасники навчально-виховно-освітньої взаємодії, створивши власний продукт на підґрунті привласнених знань, норм, цінностей, мають змогу його співвіднести з пізнавально-суб'єктним впливом наставника, нормативно-особистісним взаємовпливом між ними й учителем, ціннісно-індивідуальнісним самовпливом, або освітньою вчинковою дією, і, насамкінець, під час духовно-універсумного самотворення, осягнути сенс життя. За цих обставин у молодого покоління природно виникають амбівалентні почуття,

котрі є соціально-психологічними умовами для здійснення наступних учинків. Адже тільки у вчинках окремої людини, – пишуть В.О. Татенко і Т.М. Титаренко, – мораль людства продовжує жити. Зрозуміти краще теоретико-емпіричну сутність кожного класу соціально-психологічного впливу між наставником й групою наступників в інноваційній системі допоможе створена нами **таблиця 2**.

Зазначимо, що “комунікація є найважливішим визначенням учинку, в якому людина звертається до великого матеріального світу (живого або неживого), змістовно взаємодіючи з ним. Унаслідок першої виникає соціальна спільність, єднання всередині неї. Цим досягаються освоєння світу і найбільш ґрунтовне самоствердження в ньому. Вчинок у його провідній визначеності – це завжди комунікативний акт, котрий здійснюється між особою і матеріальним світом” [55, с. 729, 730, 736, 737]. У нашому дослідженні під вчинковою організацією комунікації будемо розуміти насамперед спосіб паритетних комунікативних (обмін інформацією, знаннями, думками, уміннями, навичками), інтерактивних (взаємообмін діями, поведінкою, діяльністю, нормами), перцептивних (сприйняття і розкриття один од-

ного, самого себе, смисловчинковий обмін тощо) й спонтанно-інтуїтивних (прийняти себе та інших, осягнення сенсу життя, саморозуміння через внутрішній продуктивний полідіалог із образами власного Я та іншими уявними персоніфікованими образами) стосунків між учасниками модульно-розвивальних взаємин. Зауважимо, що технологічно механізм: а) комунікативного впливу інформаційно-пізнавальної вчинкової ситуації діє через метод раціонального переконання й обстоює переважно монологічні відносини; б) інтерактивного взаємовпливу нормативно-регуляційної мотивації функціонує у процесі наслідування й відображає переважно зовнішні діалогічні стосунки; в) перцептивного самовпливу ціннісно-естетичної вчинкової дії наявний під час морального вибору і залучає учнів здебільшого до внутрішнього діалогу; а г) спонтанно-інтуїтивного самотворення утворює полідіалогічність і полізмістовність у сфері індивідуального світу Я. Відтак учинкова післядія освітнього самоствердження й самовизначення наступників дає змогу розмірковувати над власним життям, здійснювати рефлексію попередніх періодів навчально-виховно-освітньо-самореалізаційного циклу, співвіднести свій учинок з етичними, естетичними і духовними критеріями й канонами.

Отже, у нормонаслідуванні із наставником (зміст і завдання другого класу впливу) та під дією третього класу, кожен здійснює вплив на себе через *самовчинок*. Він є індивідуальним засобом самовизначення, самовиявлення у просторі-часі, спричинює самоствердження учня у соціумі. Вчиняючи, молоде покоління розвивається і здатне задовольнити власний рівень домагань, підвищити самооцінку й самоорганізувати позитивний психоенергетичний вплив своєї присутності на себе та інших.

Самовчинки – це такі діяння, – пише В.О. Татенко, – що мають за мету робити внески в самого себе, які безпосередньо спрямовані на власне Я, психіку, душу, дух, їх творення, розвиток і вдосконалення, спираючись при цьому на зовнішнє соціальне оточення як необхідну умову і певний засіб досягнення цілей [58; 60]. А це означає, що основними суб'єктивними складовими людини стає все більш змістовна й досконала система смислових відносин і ціннісних орієнтацій, моральних і світоглядних оцінок, совісливих і віропродуктивних способів психічної дії.

6.1.2. Другий параметр ІПК – полімотивація як форма активізації освітньої діяльності утри-

мує чотири сфери умов розгортання освітнього вчинку (див. детально *рис. 5*). Зокрема, *пізнавальна мотивація* функціонує на першому періоді та охоплює такі мотиваційні блоки – навчально-виховні дії, творча актуалізація тощо. Ці блоки безпосередньо пов'язані з освітньою діяльністю, особливостями її предметної організації і, відповідно, системою потреб, які вона задовольняє. Реалізуючи бажання в навчально-виховному досягненні, отримуючи за це винагороду – матеріальну (оцінка) і духовну (ціннісне ставлення), учень вибудовує програму (проект) власного освітнього зростання і в той же час пов'язану із цією навчальною діяльністю конкретну систему освітніх завдань налагодження розвивальної взаємодії в класі.

Відтак функція цієї сфери – це підтримка безпосередньої навчально-виховної активності у відповідно заданому освітньому ритмі, створення умов високої самовіддачі учня-суб'єкта у цьому процесі. У такий спосіб опосередковується розвиток численних установок, прагнень і намірів інших суб'єктів освітньої діяльності, з допомогою яких знання, уміння, норми і цінності активізуються і знаходять прикладне підкріплення.

Другою сферою є *практична мотивація*. Система мотиваційних блоків цієї сфери (культурно-розвиткові досягнення, співробітництво, взаємодопомога, соціальне визнання, відповідальність) утримує усі різновиди потреб, які дають змогу суб'єктам освітньої діяльності зберігати бажану опосередковану цілісність.

Тому основна функція цієї сфери мотивації полягає у формуванні стійкого соціального досвіду спільної освітньої діяльності, активізації групових і міжгрупових відношень і зв'язків. Водночас така мотивація забезпечує інтенсифікацію механізмів утілення взаємо- і самоорганізації, взаємо- і самоконтролю, яка спричинює стійкий інноваційно-психологічний клімат, зниження конфліктності, розширення меж співробітництва, активного інформаційно-ділового обміну, взаємодопомоги.

Третя сфера – *ментальна мотивація* охоплює механізми спонукання поведінки до освітнього і самоосвітнього соціального утвердження. Функція цієї сфери зводиться до саморегуляції своєї діяльності. Посилення таких мотивів, як приналежність до групи, креативність, упевненість, відшукання смислу, забезпечує врешті-решт динамічний розвиток кожного учня, стабільність його навчальних досягнень, культурну стійкість. Зазначена

сфера сприяє утворенню глибинно-сутнісних значень і високоцінних смислів індивіда.

Мотивація самовдосконалення проектується на відшукування сенсу життя, самовизначення, вибір оптимальної лінії у контексті пізнання індивідуального й божественного Я у внутрішньому світі людини.

Відомо, що полімотивація як проблема є однією із найскладніших у вітчизняній та зарубіжній психології. У зв'язку з цим звернемося до окремих досліджень із цієї тематики. Зокрема, провідні психологи-науковці (О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Д.Н. Узнадзе, В.С. Мерлін, Х. Хекхаузен, Ю. Козелецький, С.Г. Москвічов, Є.П. Ільїн та ін.) припускають, що мотив є центральним, системоутворювальним чинником діяльності. Недаремно стверджується, що “без мотивації була б неповноцінною розробка питань, пов'язаних з особистістю, емоціями, діяльністю і поведінкою” [41, с. 16]. До того ж у численних дослідженнях імпліцитно наявний принцип, названий принципом відповідності мотиву діяльності. Підкреслюється, що оскільки мотив являє собою основоположний чинник діяльності, то кожному мотиву повинна відповідати своя діяльність і навпаки. Так, Ю. Козелецький досліджує багатоманіття мотивів (до пізнання довкілля, до влади, до утвердження власної цінності), але не виходить на проблематику полімотивації [28]. Це робить І.В. Імедадзе, який підкреслює, що важливим є питання розуміння суті системоутворювальної природи мотиву і характеру його зв'язку з людською діяльністю [19; 20]. Іншими словами, як зазначає Д.Н. Узнадзе, існує стільки форм поведінки і способів діяльності, скільки мотивів, які надають людській активності сутності і значення, цілеспрямованості і смислу [61].

Природно, що у процесі підготовки до діяльності людина враховує і дає оцінку багатоманітними формами поведінки особи мають складну поліпотребову основу, оскільки потребове джерело є стрижневим чинником мотиваційної сфери. Утворюючи єдиний мотив, потреби поєднуються у складні ансамблі, котрі спільно спонукають діяльність. Але реальне підґрунтя конкретної діяльності, тобто те, заради чого людина насправді діє, складається із її оцінково-смислових ставлень і до своїх потреб, і до ситуації їх реалізації. Тому в мотиві, якщо його розуміти як засаду поведінки із боку суб'єкта, повинен ураховуватися весь зміст діяльності – як емоційно-волітивний, так і когнітивно-ситуаційний.

Сутнісно з полімотивацією маємо справу тоді, коли одночасно діють декілька мотивів, які утримують багато потреб. У цьому разі в межах однієї фізичної поведінки, тобто об'єктивно виконуваної людиною послідовності дій та операцій, психологічно здійснюється кілька діяльностей, де кожній відповідає свій мотив. Звідси зрозумілим є такий емпіричний факт: чим складніша діяльність, тим різноманітніше її співвідношення із системою потреб і мотиваційною сферою, яка відображає її (рис. 6).

Відомо, що внутрішнє вмотивування зароджується в реальній надкритичній для особи ситуації, котру будь-що треба усунути – пережити, розв'язати, уникнути. Тому навчання треба розпочинати зі створення важливих для підростаючої особистості, немов би безвихідних, обставин, спочатку – пізнавального, далі регуляційного і, насамкінець, світоглядного характеру. Тоді є певність, що кожен учень досягне такого кульмінаційного психічного стану, який пов'язаний з його великим бажанням шукати вихід, переживати моменти пошуку і радість найменшого успіху, продуктивно діяти в невизначеній ситуації. Водночас соціально широке поле вияву різних форм поведінки і діяльності особистості за нової освітньої системи породжує взаємозалежність спонукань. “Природа цих спонукань, – указує В.П. Казміренко, – ґрунтується на різноманітності потреб різного рівня спільності, їх змісту, сили або значення” [22, с. 233]. За цих обставин виникає полімотиваційна активність учнів, спричинена, з одного боку, їхніми життєвими стратегічними намірами, з іншого – конкретно-ситуаційними навчальними завданнями [8, с. 193].

Зазначені залежності відображає технологічна модель модульно-розвивального процесу за чотирма періодами, що утримують вісім етапів. Вони розгортаються та функціонують за законами активізації поведінки та освітньої діяльності учасників паритетної взаємодії. При цьому гіпотетично можна передбачити, що кожний період має різне потребо-мотиваційне спричинення. А під полімотивацією розуміємо явище такого багатоманіття структурованих спонукальних сил суб'єктивної поведінки, яка характеризується одночасною наявністю різних стимульних чинників, функцій і механізмів (потреби, мотиви, прагнення, інтереси, переконання, ідеї, ідеали, установки, орієнтації тощо) у соціальній структурі і спричинює розмаїття форм поведінкового діяння і спо-

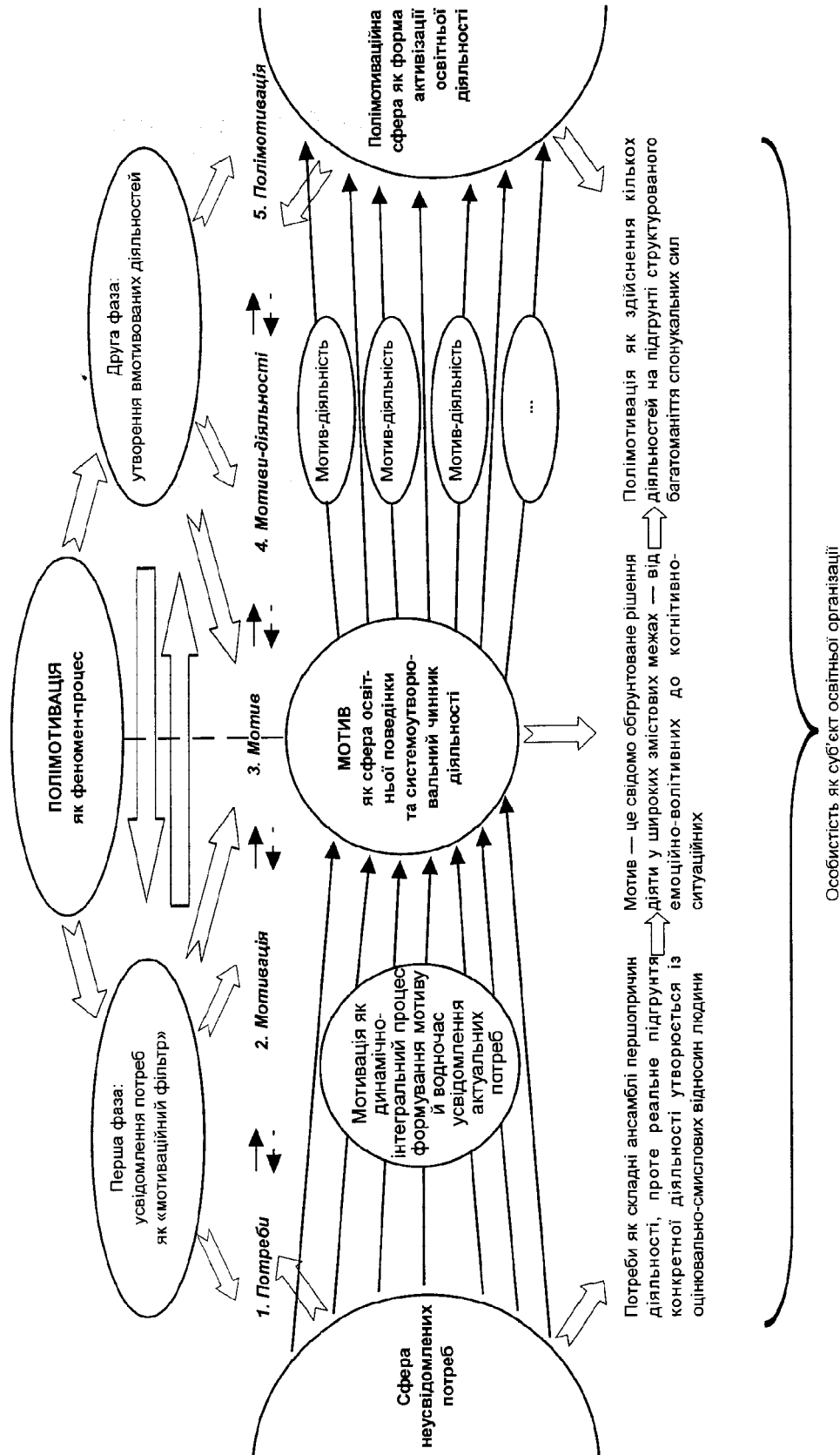

Рис. 6.
Модель-конфігуратор поетапного становлення полімотивації освітньої діяльності

собів здійснення кількох діяльностей, надаючи людській активності сутності і значення, спрямування і смислу.

6.1.3. Розглянемо далі значення третього параметра ІПК, в контексті виникнення освітнього вчинку, – освітнє спілкування та його аспекти (комунікативний, інтерактивний, перцептивний, спонтанно-інтуїтивний) як різновиди обміну (інформаційний, діловий, смисло-вчинковий, самосенсовий – ІДСС).

Проблема інформаційного і ділового обмінів розв'язувалася Б.Ф. Ломовим, коли він говорив про функціональну роль спілкування. Крім того, В.П. Казміренко підкреслював, що ці обміни існують у системі комунікативних і взаємодіяльних зв'язків, оскільки опосередковують структурні комплекси відносин між партнерами. У нашому обґрунтуванні цієї проблематики динамічні аспекти спілкування й зазначених обмінів визначаються освітніми умовами, у котрих протікає модульно-розвивальна діяльність. ІДСС різновиди обмінів в інноваційному процесі забезпечують управління навчально-виховно-освітньо-самореалізаційним циклом, характеризують специфіку впливів (соціальних, нормативних, ціннісних, духовних), особливості прийняття учнівських рішень щодо виконання ними власних учинкових дій, збагачують обмін результатами пізнавальної діяльності, регулюють виконання нормативних взаємовпливів тощо.

Різновиди обміну у взаємозв'язку з аспектами спілкування поперемінно регулюють переважання комунікативних, інтерактивних, перцептивних і спонтанно-інтуїтивних символів на інноваційних періодах. На думку В.П. Казміренка, завдяки інформаційному і діловому обмінам розвиваються складні комунікативні структури і комплекси взаємодій, формуються значення і символи, а відтак виникає “символічна комунікація” [22, с. 194]. Специфіка і зміст ІДССО, які функціонують у межах освітньо-групових взаємин учнів та вчителів, повно відображає реальний стан інноваційно-психологічного клімату конкретної експериментальної школи.

Загалом під символом Т. Шибутані розуміє деякий об'єкт, образ дії чи слово [75]. У нашому випадку символи – це сфери змістового модуля, тобто формовиявлення знань, норм, цінностей. Їх діяльне прийняття дає змогу учасникам модульно-розвивального процесу здобувати персоніфіковані знання, їх нормувати, надавати їм ціннісного сенсу і духовного

спрямування. Завдяки цьому кожен набуває відповідного культурного досвіду, тобто інтенсивно соціалізується. Тому сфери змістового модуля відіграють роль інноваційних символів, щонайперше потоку певної наступності об'єктів дій – від пізнавальних і психорегуляційних до психосеміотичних та сенсодуховних.

Загалом в інформаційному обміні модульно-розвивального циклу знаходять відображення: а) зміст освітньої діяльності, б) особливості формування ставлень до неї, в) специфіка координування спільної суб'єктної активності між наставником і навчальною групою. Важливою метою такого обміну в межах освітньої організації є створення системи зворотних зв'язків між різними групами учнів, учителів, керівників. За допомогою інформаційного обміну виникає явище ідентифікації, де наміри учасників розвивальної взаємодії щодо поетапної технологічної процедури набуття соціально-культурного досвіду уподібнюються між ними.

Діловий обмін у системі модульно-розвивального навчання – це систематизований комплекс дій і взаємодій між учасниками освітнього процесу, котрий здійснюється через практичне нормонаслідування. Останнє пов'язане з освітнім взаємообміном результатами чи діями соціальних досягнень та стимулює розгортання процесів спільного домагання єдиної організаційної мети. Водночас така діяльність організує соціальні ролі (дослідника, проектувальника, співрозмовника, критика та ін.) й позиції наступника і наставника, котрі створюють умови для привласнення нормативів поведінки, і водночас формує соціальні ідентичності (“Співучасник інноваційної освітньої діяльності”, “Учень як рівноправний партнер нормонаслідування” тощо). Останні дають змогу кожному самовизначитися й адаптуватися в освітньому просторі організаційної життєдіяльності.

Смисловчинковий обмін в освітньому процесі сприяє формуванню цілісної організаційної картини взаємин між навчальними групами. Це – комплекс вартісно-світоглядних вчинкових взаємообмінів, котрий спонукає особу та освітні групи до певного розкриття, творення себе і виконує функцію цілепокладання. Крім того, смисловчинковий обмін активізує процеси виникнення індивідуальної ідентичності (“Учень – автор міні-підручника, задачника, рецензії” тощо) й Еґо-ідентичності (його власний світогляд, переживання, уявлення). Вони дають змогу сформувати риси

людської унікальності, розкрити та самоотожнити власне Я із продуктами творчості. Внаслідок цього у внутрішньому світі наступника конкретизується соціально-культурний, ментально-вчинковий досвід плекання себе й довкілля, котрий довершено соціалізує систему особистих дій-актів.

Найвищий рівень обміну – самосенсовий – спричиняє в учасників модульно-розвивальної взаємодії переживання психодуховних станів внутрішньої свободи, сенсу життя, гармонії тощо. Також як індивідуальне психосмислове утворення зумовлює виникнення Его-інтеграції як процесу самоприйняття, об'єднання усіх своїх Я (минулих, теперішніх, майбутніх) у системно-функціональну цілісність. Іншими словами, учасники інноваційного навчання поєднують освітній учинковий шлях із рухом-поступом творчим, мудродійним, духовним, естетично збагаченим головно через власний цикл переживання, вірування, зростання, осмислення.

Соціально-психологічне підґрунтя ІДССО як всередині груп, так і в усій модульно-розвивальній структурі становлять аспекти-процеси спілкування і взаємодії між партнерами навчального циклу. Освітнє спілкування як різновид обмінів відображає цикл комунікативно-інформаційної (знання, уміння, навички, значення), інтерактивно-ділової (нормотворча діяльність, регуляція соціальних ролей, відносин), перцептивно-смісловинкової (осягнення цінностей, емпатія, рефлексія, порозуміння, вчинкові дії, творчість), інтуїтивно-самосенсової (внутрішній діалог, самозростання, межові переживання, гармонія думок, бажань, емоцій і волі тощо) взаємодії між учасниками модульно-розвивальних стосунків, у процесі котрих формуються й реалізуються міжособистісні, міжгрупові, монологічні, діалогічні, соціальні та духовні можливості-потенції кожного учасника.

Узагальнюючи вищесказане, констатуємо, що комунікативний аспект освітнього спілкування як інформаційний обмін виконує функцію зняття освітніх суперечностей, надає значень і смислів поведінковій активності кожного, інтерактивний як діловий обмін є засобом впорядкування відносин і регулювання спільної нормотворчої діяльності, перцептивний як смісловчинковий обмін – виконує функцію цілепокладання і взаєморозуміння між партнерами, а спонтанно-інтуїтивний аспект як самосенсовий обмін – стимулює саморозуміння і саморозкриття учасників взаємодії.

У цьому контексті слушно зауважити, що під час функціонування третього періоду модульно-розвивального циклу, де розгортається смісловчинковий обмін, учні здійснюють власні освітні вчинкові дії, які виникають на підґрунті процесів оволодіння знаннями та їх нормування. Суб'єктом сприйняття тут є не лише окремих учень, а й навчальна група на чолі із наставником. Пізнання один одного та групи в цілому відбувається через міжіндивідуальнісну перцепцію чи міжіндивідуальнісне сприйняття, оскільки здійснені вчинкові дії виявляють унікальність, неповторність і сутність кожного (*рис. 7*).

Застосування модуля цінностей у процес перцептивної взаємодії виявляє те, наскільки кожен учасник здатний утілити його форми у власні вчинкові дії, а також під час діалогу охарактеризувати свою та партнерську освітню діяльність. Якщо аналіз останньої виникає через сукупність позитивних емоцій, ставлень, установок тощо, то це означає, що існує повне його сприйняття і прийняття. Тому точність перцепції у модульно-розвивальній системі навчання фіксується як за допомогою освітнього вчинання, так і у процесі зародження і розвитку діалогічних ставлень. Учинкові дії дають змогу виявити уподібнення один до одного, а також унікальну неповторність кожного у спільній діяльності, а головне, що вони, мов індикатори, відображають моменти їхнього пізнання. Звідси очевидно, що сприйняття учасником учасника відбувається не за зовнішніми (об'єктними) ознаками, а за внутрішніми (суб'єктними). Об'єктне є таким, що не передбачає конкретної спільної діяльності й існує за принципом наявності реального індивіда, взаємодія з яким здійснюється переважно на рівні значень. Натомість суб'єктне організується у ній та характеризується смісловтворенням.

Працюючи над створенням освітнього продукту, кожен, природно, задіює у цю роботу свої індивідуально-психологічні властивості – темперамент, характер, здібності, спрямованість. Складовими останньої, на думку С.Л. Рубінштейна, є: “смісловий компонент, що характеризує її предметний зміст та динамічний (так зване “напруження”, яке пов'язане із джерелом спрямованості)” [цит. за 9, с. 17]. Підґрунтям спрямованості слугує система мотивів, котра стимулює вчинкові дії наступників, зорієнтовує їхню активність. А її предметний зміст в освітній роботі учня на третьому періоді навчального модуля, його

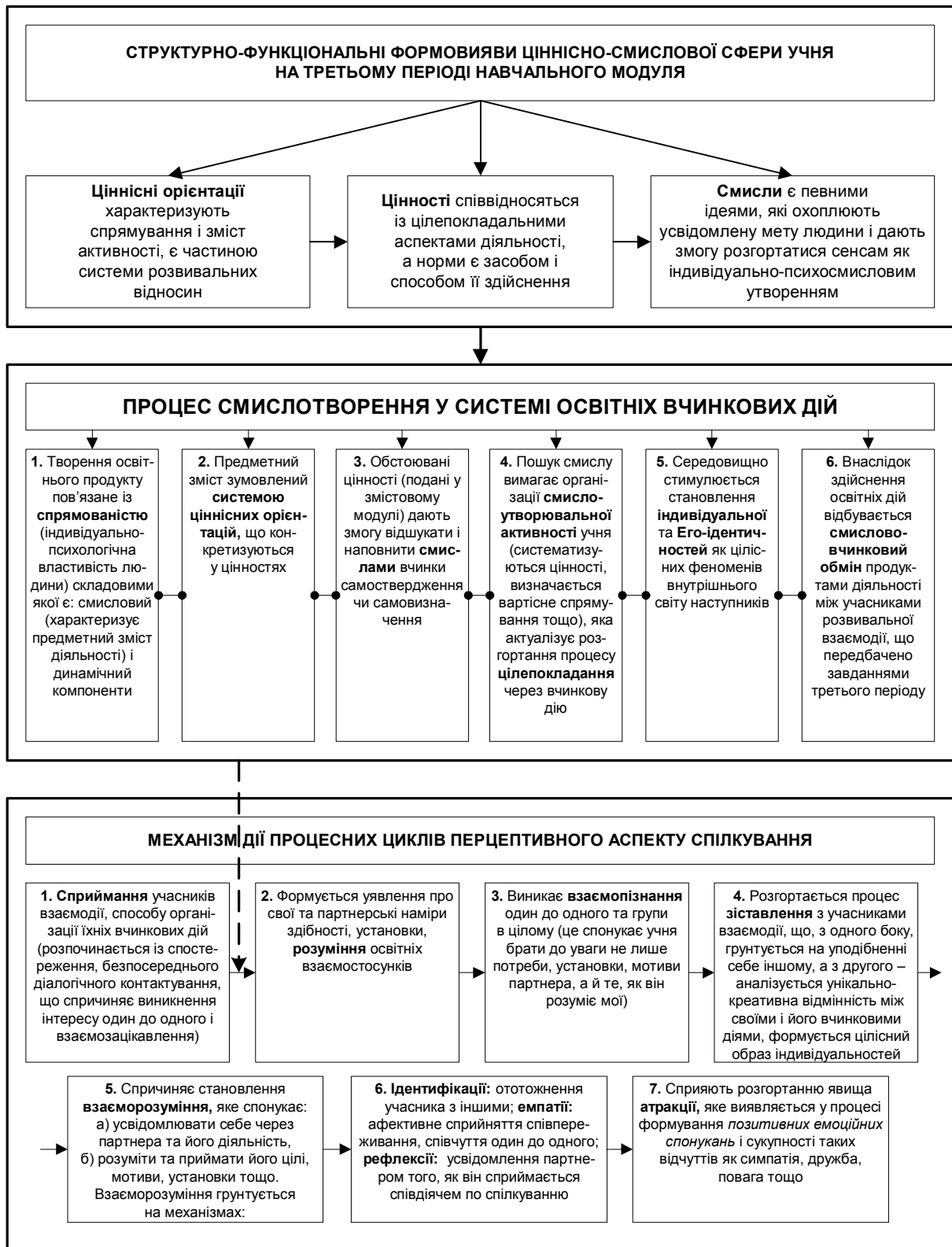

Рис. 7.

Модель-конфігуратор перцептивної міжіндивідуальної взаємодії вчителя і учнів у теорії модульно-розвивального навчання (третій період освітнього циклу)

ставлення до культуротворчого процесу, інших учасників і самого себе зумовлені системою ціннісних орієнтацій. Вони конкретизуються у культурно-моральних вартостях й у такий спосіб відображають ціннісне ставлення кожного наступника до дійсності. Водночас вартості, зі свого боку, регулюють учнівську спрямованість, ступінь домагань і пов'язані із їхніми цілепокладальними аспектами освітньо зорієнтованого вчинання.

Із запропонованого набору модуля цінностей на третьому періоді модульно-розвивального циклу кожен учень вибирає, втілює та обстоює його форми у своєму життєреалізуванні. У процесі авторського вчинання вибрана вартість стає для учня індивідуально привласненою і дає змогу загалом відшукати смисл життя, який являє собою “відчуття цінності чого-небудь для Я” [50, с. 516]. За К.А. Абульхановою, “смысл життя – це своєрідне відчуття суб'єктності, можливості творчості, це – не тільки когнітивне утворення, а й переживання особистістю свого задіяння у життєві структури, причетності до суспільних цінностей, повноти самовиявлення, інтенсивності взаємодії із буттям” [1, с. 16]. На думку Д.А. Леонтьєва, смысл – це суб'єктивна значущість об'єктів і явищ дійсності, котра виявляється у двох формах: 1) в емоційному забарвленні сприйняття та уявленні цих об'єктів і явищ; 2) у розумінні (інтерпретації) суб'єктом їх ролі й місця у своїй життєдіяльності – в задоволенні відповідних потреб, реалізації тих чи інших мотивів, цінностей і т. ін. [38, с. 423–424]. У цьому контексті К. Обуховський пише: “Як спроможністю птаха є потреба літати, так здатністю людини – намагання відшукати смисл свого життя” [44, с. 133]. А. Маслов пов'язує цей вибір із вищими потребами суб'єкта [39]. Отож, характеризуючи смисл життя, науковці переконані, що він має неперевершений позитивний вплив на буття і становлення людини.

Інноваційний процес створює простір для пошуку смислу, котрий відповідає освітньому вчинку самоствердження чи самовизначення – з одного боку, а з іншого – загалом дає змогу його відшукати у повсякденних реаліях. А ось Е. Еріксон зазначений вибір пов'язує із розв'язанням проблеми ідентичності [81]. Водночас В. Франкл обґрунтовує пошук як бажання знайти смисл власного життя і розвиває ідею смислоутворювальної активності людини [65], яка виявляється у “тенденції до індивідуалізації, здатності до інтерпретації

буття не стільки діяльнісного і навіть не теоретично усвідомленого, скільки екзистенційного...” [1, с. 102]. На наш погляд, смислоутворювальна активність учасників модульно-розвивального циклу пов'язана із методом морального вибору [13, с. 195, 207], має індивідуальну центрацію, характеризується систематизацією цінностей, визначає вартісну спрямованість учня, котра конкретизується у вчинковій освітній дії. Внаслідок об'єктивації останньої кожен має змогу виявити власну непересічність, творчий потенціал, тенденції пізнання один одного, зреалізувати процес цілепокладання, усвідомити свої й інших установки, потреби, мотиви, а відтак здійснити смислово-вчинковий обмін. Цей обмін уможливує: а) осягнення, рефлексування й обмінювання діяльністю, б) оцінку значущості навчальних взаємостосунків з однокласниками, в) особистісне порозуміння у процесі розв'язування задач і проблем, г) внутрішнє прийняття учасниками взаємодії один одного тощо.

Відтак смисл як “психологічний феномен, особливе психічне утворення” [73, с. 3, 4] “мотивує діяльність суб'єкта” [4, с. 99], адже відомо, що “там, де смислу немає, там спонукання взагалі ніякого бути не може...” [38, с. 183]. Крім того, джерело смислів як “молекул культури” [3, с. 217] шукають як у творчому процесі людини, так і у тому просторі, де вона функціонує (вони можуть бути і не бути). Власне креативність проектується в інноваційний соціально-культурний простір-час через сфери змістового модуля та різновиди змісту розвивальної взаємодії. Тому смисл є клітинкою культури і водночас результатом привласнення чи освоєння досвіду, здатністю учня у процесі своєї вчинкової дії перетворити попередні надбання (знати, уміти, нормувати) у зміст особистої культури, тобто мовиться про набуття ним уміння здійснювати інтеріоризацію – зовнішнє робити внутрішнім.

Отже, під час функціонування механізму смислотворення взаємопересікаються: а) учні як суб'єкти взаємодії, котрі задіюють свої індивідуально-психологічні властивості; б) процеси переосмислення й смислоусвідомлення; в) смислджерела (модуль цінностей); г) смислоносії (освітні вчинкові дії наступників) та д) смислотворці (індивідуальності розвивальних відносин, які не лише продукують, а й обмінюються результатами діяльності, наповнюючи часопростір новими позитивними емоціями, ідеями, ідеалами, віруваннями тощо).

Якщо інформаційний обмін в освітньому спілкуванні виконує функцію зняття навчальних суперечностей, а діловий – упорядкування відносин, то смисловчинковий сприяє досягненню процесу цілепокладання та рефлексуванню зрілості й новизни його продуктів. Цілепокладання охоплює “смислоутворювальний зміст практики, що полягає у формуванні цілі як суб’єктивно-ідеального образу бажаного (цілеформування) і втіленні її в об’єктивно-реальному результаті діяльності (цілереалізація)” [64, с. 755]. Для того щоб здійснити освітній учинок (авторське досягнення, наприклад створення задачника), наступники свідомо визначають мету, розробляють програму дій щодо його виконання, тобто задіюють процес цілеформування. Коли ціль утілюється в реальну освітню діяльність, то відбувається цілереалізація, котра розв’язує внутрішні та зовнішні суперечності між суб’єктом (учнем) й об’єктом (освітній зміст). Ціль досягається через засоби (у даному випадку об’єктивні – це розвивальний міні-підручник, програма самореалізації, а інтелектуальні – сфери змістового модуля). Водночас мета і засоби можуть мінятися місцями. Так, скажімо, створення наступниками авторських засобів, наприклад програми самореалізації для однокласників, стає ціллю; водночас досягнута мета є засобом для реалізації інших цілей (зокрема, виконання ровесниками завдань запропонованої їм програми самореалізації). У цьому випадку освітня ціль об’єктивується у специфічний результат діяльності – інноваційну вчинкову дію.

Тому ціль “ініціює у психіці індивіда процес цілепокладання – вибудовування послідовності дій, котрі здатні наблизити його до реального досягнення бажаного” [30, с. 71]. Освітня ціль характеризується “детальністю” [Там само], тобто вказує на те, за який час, у який спосіб, з допомогою яких засобів тощо треба здійснювати відповідні дії, а також вирізняється “структурованістю майбутнього” [Там само], розвиваючи уявлення кожного про перспективи подальшої діяльності на четвертому періоді.

Загалом процес цілепокладання допомагає формувати наступників у практико-зорієнтованому повсякденні, оскільки, ставлячи перед собою цілі, вони аналізують шляхи їх досягнення. Щоб не наступив період невизначеності після моменту задоволення (досягнутий результат), то педагогічно активізується дія структурованості. За допомогою неї кожен може відповісти на запитання: “А що робити далі?”

Цілереалізація на третьому періоді навчального модуля стимулює розвиток нового циклу цілепокладання на четвертому, робота якого забезпечується самосенсовим обміном (післядія). Така взаємодія між учасниками інноваційного навчання допомагає підтримувати наявність позитивних емоцій, не допускає афективного спаду. В будь-якому разі структурування цілі уможливорює довготривале розгортання освітнього успіху в часі, дає змогу формувати в кожного учня широкий простір своєї діяльності, долучаючи до нього майбутні дії.

Відтак цілепокладання пов’язане із наявністю в учасників розвивальної взаємодії освітнього замислу, який дає змогу кожному рухатися у майбутнє, самопроектувати й реалізовувати ціль в авторському продукті. До цього циклу долучається сфера особистісних смислів (вони стимулюють пошук смислу життя загалом), котрі наповнюють останній унікальністю та непересічністю, а тому виникає самовиявлення та формується індивідуальність учня. Водночас процес цілепокладання надає цінності та значення продуктам учнівської творчості, у яких відображаються їхні потребомотиваційні форми-інтереси, бажання, мотиви, інтенції.

Отож смисловчинковий обмін опосередкований цілепокладальною активністю індивідуальностей перцептивного аспекту спілкування, оскільки пов’язаний із наявністю кінцевого результату (вчинкова дія). Підґрунтям цього є комунікативно-інтерактивне спілкування як інформаційно-діловий обмін, яке передбачає здійснення пізнавально-пошукової і нормативно-регуляційної діяльності освітнього змісту. Саме ж освітнє спілкування як різновид обміну (інформаційний, діловий, смисловчинковий) створює психосоціальні умови для особистої участі учнів в освітній діяльності.

6.1.4. П’ятий, інтегральний, параметр ІПК – Я-концепція – сприяє утворенню позитивного Я-образу в учасників розвивальної взаємодії, формуванню прийнятного Я-ставлення (відображає відношення до себе, виявляється в системі самооцінок), виникненню позитивного уявлення про Я-вчинок (форма розкриття себе та інших), розгортання Я-духовного (форма самореалізації та самотворення).

Водночас перший (когнітивний) компонент структури Я-концепції – це спосіб охарактеризувати неповторність кожного суб’єкта в освітньому циклі через поєднання його окремих, здебільшого пізнавальних й інтелекту-

альних, рис. Тоді друга – афективна складова не сприймається особистістю байдуже, а пробуджує оцінки (високі, низькі, позитивні, негативні) та емоції, інтенсивність яких залежить від контексту довкілля і від актуалізованого когнітивного змісту. Третя складова у структурі Я-концепції індивідуальності школяра регулюється її безпосередніми вчинковими діями. Адже “вчинок є істина, справжня творчість нових форм і вимірів психічного” [59, с. 25]. За словами В.А. Роменця, саме вчинок – завжди підсумок попереднього етапу життєвого шляху та форма спрямованості до наступного творення. Завдяки вчинковій післядії людина занурюється у глибину життя, піднімаючи ті пласти, яких не було в її попередній мотивації [55].

За наявності четвертого періоду навчального модуля та його етапів відбувається духовний Я-розвиток самого школяра, за допомогою якого він осягає себе через вищі формовияви любові, віри і творчості, знаходить сенс життя (спонтанно-духовна складова). Науково спроектоване, циклічне переважання у сфері самосвідомості учнів когнітивної, емоційно-оцінкової, вчинково-креативної та спонтанно-духовної складових їхнього самотворення спричинює виникнення складноструктурованої динамічної цілісності Я-концепції кожного учасника освітньої взаємодії за логікою системоформувальної дії освоєних соціальних установок (рис. 8).

Вихідною точкою першої складової Я-концепції є модальність самоустановки – Я-реальне, тобто уявлення учня про те, ким він постає в даний момент. За допомогою Я-інформаційного (яке формується через процес оволодіння знаннями, уміннями, навичками, пошуковій суб'єктній активності), розвивається Я-свідоме, котре утримує різні освітні думки, сприйняття, відчуття, пам'ять. Ці модальності – реальне підґрунтя для становлення у кожного Я-ідеального головно на першому періоді модульно-розвивального циклу.

Емоційно-оцінкова складова суб'єкта освітньої діяльності виникає відповідно на другому періоді, де функціонують регуляційна технологія нормування навчальних знань і певні модальності. Зокрема, Я-реальне як вихідний момент становлення наступного компонента Я-концепції є знову початковим, оскільки цей період має свої завдання і мету. Кожен прагне піднятися до Я-ідеального, тобто навчитися нормувати, а тому формує уявлення

про те, ким хотів би стати на завершення цієї фази. Це досягається за допомогою Я-нормативно-рефлексивного. Іншими словами, власне через цикл переведення знань у певні алгоритми, плани, технології відбувається процес рефлексії (здатність людини спрямовувати свідомість на себе, на форми і способи діяльності). Коли наступники нормують, вдаючись до методу наслідування, то до цього процесу задіюється їхнє Я-підсвідоме, котре генерує досвід. У такий спосіб учень, з одного боку, збагачується новими соціально-рольовими здобутками, а з іншого – попередній індивідуальний досвід змістовно розширюється.

Під час розгортання третьої складової у внутрішньому світі школяра переважно функціонують такі модальності установок як Я-ціннісно-рефлексивне і Я-надсвідоме. Перша спрямована на обстоювання кожним модуля вартостей (ідеали, ідеї, мотиви, устремління тощо), яке виявляється у здійснених освітніх учинкових діях (написання рецензії, вірша, виокремлення ціннісних орієнтацій тощо). Я-надсвідоме утримує морально-етичний аспект. Адже учинкова дія здійснюється шляхом активізації методу морального вибору. Це дає змогу кожному підняти своє Я-реальне до Я-ідеального.

Загалом джерела духовності особи приховані у нерелективних глибинах Я-несвідомого. Згідно з поглядами В. Франкла людська духовність є неминуче несвідома [65]. Тому розвиток Я-духовного в учня виникає через глибини несвідомого, які виявляються за допомогою таких психоформ як віра, честь, краса, істина тощо. Останні кожен обстоює на основі здійснених власних учинкових дій. Саме із цих міркувань коротко конкретизовані складові й модальності самоустановок учнів у динамічно-розвитковій структурі їхньої Я-концепції.

Воднораз категоріальне наповнення рис. 8 показує, що самотворення Я-концепції учнів обґрунтоване за принципом “методологічного квадрата”, на вершині якого знаходиться Я-духовне, яке утримує всеможливі аспекти їхньої універсумної самосвідомості. Проте треба пам'ятати про умовність такого розмежування, оскільки в реальному освітньому співжитті учасників навчального модуля зазначені складові утворюють єдине ціле. Я-образ, Я-оцінка, Я-вчинок і Я-духовне підлягають лише абстрактно-концептуальному розмежуванню, тому що у психологічному відношенні вони неподільно взаємопов'язані, хоч і характеризуються різними модальностями (Я-реальне, Я-

ІННОВАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ

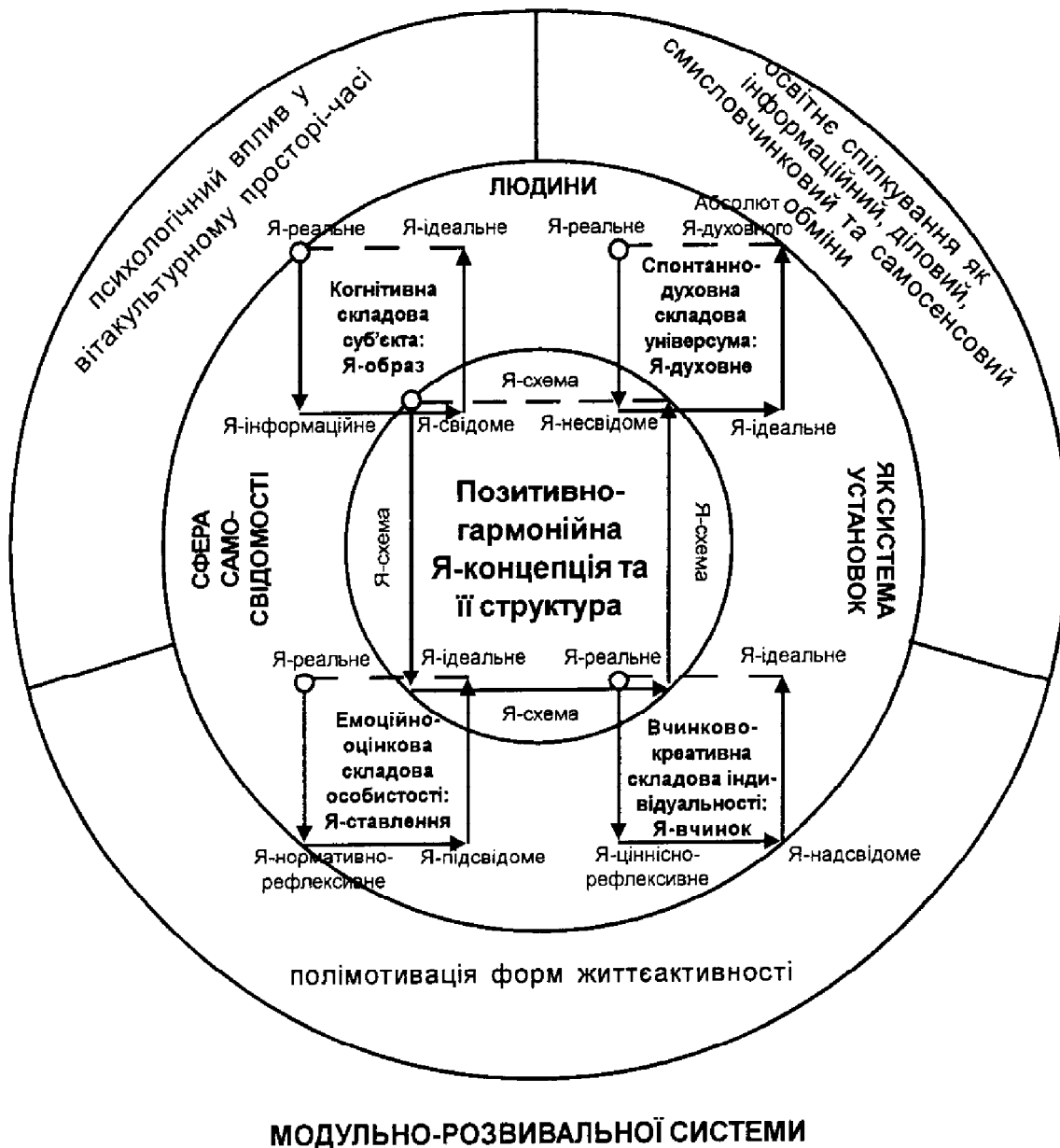

Рис. 8.

Модель-конфігуратор самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції людини у структурі інноваційно-психологічного клімату

несвідоме, Я-ідеальне, Я-інформаційне, Я-ціннісно-рефлексивне тощо).

Кожний учень під час проходження інноваційного циклу використовує складний набір особистих мислесхем для осмислення і пізнання світу. Сучасні дослідження у вивченні соціально-когнітивних процесів припускають,

що ці схеми утворюють загальну злагоджену структуру, засоби якої переробляють і забезпечують функціонування інформації у психодуховній сфері учасників навчання, виховання й освіти. Природно, що Я-схеми є "когнітивними узагальненнями про самість, які отримані із минулого досвіду та організують і контро-

люють перероблення інформації, що належить Я” [83, с. 64]. Отож схема власного Я учня містить властивості, котрі сутнісно характеризують внутрішній світ як надійний базис чи константу ставлення до себе. Це стосується відомих культурних психоформ: прізвиська, соматичних ознак, соціально-психологічного змісту взаємостосунків із іншими, мотиваційно-ціннісних станів, які входять до структури Я-концепції. Крім того, їхні Я-схеми можуть ще й змінюватися залежно від того, як вони відчують і визначають себе у кожний момент нових взаємин з людьми.

Емпіричні дослідження доводять, що люди переробляють тільки ту інформацію, яка тотожна їхнім Я-схемам. Зокрема, експеримент Х. Маркус довів, що за умови введення величин “незалежність – залежність” у внутрішніх Я-схемах перебіг переробки інформації особою інтенсифікується, а саме: 1) вона приймає швидкі судження і рішення щодо себе, якщо запитання належить до її власних схем; 2) пригадує епізоди із свого минулого, котрі гармонують її Я-схемам; 3) часто сприймає інших через формат власної центральної схеми; 4) і водночас не приймає інформації, яка не стикається із актуалізованими Я-схемами [83].

Отож Я-концепція, ще й до того, утримує систему внутрішніх ідентичностей чи схем Я. Схеми Я – це генералізація минулого досвіду, який належить до Я індивіда і допомагає йому інтегрувати та пояснювати свою поведінку в конкретному соціальному контексті.

Кожний учасник модульно-розвивального заняття за допомогою власних схем Я самовизначається у різних життєвих проблемних ситуаціях. Ці схеми безперервно впливають на переробку ним інформації, що надходить із мікро- (сім’я, клас) та макросередовища (школа, вулиця). Якщо учень, наприклад, керується Я-схемою, котра пов’язана з учинком творення добра, істини чи краси, то він буде чутливий та причетний до цих форм самоплекання як у своїх діях, так і в поведінці навколишніх. Звідси очевидно, що Я-схеми вихованців експериментальної школи поєднують не лише минулі і теперішні психотенденції, а й сприяють відповідальності за майбутню поведінку, діяльність та вчинок. Саме аналізовані схеми є певним фундаментом для становлення в кожного когнітивної, емоційно-оцінкової, вчинково-креативної та спонтанної-духовної складових Я-концепції, що

містять можливі Я, які становлять кінцевий Я-стан при досягненні бажаної мети. Вони допомагають “запустити” внутрішню самоорганізацію цілісного Я в дію, відіграючи роль своєрідного містка між актуальним і потенційним, набутих і можливим, теперішнім і майбутнім. Крім того, Я-схеми дають змогу сприймати, організовувати і переробляти важливу для учня інформацію й відтак прогнозувати форми активності інших. Очевидно, що без Я-схем Я-концепція особи не могла б відігравати “консолідуєчою” ролі в самоорганізації її поведінки, діяльності, вчинків-подій та саморозвитку Я-духовного як внутрішньо неподільного злиття людини із Всесвітом.

Отже, інноваційно-психологічний клімат, котрий утримує феномени впливу, полімотивації, спілкування, Я-концепції, являє собою самодостатню цілісність стійких характеристик шкільного довкілля, які сутнісно притаманні модульно-розвивальному навчання і спричинюють різні форми психічної активності школярів, їхній емоційний стан і моральний настрій, ефективність міжособистісних і міжгрупових стосунків, ритмічно розвивають кожного як суб’єкта, особистість, індивідуальність та універсума. Водночас інноваційно-психологічний клімат – це реально наявне, складне явище шкільного життя, котре створюється під впливом кількох чинників: 1) соціально-психологічної атмосфери, або “гуманітарної аури” (Л. Костенко) суспільства – переважно сфера соціокультурного впливу; 2) “духу школи” (Л.М. Толстой) – сфера паритетної освітньої взаємодії і спілкування у просторі загальноосвітнього закладу; 3) довірливо-ділового характеру (у термінології А.С. Макаренка – стилю) міжособистісних стосунків – головно сфера полімотивації освітньої діяльності кожного учасника навчання; 4) особливого діяльно-рефлексивного стану свідомості вчителя і учня – їх позитивно-гармонійна Я-концепція.

Відтак інноваційно-психологічний клімат, інтегруючи як властивості організаційного клімату школи та соціально-психологічних кліматів навчальних груп, так і зміст інноваційно-експериментальної діяльності конкретного педагогічного колективу, є, безумовно, емпіричне явище, котре має місце у практиці модульно-розвивальної системи та осмислене нами у процесі здійсненого дослідження як конструкт високої параметричної складності.

ДОДАТОК
Експертиза ефективності інноваційно-психологічного клімату
модульно-розвивального заняття (за А.В. Фурманом)

Школа _____ Клас _____ Предмет _____ ПІБ учителя _____

Тема модульно-розвивального заняття _____

Період та етап модульно-розвивального циклу _____

Експерти (ПІБ, посада): 1. _____ 2. _____ 3. _____

Дата проведення експертизи _____

Професійна майстерність учителя: розвивально-комунікативний аспект інноваційно-психологічного клімату		Похвилинний перебіг модульно- розвивального заняття				Кіль- кість балів
А	Темп спілкування					
+2	оптимальний					
+1	ефективний					
0	зашвидкий					
-1	уповільнений					
-2	неефективний					
Б	Тональність мовлення					
+2	бадьора, привітна, відкрита					
+1	стримана, мелодійна,					
0	стримана, малоемоційна					
-1	безладна, неефективна					
-2	роздратована, непедагогічна					
В	Жестикуляція					
+2	довільна, артистична					
+1	доладна, "відкрита"					
0	скута, "закрита"					
-1	безладна, неефективна					
-2	агресивна, неприпустима					
Г	Емоційно-вольовий потенціал					
+2	високий, лабільний, ефективний					
+1	позитивно регуляційний, домінуючий					
0	задовільний, одноманітний, малоефективний					
-1	негативно регуляційний, педантичний					
-2	низький, регідний, неефективний					
Д	Спосіб контактування					
+2	психонавіювальний, високоєфективний					
+1	переконливий, діалогічний					
0	монологічний, відсторонений					
-1	прохальний, неефективний					
-2	примусовий, вимагальний					
Е	Розуміння учня-партнера					
+2	повне, глибинно-сміслове					
+1	ситуативно адекватне					
0	поверхове, декларативне					
-1	переважно неадекватне					
-2	неадекватне, неприйнятне					
Є	Культура мовлення					
+2	літературна, професійна					
+1	емоційно вимовна					
0	інтонаційна, нелітературна					
-1	низька, зовнішня					
-2	буденна, непрофесійна					
Сума балів						
% реалізації розвивального потенціалу інноваційно-психологічного клімату з боку вчителя-психолога						

Соціально-культурний досвід учнів: психоемоційна атмосфера спілкування на занятті						
А	Ставлення до взаємодії					
+2	діалогічне, духовно зорієнтоване					
+1	позитивне, доброзичливе					
0	невизначене, нейтральне					
-1	негативне, пасивне					
-2	негативно-агресивне					
Б	Внутрішня вмотивованість					
+2	процесуально неперервна, дуже висока					
+1	ситуативна, висока					
0	фрагментарна, посередня					
-1	поодинокі, низька					
-2	відсутня, нульова					
В	Емоційна активність					
+2	захоплення, катарсис					
+1	позитивна, висока					
0	ситуативна, посередня					
-1	низька, невиразна					
-2	негативна, неприйнятна					
Г	Прийняття особистості вчителя					
+2	позитивно повне					
+1	позитивне, проблемно-діалогічне					
0	невизначене, нейтральне					
-1	частково негативне					
-2	негативне, конфліктне					
Д	Характер спілкування					
+2	духовний, інтимний					
+1	повно змістовий, діловий					
0	ситуативно змістовий, довільний					
-1	локально змістовий, малоефективний					
-2	формальний					
Е	Творчий психічний стан					
+2	високоєфективний, натхненний					
+1	дієво-напружений, продуктивний					
0	дієво-тривожний					
-1	пригнічений, малоефективний					
-2	депресивний					
Є	Самоактивність та ініціатива					
+2	висока, постійна					
+1	середня, ситуативна					
0	низька					
-1	дуже низька					
-2	відсутня, нульова					
З	Етикет спілкування					
+2	норми виконуються повно					
+1	норми виконуються переважно					
0	норми виконуються частково					
-1	норми виконуються локально					
-2	норми не витримуються					
Сума балів						
% реалізації розвивального потенціалу інноваційно-психологічного клімату з боку учнів						
Всього балів						
Загальний % ефективності інноваційно-психологічного клімату модульно-розвивального заняття						

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности : Избранные психологические труды / Ксения Александровна Абульханова. – М. : МПСИ ; Воронеж : НПО МОДЭК, 1999. – 421 с.
- 1а. Андреева Г.М. Социальная психология: учеб. [для высш. уч. зав.] / Галина Михайловна Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 376 с.
2. Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе: кн. для учителя / Нелли Петровна Аникеева. – М. : Просвещение, 1989. – 224 с. – (Б-ка зам. дир. шк. по учеб.-воспитат. работе).
3. Ахиезер А.С. Проблема переходов в социокультурных процессах и феномен осмысления-переосмысления ситуации / А. С. Ахиезер // Мир психологии. – 2000. – № 1. – С. 217–229.
4. Балл Г.А. Значение и смысл как психологические понятия // Психология в раціогуманистическій перспективе : избранные работы / Георгий Алексеевич Балл. – К. : Изд-во Основа, 2006. – С. 97–108. – (Труды / Ин-тут психологии им. Г. С. Костюка АПН Украины).
5. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Бернс ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1986. – 421 с.
6. Василюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис : типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Психолог. журнал. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 90–101.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад, і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2009. – 1736 с.: іл.
8. Виллюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека: [монография] / В. К. Виллюнас. – М. : МГУ, 1990. – 228 с.
9. Волочков А.А. Ценностная направленность личности как выражение смыслообразующей активности / А. А. Волочков, Е. Г. Ермоленко // Психол. журнал. – 2004. – Т. 25, № 2. – С. 17–26.
10. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование / Л.С. Выготский // Выготский Л.С. Собр. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т.1. – С. 291–436.
- 10а. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский // Выготский Л.С. Собр. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т.2. – С. 5–361.
11. Выготский Л.С. Основы педологии (стенограмма курса лекций) / Л.С. Выготский. – М.: Изд-во 2-го Московского ин-та, 1934. – 211 с.
12. Гуменюк О.Є. Модульно-розвивальне навчання : соціально-психологічний аспект [монографія] // Оксана Євстахіївна Гуменюк [за ред. А. В. Фурмана]. – К. : Школяр, 1998. – 112 с.
13. Гуменюк О.Є. Психологія впливу : [монографія] / Оксана Євстахіївна Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2003. – 304 с.
14. Гуменюк О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: Монографія. – Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.
15. Донченко О.А. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
16. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Филипп Зимбардо, Майкл Ляйппе ; пер. с англ. Н. Мальгина, А. Федорова. – СПб. : Питер, 2000. – 448 с. : ил. – (Серия “Мастера психологии”).
17. Зинченко В.П. Время – действующее лицо // Вопросы психологии. – 2001. – №6. – С. 36–54.
18. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Евгений Павлович Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с. : ил. – (Серия “Мастера психологии”).
19. Имедадзе И.В. Потребность и установка / И. В. Имедадзе // Психолог. журнал. – 1984. – Т. 5, № 3. – С. 35–45.
20. Имедадзе И.В. Проблема полимотивации поведения / И. В. Имедадзе // Вопросы психологии. – 1984. – № 6. – С. 87–94.
21. Кабаченко Т.С. Методы психологического воздействия / Таисия Сергеевна Кабаченко. – М. : Педагогическое общество России, 2000. – 544 с.
22. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций : [монография] / Вячеслав Петрович Казмиренко. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
23. Кант И. Критика чистого разума / Эммануїл Кант ; пер. з нім. та прим. І. Бурковського. – К. : Ювентус, 2000. – 504 с.
24. Карамушка Л.М. Психологія управління : навч. посібн. / Людмила Миколаївна Карамушка. – К. : Міленіум, 2003. – 344 с.
25. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
26. Ковалев Г.А. О системе психологического воздействия / Г. А. Ковалев // Психология воздействия (проблемы теории и практики). – М. : АПН СССР, 1989. – С. 4–43. – (Труды / Ин-т общей и педагог. психологии АПН СССР).
27. Ковалёв Г.А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия / Г.А. Ковалёв // Вопросы психологии. – 1987. – №3. – С. 41–49.
28. Козелецкий Ю. Человек многомерный (психологическое эссе) / Ю. Козелецкий ; пер. с польск. – К. : Лыбидь, 1991. – 288 с.
29. Колесников В.Н. Лекции по психологии индивидуальности / Владимир Николаевич Колесников. – М. : Институт психологии РАН, 1996. – 224 с. : ил.
30. Колесов Д.В. Целостность и целеполагание. Феномен “тупики успеха” / Д. В. Колесов // Мир психологии. – 2004. – № 4. – С. 70–78.
31. Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект) : [монографія] / Наум Львович Коломінський. – К. : МАУП, 2000. – 286 с.
32. Корнєв М.Н. Вступ до соціальної психології : навч. пос. / М. Н. Корнєв, В. М. Фомічова. – К. : Ін-тут післядипл. освіти Київськ. нац. ун-тету ім. Тараса Шевченка, 2002. – Ч. 1. – 139 с.
33. Корнєв М.Н. Соціальна психологія : підруч. / М. Н. Корнєв, А. Б. Коваленко. – К. : КДУ ім. Тараса Шевченка, 1995. – 304 с.
34. Краснухина Е.К. Дом как любовь / Е. К. Краснухина // Ступени. – 1997. – № 10. – С. 40–49.
35. Краткий психологический словарь / Под ред. А. Петровского и М. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.

36. Лазарук А. Розвиток ціннісно-сміслової сфери особи за модульно-розвивального навчання // Психологія і суспільство. – 2002. – №3–4. – С. 170–186.
37. Левин К. Типи конфліктів / Курт Левин // Психологія личности; [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М. : МГУ, 1982. – С. 93–96.
38. Леонтьев Д.А. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности : [монография] / Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
39. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу ; [пер. с англ. О. О. Чистякова ; отв. ред. С. Н. Ивашенко]. – М. : “Рефл-бук”, К. : “Ваклер”, 1997. – 304 с. – (Серия “Актуальная психология”).
40. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація // Психологія і суспільство : [спецвипуск]. – 2002. – № 3–4. – 292 с.
41. Москвичёв С.Г. Мотивация, деятельность и управление : [монография] / Святослав Георгиевич Москвичёв. – К. – Сан-Франциско, 2003. – 492 с.
42. М'ясоїд П.А. Курс загальної психології: Підручник: у 2т. – К.: Алерта, 2011. – Т.1. – 496 с.
43. Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти : зб. матеріалів до Всеукр. н.-пр. конф. (Тернопіль, 11–12 травня 2000 р.) / М-во освіти і науки, Терн. акад. нар. госп. – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 224 с.
44. Обуховский К. Психология влечений человека / К. Обуховский ; [пер. с польск.]. – М. : Прогресс, 1972. – 247 с.
45. Олпорт Г.В. Личность в психологии / Гордон В. Олпорт ; пер. с англ. Авидон И. Ю. – СПб. : КСП+ ; Ювента (При участии психол. центра “Ленато”, СПб.), 1998. – 345 с.
46. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : підр. [для студ. вищ. навч. зал.] / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.
47. Орлов А.Б. Развитие теоретических схем и понятийных систем в психологии мотивации / А. Б. Орлов // Вопросы психологии. – 1989. – №5. – С. 27–34.
48. Основи психології : підр. / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – [2-е вид., стереотип.]. – К. : Либідь, 1996. – 632 с.
49. Парыгин Б.Д. Социально-психологический климат коллектива. Пути и методы изучения / Борис Дмитриевич Парыгин ; под ред. В. А. Ядова. – Л. : Наука, 1981. – 192 с. – (Ин-тут социально-экономических проблем АН СССР).
50. Петровский А.В. Теоретическая психология : уч. пос. [для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений] / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Изд. центр “Академия”, 2001. – 496 с.
51. Попов Б.В. Альтернативна модель етносу та людини (кілька зауваг щодо вітацентричної парадигми) / Борис Попов // Філософська думка. – 2001. – № 4. – С. 37–54.
52. Природа Украинской ССР. Климат / Бабиченко В.Н., Барабаш М.Б., Логвинов К.Т. и др. – Киев: Наук. Думка, 1984. – 232 с.
53. Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – 1096 с.
54. Психология самосознания : хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. Дом “Бахрах-М”, 2000. – 672 с.
55. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
56. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 712 с.
57. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека : Введение в психологию субъективности : уч. пос. [для вузов] / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
58. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении : [монография] / Виталий Александрович Татенко. – К. : Просвита, 1996. – 404 с.
59. Татенко В. О. Володимир Андрійович Роменець (1926–1998) : життя як вчинок і подія / В. О. Татенко, Т. М. Титаренко // Роменець В. А. , Маноха І. П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. – К. : Либідь, 1998. – С. 7–37.
60. Татенко В. Про “еґологічний генезис” Е. Гуссерля та проблему суб'єктних перетворень психіки в онтогенезі / Віталій Татенко // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 13–36.
61. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования / Дмитрий Николаевич Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 451 с.
62. Уинфри А.Т. Время по биологическим часам / А. Т. Уинфри. – М. : Мир, 1990. – 208 с.
63. Філософія культури. Дом. // Ступени : [спецвипуск]. – 1997. – № 10. – С. 5–34.
64. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука] / [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1986. – 798 с.
65. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл ; пер. с англ. и нем. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
66. Фурман А.В. Ідея професійного методологування : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта-Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 205 с.
67. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання : принципи, умови, забезпечення : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – К. : Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.
68. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: наук. вид. / А.В. Фурман – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 132 с.
69. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як метасистема / Анатолій Фурман // Психологія і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 105–144 ; 2002. – № 3–4. – С. 20–58.
70. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : пер. с нем.; в 2 т. – М.: Педагогика, 1986. – Т.1. – 407 с.; Т.2. – 392 с.
71. Цуканов Б.И. Время в психике человека : [монография] / Борис Иосифович Цуканов. – Одесса : Астропринт, 2000. – 220 с.
72. Цукерман Г.А. Психология саморазвития: задача для подростков и их педагогов. – Рига: Эксперимент, 1995. – 239 с.
73. Чудновский В.Э. Психологические составляющие

оптимального смысла жизни / В. Е. Чудновский // Вопросы психологии. – 2003. – № 3. – С. 3–14.

74. Шакуров Р.Х. Социально-психологические проблемы руководства педагогическим коллективом : [монография] / Р. Х. Шакуров. – М. : Педагогика, 1982. – 208 с.

75. Шибутани Т. Социальная психология / Тимоти Шибутани ; [пер. с англ.]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 544 с.

76. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий ; [ред.-сост. А. А. Пископел, Л. П. Щедровицкий]. – М. : Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.

77. Щедровицкий Г.П. Понимание и интерпретация схемы знания / Георгий П. Щедровицкий // Кентавр. – 1993. – № 1. – С. 3–8.

78. Щедровицкий Г. Методологічна організація сфери психології / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 7–24.

79. Щедровицький Г. Схема мислєдїяльностї – системно-структурна будова, значення і зміст / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 50–61.

80. Элькин Д.Г. Восприятие времени. – М.: АПН РСФСР, 1962. – 212 с.

81. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Эрик Г. Эриксон ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

82. Ядов В.А. Диспозиционная концепция личности / В. А. Ядов // Социальная психология в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 76–93.

83. Markus H. Self-schemata and processing information about the self / H. Markus // Journal of Personality and Social Psychology. – 1977. – P. 63–78.

АНОТАЦІЯ

Гумєтюк Оксана Євстахївна.

Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату.

У статті обґрунтовується інноваційно-психологічний клімат у сукупності своїх інтегральних параметрів (вплив, полімотивація, спілкування, Я-концепція), який функціонує у системі модульно-розвивального навчання як реальне явище сучасної освіти; висвітлюється процес розгортання освітнього вчинку як “клітинки” цього клімату, котрий виникає й розвитково уможливується в останньому завдяки дії соціально-психологічного впливу, сфер умов полімотивації, освітнього спілкування та позитивно-гармонійної Я-концепції.

Ключові слова: *інноваційно-психологічний клімат, модульно-розвивальна система, освітній вчинок, соціально-психологічний вплив, освітнє спілкування, полімотивація, Я-концепція, учасники інноваційного навчання.*

АНОТАЦІЯ

Гумєтюк Оксана Евстафьевна.

Методология познания образовательного поступка в контексте инновационно-психологического климата.

В статье обосновывается инновационно-психологический климат в совокупности своих интегральных параметров (влияние, полимотивация, общение, Я-концепция), который функционирует в системе модульно-развивающегося обучения как реальное явление современного образования; раскрывается процесс становления образовательного поступка как “клеточки” этого климата, который возникает и приобретает развивающуюся возможность в последнем благодаря действию социально-психологического влияния, сфер условий полимотивации, образовательного общения и положительно-гармоничной Я-концепции.

Ключевые слова: *инновационно-психологический климат, модульно-развивающая система, образовательный поступок, социально-психологическое влияние, образовательное общение, полимотивация, Я-концепция, участники инновационного обучения.*

ANNOTATION

Humeniuk Oksana.

Methodology of Cognition of Educational Act in the Context of Innovative-Psychological Climate.

In the article the innovative-psychological climate in the unity of its integral parameters (influence, poly-motivation, communication, Self-conception), which functions in the system of module-developing training as a real phenomenon of modern education is substantiated; the process of development of educational act as “cell” of this climate, which appears and gradually becomes possible in the last one due to the action of socio-psychological influence, spheres of conditions of polymotivation, educational communication and positive-harmony Self-conception is illuminated.

Key words: *innovative-psychological climate, module-developing system, educational act, socio-psychological influence, educational communication, polymotivation, Self-conception, participants of innovative training.*

Надійшла до редакції 9.11.2011.

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО КАТЕГОРІЮ “СМИСЛ” У ПСИХОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Наталія ШЕВЧЕНКО

Copyright © 2012

У сучасній психологічній науці пріоритетного значення набуває один з найбільш цікавих та перспективних підходів до психології особистості – *смысловий підхід*, у рамках якого відбувається розробка загальнотеоретичних уявлень про смислове вимірювання людського буття. Необхідність смислу виникає всюди, де існує потреба порозуміння, яке, своєю чергою, передбачає осмислення, котре значуще під час сприйняття різних форм дійсності – матеріальної, ментальної, соціальної тощо. Саме тому *категорія смислу* характеризується таким широким діапазоном сфер застосування, є міждисциплінарною і виконує функцію інтегруючого чинника різних наукових дисциплін – філософії, мовознавства, культурології, психології та ін. У галузі психологічних знань вона активно розробляється в контексті проблем психології особистості, психології розвитку, акмеології.

Метою статті є здійснення критичного аналізу розвитку уявлень про категорію “смысл” у психологічній теорії діяльності; при цьому звернення до діяльнісного підходу зумовлено тим, що він намагається розглядати смисл у його багатоманітних формовиявах.

У вітчизняній психології одним із перших звернувся до проблематики смислу як психологічної категорії Л.С. Виготський. У ранніх працях поняття “смыслу” аналізувалося ним у традиційній для лінгвістики опозиції “смысл – значення”. Це протиставлення у психології пов’язане перш за все з розведенням соціально-історичного досвіду та його індивідуального осідання у життєдіяльності людини. Пізніше проблема смислу була винесена Л. Виготським за межі контексту мовного мислення у площину свідомості: “Свідомість у цілому має смислову будову. Ми розмірковуємо про свідомість залежно від її смислової будови, адже смисл, будова свідомості – це завжди ставлення до зовнішнього світу” [6, с. 265].

Найбільш повне відображення проблема смислу отримала у рамках діяльнісного підходу, де особистість, її структура, формування та розвиток спричинені різними аспектами життєповсякдення. Теоретичні уявлення про смисл у цьому напрямку розглядаються в контексті діяльності, життєдіяння людини, тому більшою мірою тут увага звернена на виникнення, породження, генезис та функціонування смислових утворень.

Вагомий внесок у дослідження психологічної *теорії смислу* вніс О.М. Леонтьєв, який у 40-х роках ХХ століття ввів у науковий обіг поняття “особистісний смисл” і в подальшому детально розробив його змістовлення. Спираючись на ідеї Лева Виготського, О.М. Леонтьєв працює над бінарною опозицією “значення – смисл”, обидва компоненти він розглядає як основні “утворювальні” свідомості, поряд із чуттєвою тканиною. Значення відображають реальність навколишнього для людини світу, а особистісні смисли – “реальність самого життя у цьому світі з її мотивами” [7, с. 129] “Мое ставлення до значення... повідомляє йому смисл. Отже, у смислі кристалізується мое ставлення до предмета. У значенні осідає суспільно-історичне відношення. Тому значення відносно константне, а смисл динамічний. Отож смисл – це “значуще для мене значення” [8, с. 167].

Пізніше поняття “смысл” в О.М. Леонтьєва було винесено із формату свідомості у сферу життєдіяльності суб’єкта, в контекст його мотивів та цінностей. “Смысл належить не предмету, а діяльності. Лише в діяльності предмет постає як смисл” [8, с. 206]. Він указує на похідну залежність смислів від мотивів, що “надають свідомому відображенню суб’єктивної забарвленості, яка виражає значення того, що відображається, для самого суб’єкта, його особистісний смисл” [7, с. 166]. Останній по-

роджується відношенням мотиву до мети, де смислоутворювальна функція у цьому відношенні належить саме мотиву.

Отже, в наукових дослідженнях О.М. Леонтєва, присвячених змістовленню поняття “смысл”, вирізнилося два напрямки: перший – це аналіз свідомості (смысл як його головний компонент), другий – аналіз діяльності (смысл як ланка, що пов’язує діяльність і свідомість). Як пізніше вказує Д.О. Леонтєв, поняття “особистісний смысл” не зазнало помітних змін за період із середини сорокових до середини семидесятих років минулого століття. Водночас розвивалися й збагачувалися уявлення про відношення між смыслом та діяльністю, смыслом та свідомістю, смыслом і значенням, смыслом і мотивом. Збагачення змісту цього поняття потребувало його диференціації. Тому на зміну першому етапу розвитку концепції особистісного смыслу, коли цей концепт був єдиним, що описував смыслову реальність, у середині семидесятих закономірно прийшов другий, який характеризувався появою низки нових, споріднених понять – “смысловое утворення”, “смыслова установка”, “смысловий конструкт”, “операційний смысл” та інших, що описували різні аспекти наявності смылової буттєвості.

На важливість диференціації поняття “смысл” вказував також В.К. Вілюнас, котрий запропонував узагальнювальний термін “смыслові утворення”. Основною характеристикою цих даностей є те, що вони відображають не об’єктивні властивості речей, а їх відношення до задоволення потреб суб’єкта. У своїх працях названий дослідник [5, с. 41], аналізуючи проблему співвідношення смыслів та емоційної сфери, вводить поняття “смысловий зміст”, яке змістовно відображає відношення впливів і потреб суб’єкта. Крім того, ним розвинуті ідеї О.М. Леонтєва про “біологічні” та “свідомі” смысли, де останні є особистісними й отримують розвитковий перебіг у свідомості.

Переміщення понятійного апарату від категорії “смысл” до концепту “смысловое утворення” стало помітним методологічним кроком у психологічному пізнанні особистості. Найвагоміший внесок у цей поступ здійснила науково-дослідницька група, яка займалася проблемами дослідження особистості в кінці 70-х років при факультеті психології МДУ (О.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Б.В. Зейгарнік та ін.). Саме ці науковці виступили з програмною статтею, у якій сформулювали основні властивості

смылового утворення як специфічної базової одиниці чи “ядра” особистості, де центром є взаємопов’язана система особистісних смыслів. Для відокремлення поняття “смысловое утворення” від понять “відношення” (В.М. Мясіщев), “значущі переживання” (П.В. Басієн), “значимість” (М.Ф. Добринін), у статті виокремлюється така їх риса, як неможливість безпосереднього контролю та долученість до діяльності, котра їх породила. На відміну від вищеназваних понять, які перебувають на поверхні свідомості, смыслові утворення значно глибші і при їх змінненні має місце трансформація діяльності. Зокрема, були сформульовані такі властивості смыслових утворень: спричиненість реальним буттям суб’єкта, його об’єктивною позицією в суспільстві; предметність (орієнтованість на предмет діяльності); незалежність від свідомості (тобто недостатність усвідомлення особистісного смыслу для його зміни); неможливість вираження у системі значень. Також були намічені перспективи експериментальних досліджень, а саме вивчення “великої” та “малої” динамік смылових утворень: перша розумілася як “процеси породження та зміни смылових утворень особистості у процесі її життя”, друга – як “процеси породження і трансформації цих утворень у перебігу тієї чи іншої діяльності”. Причому “вивчення смылових утворень особистості засновано на принципі діяльнісного опосередкування, суть якого полягає в тому, що смыслові утворення породжуються діяльністю, похідні від реального буття суб’єкта, їх зміна опосередкована змінами у самій діяльності” [1, с. 37].

Подальша робота вітчизняних науковців велася в напрямку змістовлення категорії “смысл”, а тому вивчалися її зв’язки з іншими категоріями і концептами, що спричинило потребу в більш тонкій її диференціації для пояснення багатьох феноменів смылового психопростору. Так, у ці самі роки, в рамках дослідження ієрархічної моделі установочної регуляції діяльності, О.Г. Асмолов вводить поняття “смыслова установка”, що інтерпретується як “форма вираження особистісного смыслу у вигляді готовності до здійснення певним чином спрямованої діяльності”, що володіє фільтруючою функцією стосовно установок нижчого рівня. Розглядаючи мотиваційно-смылові відношення людини як індивідуальності, спричиненість смылових утворень особистості від сукупності діяльностей, котра їх породжує, підкреслюючи соціальну детермінацію смылових

утворень, він висновує, що “несвідомі мотиви і смислові установки являють собою нереалізовані схильності до дій, які спричинені тим майбутнім, заради якого здійснюється діяльність і у світлі якого різні вчинки та події набувають особистісного смислу” [2, с. 120].

У працях В.В. Століна було вперше введено поняття “*смисловий конструкт*”, що змістовно відображає форму існування особистісного смислу у свідомості, а також експериментально доведено, що має місце зв’язок між особистісним смислом конкретних значимих об’єктів та явищ, презентованих відповідними поняттями, і оцінкою цих понять за індивідуально специфічними, вартісними категорійними шкалами. Важливо, що саме ці конструкти виконують функцію безпосередньої оцінки близькості реального положення речей до ідеального або потрібного. Її доречно розглядати як оцінкову шкалу, один з полюсів якої задається або “*моделлю того, що має бути (рос. – моделью должного), майбутнього*”, яка описує деякий оптимальний для розвитку усупільненого індивіда стан життєвих відношень, або “*моделлю того, що має бути*”, яка описує напрямок бажаного перетворення дійсності [11, с. 151]. Іншими словами, смисл будь-якого явища або об’єкта більшою чи меншою мірою визначається його оцінкою за смисловими конструктами. Фактично, маємо справу з “*емоційним кодом*”, який відображає значимі властивості об’єкта або явища на рівні глибинних структур образу світу.

З іншого, власне функціонального, погляду намагався розглянути проблему смислу О.К. Тихомиров. Вивчаючи смислову структуру мислення, він розробив *концепцію операційних смислів*, під якими розумів найбільш динамічні смислові утворення, котрі здійснюють внутрішню регуляцію діяльності. Операційні смисли – це “*явище індивідуального психічного відображення, яке не співпадає повністю з об’єктивним значенням елемента, з фіксованим у суспільному досвіді його значенням, відмінне від особистісного смислу об’єкта, зумовленого мотивацією діяльності, і від перцептивного образу*” [12, с. 95]. Названі смисли можуть існувати у двох формах – вербалізованих та невербалізованих, що переходять одна в одну. Цей перехід головню спричиняється певним емоційним станом особи. Актуалізація емоції у проміжку між початком активності мотиву і до раціональної оцінки діяльності й відображає процес становлення особистісного смислу як цілісності.

Таким чином, вищезапропоновані поняття і нова інтерпретація вже існуючих, з погляду смислового змісту, дозволили вийти на оновлене наукове розуміння таких найважливіших психологічних категорій, як “*діяльність*”, “*свідомість*”, “*особистість*”, а також на панорамне наукове бачення всієї системи загальнопсихологічних знань. Це визначило початок нового, третього етапу розвитку теорії смислу у вітчизняній психології (з 1980-х років), що знаменується виникненням класифікацій смислових утворень (О.Є. Насиновська та ін), синтетичних понять, таких як “*динамічна смислова система*” (О.Г. Асмолов), “*смислова сфера особистості*” (Б.С. Братусь), концепцій смислової динаміки (Ф.Ю. Василюк) і смислової саморегуляції (Б.В. Зейгарник, В.О. Іванніков). Стало можливим говорити про смислову реальність, що охоплює різні структури і механізми [9].

Розвиток уявлень про смислові утворення особистості у цей період йшов шляхом розвитку структурної лінії аналізу смислових утворень. Так, згідно з О.Є. Насиновською, смислові утворення – це “*психічні утворення, які характеризують особистісний розвиток людини і визначають особистісно-смислову сторону її мотивації. Вони формуються в індивідуальному повсякденні суб’єкта, наповнені суб’єктністю відношень особи до різноманітних об’єктів і неминуче беруть участь у житті особистості*” [10, с. 3–4]. Загалом мовиться про декілька видів цих утворень: смислуотворювальні мотиви (стабільні утворення, котрі характеризують структуру особистості), смислові установки та особистісно значимі емоційні переживання (динамічні ситуаційні утворення). Пізніше згадана дослідниця дещо змінила уявлення про співвідношення цих трьох структур: до смислових утворень вона стала відносити смислуотворювальні мотиви та особистісні смисли, а смисловій установці та емоційним переживанням надала статус різних форм існування особистісного смислу. На думку Д.О. Леонтєва, в напрацюваннях О.Є. Насиновської наявна перша розгорнута спроба подати диференційовану картину *смислової сфери особистості*, співвіднести між собою та інтегрувати в єдину модель уявлення про різні смислові структури особистості.

Подальший розвиток категорії “*смысл*” продовжився у переході від поняття “*смислове утворення*” до поняття “*смислова сфера*”, яке було введено у 1981 році Б.С. Братусем і є

більш об'ємним, складним та структурно диференційованим, ніж смислове утворення. Останнє розглядається ним як окремий випадок смислової структури і смислотворення. Причому обґрунтовується дві функції смислових утворень – створення образу майбутнього і моральної оцінки дій у контексті існування двох сфер людської активності – світу “речей” та світу “ідей” або смислів. Відповідно до цього виокремлюється три рівні психічного апарату як основи здоров'я особистості. Окрім психофізіологічного та індивідуально-психологічного рівнів, центральне місце відводиться особистісно-смислового. Його суть полягає у продукуванні “смислових орієнтацій”, визначенні “загального смислу”, покликання “свого життя, ставлення до інших людей і до себе” [3, с. 71]. Це і є рівень смислових утворень, динамічних смислових систем (за Л.С. Виготським), які відображають дійсність, виражаючи емоційно-особистісне, упереджене ставлення до неї.

Б.С. Братусь уводить в науковий вжиток поняття “особистісна цінність”, під яким розуміються “усвідомлені та прийняті людиною загальні смисли її життя”. Вказана цінність, на відміну від особистісного смислу, завжди має усвідомлений характер, є результатом розв'язання “задачі на смисл”, а отже володіє іншою формою усвідомленості та відрефлексованості. Сама ж смислова сфера являє собою перехрестя двох вісей. На вісі ординат виділяються рівні смислової сфери, а на вісі абсцис – ступені привласнення смислових відношень самою особистістю. За критерій віднесення смислу до того чи іншого рівня був покладений реальний спосіб ставлення до інших людей, людства у цілому. Саме це ставлення – головний психологічний критерій смислового розвитку та зростання особистості як засіб формування відношень до родової сутності людини.

Завдяки концепції Б.С. Братуся були намічені нові підходи до розуміння багатогранного смислу, а його подальше опрацювання як категорії піднялося на новий щабель – *смислової сфери*. Воднораз відмітимо, що у роботах ученого смисл не виводиться безпосередньо із діяльності, не має упредметнення, це, швидше, категорія особистості. Категорійне поняття “смисл” уперше пов'язується з моральною позицією людини й отримує зв'язок із цінністю, а функцією смислового утворення стає моральна оцінка здійснюваної нею діяльності.

Введення нових аспектів вивчення смислу привело до потреби ієрархізувати, виділити

та співвіднести різні рівні організації смислів. Для пояснення специфічного принципу зв'язування різних смислових структур О.Г. Асмоловим було використане поняття “динамічна смислова система”, яке він змістовно визначає як “відносно стійку й автономну, ієрархічно організовану, систему, що охоплює низку різнорівневих смислових структур, які функціонують як єдине ціле” [9, с. 254]. Нагадаємо, що вперше це поняття зустрічається у Л.С. Виготського, котрий визначав дану систему як єдність афективних та інтелектуальних процесів: “...у будь-якій ідеї міститься у переробленому вигляді афективне ставлення людини до дійсності, що наявне в цій ідеї” [6, с. 14].

Одиниці аналізу особистості, на думку О.Г. Асмолова, повинні бути задані так, щоб їх зміст містив у собі динаміку, її розвиток як цілого. Відтак ними не можуть поставати ні особистісний смисл, ні соціальна роль, ані мотив, ані потреба, ані установка. Інакше кажучи, одиницями аналізу особистості не можуть бути її окремі структурні складові. На цю роль аргументовано претендує *динамічна смислова система*, котра, за О.Г. Асмоловим, обґрунтовується через розкриття усіх видів зв'язків між мотивами, особистісними смислами, установками, вчинками та діями. Її головними характеристиками є відносна автономність, функціонування всередині себе самої та її спричиненість від “сукупності діяльностей, які її породжують, що відображає соціальну детермінацію динамічної смислової системи” [2, с. 123].

Деяко іншу концептуальну систему *смислової динаміки* запропонував Ф.Ю. Василюк. Він висунув ідею про специфічну внутрішню діяльність переживання критичних ситуацій, яка являє собою смислобудову, спрямовану на усунення розбіжностей між смисловою сферою особистості та суб'єктивною дійсністю. Смисл тут є продуктом мотиваційно-ціннісної системи особистості та розуміється як дещо “...внутрішнє і суб'єктивне”, що відрізняється від продукту зовнішньої практичної і внутрішньої об'єктивної пізнавальної діяльності [4, с. 84]. Причому базова функція мотиву – процес смислотворення, який зумовлює напрямок і спонукання поведінки людини. “Психологічним органом” вимірювання та зіставлення значущості мотивів є система цінностей, що зазнає у процесі розвитку особистості певної еволюції. Спочатку цінності існують тільки у вигляді емоційних реакцій на їх утвердження чи знівелювання, потім послідовно набувають

форми “знайомих” спонукань, смислоутворювальних мотивів і, нарешті, одночасно смислоутворювальних та реально діючих. Воднораз у динаміці набуття нових мотиваційних якостей відбувається своєрідний стрибок усвідомленості цінностей, у результаті якого “цінність з об’єкта (того, що ми бачимо) перетворюється у внутрішнє смислове світло (у те, завдяки чому ми бачимо все інше)” [4, с. 86]. Таким чином цінність, ставши реальним мотивом і будучи джерелом осмисленості буття, веде до особистісного зростання та самовдосконалення.

З позиції регуляторних механізмів розглядала проблему смислу Б.В. Зейгарнік. У її працях на першому плані перебувають дослідження саморегуляції та опосередкування в нормі і патології, а також сформульовані важливі положення про те, що смислові утворення здійснюють функцію контролю за життєдіяльністю, уможливають регуляторну систему. З цієї ідеєю пов’язана й інша думка: смислотворення – це завжди вихід за межі ситуації. Як процес воно виникає тільки за наявності опосередкованості, вміння виходити за рамки ситуаційної поведінки. Людина здатна “піднятися над ситуацією”, змінивши її психологічний смисл для себе; і ця здатність поступово розвивається в онтогенезі, але може порушуватися при психічній патології [9, с. 99].

Отже, в дослідженнях із проблематики смислу спочатку мала місце невелика кількість пояснювальних понять, які дозволяли досягнути лише обмежену частину цієї реальності. Пізніше, у результаті зіткнення з різноманітністю проявів смислової сфери, виникла потреба у позначенні всіх її проявів та осмисленні механізмів їх функціонування, що привело до диференціації початкових пояснювальних понять і, як підсумок, до презентації *смислової сфери як багатовимірної структури*. На сьогодні продовжуються теоретичні дослідження, спрямовані на найповніше відображення багатовимірного характеру структури смислової сфери, зокрема, особливий інтерес для дослідників становить вивчення динамічного аспекту її функціонування.

Здійснення всебічного теоретичного аналізу смислової реальності, передусім аспектів проблематики сенсу, форм його існування у стосунках людини зі світом, у її свідомості і діяльності, у структурі особистості, в міжособистісній взаємодії, в артефактах культури і мистецтва, дозволило Д.О. Леонтьєву визначити потрібну природу смислу: “смисл є багатограним, він

повертається до дослідника різними своїми гранями, і різні його визначення та описи є суперечливими” [9, с. 121]. Ним запропоновані три аспекти аналізу смислової реальності (онтологічний, феноменологічний та діяльнісний), що дозволяють уникнути суперечностей під час пояснення усіх різноманітних її формовиявів. Зокрема, онтологічний аспект показує, який смисл мають об’єкти, явища, дії, події для суб’єкта, виходячи із його неповторного життєвого світу: він розширює контекст життєздійснення особи у цілому (принаймні порівняно з контекстом діяльності) та охоплює у змістовленні життєвого світу як “сукупності всіх об’єктів і явищ дійсності, пов’язаних із суб’єктом ковитальними відношеннями” [9, с. 118]. Одиницею аналізу вказаного світу тут є *життєвий смисл*, тобто “об’єктивна характеристика місця і ролі об’єктів, явищ і подій дійсності та дій суб’єкта в контексті його життя. Життєвий смисл – об’єктивний, адже не залежить від його усвідомлення; при цьому воднораз він є індивідуальним і неповторним” [9, с. 119].

Феноменологічний аспект смислу дає підстави розглянути те, як функціонують смислові утворення, котрі надані суб’єкту як елемент його картини світу і себе в ньому, тобто у царині його свідомості. *Особистісний смисл* об’єктів, явищ, дій, будучи одним з компонентів образу світу, являє собою форму пізнання суб’єктом його життєвих смислів, первісно виявляється через певну емоційну забарвленість або трансформацію образів дійсності. У процесі розв’язування “задачі на смисл”, тобто проведення особистісної роботи щодо визначення взаємозв’язку цих об’єктів, явищ, дій з мотивами, потребами, цінностями, суб’єкт відкриває для себе дійсний життєвий смисл об’єктів та явищ, стосовно яких поставлена ця задача. Таким чином особистісний смисл є формою пізнання суб’єктом власних життєвих смислів, формою їх презентації у свідомості.

Діяльнісний аспект смислу утілений смисловими структурами особистості, що функціонують як механізми внутрішньої регуляції життєактивності та діяльності. Д.О. Леонтьєв виділяє шість видів смислових структур: особистісний смисл, смисловий конструкт, смислова установка, смислова диспозиція, мотив та особистісна цінність. Він вказує на те, що, на відміну від феноменологічного аспекту смислу, коли має місце “пряме відображення у свідомості життєвих смислів об’єктів та явищ”, діяльнісний передбачає віддзеркалення

життєвого смислу в перетвореній формі смислових структур особистості, “які функціонують як внутрішні регуляторні механізми, котрі впливають на перебіг самих процесів діяльності та психічного відображення” [9, с. 124].

Спираючись на багатоаспектне розуміння смислу, Д.О. Леонт'єв визначає смисл як “відношення між суб'єктом та об'єктом або явищем дійсності, яке визначається місцем об'єкта (явища) у житті суб'єкта, виділяє цей об'єкт (явище) в образі світу та втілюється в особистісних структурах, які регулюють поведінку суб'єкта стосовно цього об'єкта (явища) [9, с.114]. Водночас основною характеристикою смислу є “контекстуальність та інтенціональність: смисл (текстів, фрагментів світу, образів свідомості, душевних явищ чи дій) визначається, по-перше, через більш широкий контекст і, по-друге, через інтенцію або ентелехію (цільову спрямованість, призначення або напрямку руху)” [9, с. 26].

Отже, теорія смислу як частина загальнопсихологічної теорії пройшла у своєму становленні кілька етапів, які істотно вплинули на розвиток психологічної думки. Перший етап – постановка проблеми смислу як психологічної категорії, відокремлення відмінностей особистісного смислу від значення; другий – розвиток ідей, пов'язаних із проблематикою смислотворення, накопичення досвіду фактичних досліджень смислової сфери у різних відгалуженнях психології, що підтверджують існування різних смислових утворень, їх різних видів, систем та структур, а також розширення існуючого понятійного апарату; третій – інтегрований підхід до проблеми смислу, спроби створити цілісні психологічні концепції смислу, розкрити та описати смислову природу психічного, що надало смислоємним категоріям методологічного рівня та підвело практико спрямовані гілки психології до потреби перегляду динаміки і механізмів смислової інтерпретації в контексті різних психічних проявів у реальній діяльності особистості.

У будь-якому разі дослідження категорії “смисл” є актуальним і цінним для різних аспектів життєдіяльності людини, однак найбільшу значущість воно має для професійної сфери. Адже важлива умова успішного здійснення суб'єктом професійної діяльності – це повновагома сформованість у нього особистісного смислу, який постає регулятором учинкових дій, внутрішньою спонукальною силою його активності, детермінантою ефективності цієї

діяльності. Вивчення процесів становлення і трансформації особистісного смислу трудової діяльності видається нам аргументованою перспективою.

1. Асмолов А.Г., Братусь Б.С., Зейгарник Б.В., Петровский В.А., Субботский Е.В., Хараш А.У., Цветкова Л.С. О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности / А.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Б.В. Зейгарник, В.А. Петровский, Е.В. Субботский, А.У. Хараш, Л.С. Цветкова // Вопросы психологии. – 1979. – №4. – С. 35–45.

2. Асмолов А.Г. О предмете психологии личности / А.Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 1983. – №3. – С. 118–125.

3. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.

4. Васильюк Ф.Е. Психология переживания / Ф.Е. Васильюк. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.

5. Виллюнас В.К. Психологические механизмы биологической мотивации / В.К. Виллюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 208 с.

6. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. – Т.5 / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982. – 368 с.

7. Леонт'єв А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонт'єв. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

8. Леонт'єв А.Н. Философия психологии / А.Н. Леонт'єв. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 228 с.

9. Леонт'єв Д.А. Психология смысла / Д.А. Леонт'єв. – Изд. 2-е испр. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.

10. Насиновская Е.Е. Методы изучения мотивации личности / Е.Е. Насиновская. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 80 с.

11. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М.: Изд-во МГУ, 1983 – 284 с.

12. Тихомиров О.К. Психология мышления / О.К. Тихомиров. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 272 с.

АНОТАЦІЯ

Шевченко Наталія Федорівна.

Розвиток уявлень про категорію “смисл” у психологічній теорії діяльності.

У статті проаналізовано розвиток уявлень про смисл на рівні категорійного аналізу в пояснювальному форматі психологічної теорії діяльності. Показано, що теоретична модель смислу як частина загальнопсихологічної теорії пройшла у своєму становленні низку етапів, які здійснили істотний вплив на розвиток психологічної думки, – від постановки проблеми смислу як психологічної категорії, відокремлення відмінностей особистісного смислу від значень, розвитку ідей, пов'язаних із проблематикою смислотворення, до інтегрованого підходу до розв'язання проблеми смислу, спроб створити цілісну психологічну теорію смислу, розкрити та описати смислову природу психічного.

Ключові слова: смисл, смисловий підхід, особистісний смисл, смислові утворення, смислова установка, смисловий конструкт, операційні смисли, смислова сфера особистості, смислова реальність.

АННОТАЦІЯ

Шевченко Наталя Фёдоровна.

Розвиток представлень о категорії “смысл” в психологічній теорії діяльності.

В статті проаналізовано розвиток представлень о смысле на рівні категоріального аналізу в пояснювальному форматі психологічної теорії діяльності. Показано, що теоретична модель смысла як часті загальнопсихологічної теорії пройшла в своєму становленні ряд етапів, які мали суттєвий вплив на розвиток психологічної думки, – від постановки проблеми смысла як психологічної категорії, виділення відмінностей особистісного смысла від значень, розвитку ідей, пов'язаних з проблематикою смислоутворення, до інтегрованого підходу до розв'язання проблеми смысла, спробувати створити цілісну психологічну теорію смысла, розкрити і описати смисловою природу психічного.

Ключеві слова: *смысл, смислового підходу, особистісного смысла, смислові утворення, смислова установка, смислового конструкту, операційні смисли, смислова сфера особистості, смислова реальність.*

ANNOTATION

Shevchenko Nataliya.

Development of Views on the Category “Meaning” in the Psychological Theory of Activity.

The article deals with the analysis of development of the ideas of the category of sense in the psychological theory of activity. It is outlined that the theory of sense as a part of general theory of psychology has passed in its becoming the number of stages which carried out direct influence on development of psychological idea – from raising of problem of sense as psychological category, dissociating of differences of personality's sense from significances, development of idea connected with the problem of sense-creation, – till the integrated approach to the problem of sense, attempt to create the integral psychological theory of sense, expose and describe semantic nature of psychic.

Key words: *sense, sense approach, personality's sense, sense formations, sense directions, sense construct, operation senses, semantic sphere of personality, sense reality.*

Надійшла до редакції 23.08.2011.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Тетенко В.О.

Соціальна психологія впливу : Монографія. — К.: Міленіум, 2008. — 216 с.

У монографії подані результати соціально-психологічного дослідження проблеми впливу. Спеціальна увага приділяється онтопсихологічному визначенню природи впливу, його сутнісних ознак. Розглянуто детермінанти і фактори впливовості, різні форми впливів, варіанти їх поєднання в дихотомічні пари та типологічні групи. Пропонується авторський проект систематизації уявлень про соціально-психологічні механізми впливу.

Запропонований матеріал може становити професійний інтерес для викладачів соціальної психології, студентів, які опановують відповідний курс, для науковців і практичних психологів, а також для широкого кола спеціалістів, котрі опікуються питаннями організації та оптимізації впливу людини на людину.

ОБҐРУНТУВАННЯ ПРИНЦИПУ САМОАКТИВНОСТІ У ФОРМАТІ ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Мирослав БОРИШЕВСЬКИЙ

Copyright © 2012

Безсумнівним є той факт, що соціальна цінність будь-якої науки визначається не лише здобутками у царині теоретичних надбань. Соціальна значущість науки зумовлюється також тим, якою мірою вона спроможна впливати на найрізноманітніші сфери практичної життєдіяльності суспільства, тобто тим, наскільки та чи інша наука здатна допомагати розв'язанню найзлободенніших проблем людського повсякдення.

Сказане повною мірою стосується практичної, суто прикладної гілки психології. Загалом позитивно оцінюючи досягнення сучасної української практичної психології, водночас зазначимо, що деякі недоліки, проблеми, які виникають у щоденному психологічному практикуванні, багато в чому спричинені недостатнім урахуванням основних принципів, що становлять основу психології як науки. Певні, нехай навіть найвіртуозніші техніки й прийоми, що застосовуються у психологічній практиці, не можуть бути успішними, якщо поза увагою дослідника залишаються такі моменти, як вплив на реальні можливості конкретної особи її моральних рис-якостей, духовності, цільових внутрішніх настановлень, рівнів самоактивності й самоповаги тощо.

Ознайомлення з працями, які присвячені питанням психологічної практики, дає підстави констатувати, що, на жаль, не так уже й рідко знаходимо приклади абстрагування деяких авторів від основних постулатів психологічної науки, із недостатньою увагою до відомих психологічних принципів – *системності, цілісності, єдності свідомості й діяльності та поведінки, самоактивності*. Врахування останнього відіграє особливу роль у психологічній діагностиці притаманних особистості потенційних можливостей, у передбаченні їх змін і зростання внаслідок внутрішнього самоспричинення та саморозвитку.

Відповідно до сказаного, зупинимось більш докладно на проблемі (і водночас принципі) самоактивності, що вимагає дотримання його вимог

під час здійснення тих чи інших процедур будь-якого фахового психологічного практикування.

Передусім укажемо на очевидне: *психологія самоактивності* – результат власних багаторічних досліджень [1], які проводилися колективом співробітників лабораторії психології особистості ім. П.Р. Чамати Інституту психології НАПН України з проблем самосвідомості особистості і таких її складових, як самооцінка, домагання, соціально-психологічні очікування, а також безпосередньо пов'язаних із самосвідомістю процесів саморегуляції (самоконтроль, самовиховання, самотворення і т. ін.). Вони дають підстави у загальних рисах описати *психологічну сутність самоактивності особистості*, сформулювати гіпотетичні міркування стосовно умов, які стимулюють самоактивність учнів.

Щонайперше зазначимо, що самоактивність є засадовою, вирішальною умовою забезпечення зворотного зв'язку в педагогічному процесі, завдяки якому вихователь отримує інформацію стосовно характеру зустрічної дії вихованця і на цій основі уточнює, коригує алгоритм керування цим процесом. Відтак самоактивність – це вияв умотивованої участі, тобто мотивації самостійного, ініціативного долучення учня до посильної освітньої діяльності. Рівень його активності визначається особливостями організації його конкретно-ситуаційного діяння, спілкування, стосунків, взаємин з навколишніми, можливостями самоорганізації, а перебіг її розвитку зумовлюється тим, якою мірою він забезпечений умовами самостійного здійснення своїх учинкових дії та поведінкових актів як моментів самовизначення серед інших – передусім тих, хто є для нього суб'єктивно значущими.

Отже, самоактивність неподільно пов'язана із явищем *особистісного смислу* (а відтак і сенсу), котрий розкривається людині через співвіднесення з реальностями свого життя значень предметів і явищ, різних цінностей,

цілей і засобів діяльності. Завдяки такому співвіднесенню особа приходить до усвідомлення персональної значущості, вагомості чи смислової повноти окремих подій, предметів, переконань.

Відсутність зазначеного смислу стає причиною пасивної позиції людини, що гальмує процес становлення її як суб'єкта діяльності (поведінки); і все те, у чому вона навіть мимохідь бере участь чи без внутрішнього бажання проходить повз неї, – діяльність, поведінка, дотримання норм і правил – сприймаються нею як щось накинута зверху, проти її волі. За таких умов виникають суттєві деформації у структурі її особистості, причому найбільше на початкових стадіях її становлення, зокрема в роки шкільного дитинства, у підлітковому віці.

Щоб уникнути подібних відхилень в організації педагогічного процесу, потрібно врахувати і реалізовувати один із найважливіших психологічних принципів – *діяльній опосередкованості процесу формування особистості*, який утверджує ідею потреби задіяння дитини до цього процесу, передбачає створення умов для її реальної участі у міжособовій взаємодії, себто вимагає суб'єктної участі кожного у справі учнівської групи чи шкільного колективу.

Формувати діяльну особистість – означає розвивати у неї здатність до самостійності – у мисленні, почуттях, сприйманнях, у розумінні різних явищ навколишньої дійсності. А це можливе за умови, коли вже на початкових етапах соціалізації дитина долучається до активної участі у виховних і суто навчальних процесах, в усіх справах, що мають слугувати становленню її особистості: не просто засвоєння знань, інформації про певні цінності у вигляді готових, наперед заданих норм, правил, принципів, а оволодіння ними шляхом активного обдумування, аналізу, критичних оцінок своєї поведінки і дій навколишніх. Загалом така організація педагогічної взаємодії ставить учнів у позицію “відкривачів” цінностей, котрі значною мірою стають суб'єктивно значущими. Важливим для них є й той момент, що знання-вартості здобуваються власними зусиллями. Крім того, така позиція великою мірою імпонує школярам будь-якого віку, оскільки суголосна групі найактуальніших соціально-психологічних потреб – самовизначенні, самореалізації й самоствердженні.

Враховуючи сказане, є підстави сформулювати гіпотезу, згідно з якою можна передбачити наявність тісної взаємозалежності між рівнем самоактивності учнів в оволодінні

суспільними цінностями та відношенням змісту останніх до їх актуальних соціально-психологічних потреб. Рівень такої самоактивності може зростати, по-перше, залежно від того, наскільки забезпечується можливість безпосередньої участі вихованців в апробації цінностей, їх трансформації, наданні їм нових смислових відтінків, тобто від того, якою мірою вони є “співтворцями” усупільнених цінностей; по-друге, залежно від того, наскільки повно вказані цінності включені у реальний життєвий контекст, себто чи близькі вони конкретному учневі внутрішньо, психодуховно.

Наші попередні дослідження різних аспектів морального виховання учнів, становлення їх самосвідомості та саморегуляції [1], показали, що учні будь-якого, навіть молодшого, шкільного віку спроможні не лише самостійно апробувати найпростіші правила моральної поведінки, а й самостійно творити їх, давати власні формулювання нескладних правил, зокрема тих, що визначають певні вимоги, дотримання яких конче потрібне для підтримки нормальних міжлюдських стосунків. Тим паче така діяльність доступна підліткам, а ще більшою мірою – старшокласникам.

Водночас фактичне забезпечення такої базової психолого-педагогічної умови у повсякденній виховній практиці часто стикається з майже нездоланною перепорою – спротивом, протидією вихователя. На жаль, переважна більшість педагогів, погоджуючись на словах з важливістю і можливістю надавати вихованцям право на самостійність, у реальній виховній роботі виявляють помітний консерватизм, небажання, психологічну неготовність відмовитися від своїх виняткових прав бути єдиним суб'єктом виховного впливу. Тому, говорячи про значущість перебудови педагогічного процесу, варто пам'ятати, що одним із складних соціально-психологічних моментів у ньому є подолання звички вихователя до суб'єкт-об'єктних стосунків, до переважно монологічних форм “взаємодії” з наступниками.

Подолання згаданого недоліку, безумовно, – складний і тривалий процес, оскільки має глибоке коріння у самій суті колишнього, та й значною мірою теперішнього, українського суспільства, якому притаманний елемент тоталітарності. Тут, крім цього, діють особливості національних традицій у вихованні – схильність до надмірної опіки над дитиною, надміру жорстке регламентування її поведінки, прагнення будь-що нав'язати їй думку й волю дорослого чи вихователя, домогтися від неї

визнання вічної “правоти” останнього. Прояви саме такого педагогічного ставлення вихователя до нащадків часто спостерігаємо не лише стосовно дітей молодшого шкільного віку, а й підлітків і навіть старшокласників.

Як бачимо, **об’єктом** пропонованого обговорення є внутрішньо зумовлена активність, тобто самоактивність учнів, яка спрямована на оволодіння суспільними цінностями, **предметом** – динаміка рівнів цієї самоактивності в оволодінні ними суспільними цінностями залежно від співвідношення між останніми та актуальними соціально-психологічними потребами. Окрім того, значне місце у предметі дослідження посідає з’ясування *психологічних механізмів*, що зумовлюють специфіку такої динаміки.

З огляду на психологічну сутність самоактивності, вважаємо, що найбільш доцільним контингентом досліджуваних є учні підліткового віку, хоча на різних етапах пошукування важливе значення має також з’ясування особливостей самоактивності на більш ранніх етапах особистісного становлення учнів, зокрема у молодшому шкільному віці, так само, як і у старшому. Передусім зупинимося на загально-теоретичних питаннях, а саме на проблемі. Одним із таких є питання про співвідношення моральності особистості та її свідомості, волі. До недавнього часу вважалося, що моральною є лише та поведінка, яка не вимагає від особи жодних вольових зусиль: моральне є, мовляв, не те, коли людина вчинила так, а не інакше тому, що вона подумала як саме їй діяти, а те, що вчинити інакше не могла, адже звикла чинити саме так.

Добре відоме твердження А.С. Макаренка про ту прірву між свідомістю і дією, яку слід заповнити звичкою. Зрозуміло, що звичка – вельми важлива складова людської поведінки загалом, у тому числі й моральної. Однак звичка – це тільки окремих момент моральної поведінки. Моральність не лише теоретично складна справа, а й на практиці вона теж відзначається фактично безкінечною багатогранністю, тому що життєві ситуації, стосунки людей є настільки неповторними, оригінальними, що у їх освоєнні чи опрацюванні людина не може задовольнятися виключно опертям на ті чи інші звички, набір яких здебільшого завжди обмежений.

Особлива роль у становленні моральності, у розвитку особистості як самоактивного, відповідального суб’єкта, належить розвитку в неї здатності до мислення в категоріях моральності, здатності щоразу самостійно зважувати всі “за” і “проти”, зіставляти прояви добра і зла, справедливості й неправди і, таким

чином, наближатися до істини, глибокого усвідомлення справедливості й, відповідно до цього, діяти. Зважаючи на це, нас цікавили способи оволодіння цінностями, розвиток здатності до самовизначення й самореалізації, саморегуляції, формування адекватних оцінкових ставлень, світоглядних уявлень, оскільки всі зазначені утворення найтісніше пов’язані з розвитком в особистості самоактивності, з її становленням як відповідального суб’єкта усвідомленого повсякдення. Саме цим був зумовлений вибір головних аспектів експериментального вивчення самоактивності. Щонайперше треба було визначити критерії проявів самоактивності, динаміку та рівні її розвитку [див. 2]. Сподіваємося, що запропоновані нижче критерії самоактивності стануть у нагоді тим, хто займається питаннями практичної психології. Отож, мовиться про: а) прояви в учнів порівняно стійкого інтересу до певних ціннісних орієнтацій, усвідомлення їх значущості, життєвої необхідності; б) наявність позитивного настановлення на оволодіння певними цінностями, готовність до взаємодії з вихователем у напрямку, що уможливорює підтримку й реалізацію таких цінностей; в) здатність до саморегуляції поведінки відповідно до вимог, правил, норм, передусім тих, у яких відображено зміст значущих для учня цінностей; г) наявність потреби у самовдосконаленні згідно з певними суб’єктивно значущими цінностями і відповідними формами реалізації цієї потреби; д) спроможність до самостійного вибору, прийняття рішень, що зорієнтовані на реалізацію відповідних цінностей; е) вольові зусилля у реалізації певних вартостей у ситуаціях, котрі дають змогу учневі здійснити самостійний вибір.

Вочевидь названі критерії виявлення самоактивності школярів сформульовані узагальнено. Однак це не шкодить їх застосуванню, оскільки кожен з них може бути конкретизований стосовно конкретної ситуації й уточнений за допомогою деталізованих показників. Візьмімо, скажімо, останній критерій – докладання вольових зусиль у процесі реалізації певних суспільних цінностей у ситуаціях, що передбачають самостійний учинковий вибір. Якщо конкретизувати цей критерій, то доречно виокремити такі показники: 1) настійне, нездоланне (тобто таке, що не є наслідком навіювання, групового чи індивідуального тиску) обстоювання учнем тих чи інших норм, правил у дискусіях з навколишніми, наполегливе їх дотримання у буденній поведінці, що можна зафіксувати досить точно, але переважно в

конфліктних ситуаціях, які вимагають самостійного прийняття рішення і здійснення на його основі вчинкової дії; 2) здатність учня до певної тривалої діяльності чи визначеної лінії поведінки, у якій реалізується та чи інша суб'єктивно важлива для нього цінність (при-міром, наполеглива робота з метою допомогти комусь, захистити когось, відновити справедли-вість); відтак тут матимуть місце вияви послідовності й невідступності учня у дотри-манні певних норм і відповідної цим нормам поведінки та діяльності; 3) інтенсивна внут-рішня робота учня над собою, тобто здійснення ним певних самосуб'єктивних впливів задля вироблення бажаних духовних цінностей.

Опис можливих деталізацій критеріїв прояву самоактивності нескладно продовжити. Проте й з наведеного прикладу легко зрозу-міти, що тут, як і в інших, попередніх критері-ях, не може бути якоїсь математичної форму-ли, котрій треба невідступно слідувати за всіх випадків експериментування. Вочевидь сам феномен самоактивності є досить складним, особливо щодо присутності в ньому елементу суб'єктивності. Та й функціонування актив-ності процесне, у якому активізується перебіг найскладніших внутрішніх проявів ставлень особистості до вельми непростих, часто супе-речливих, подій повсякдення.

Із сказаного випливають засадничі вимоги до побудови методик дослідження сутності самоактивності учнів, її проявів, рівнів роз-витку, тенденцій становлення. Зрозуміло, що доцільним є застосування простого методично-го інструментарію, скажімо, опитувальників, анкет, бесід тощо. За їх допомогою можна визначити прояви самоактивності за такими критеріями, як з'ясування міри стійкості інте-ресу учнів до тих чи інших ціннісних орієнта-цій. Однак, в окремих випадках названі мето-дичні засоби можуть виявитися недостатніми. Тому всі наступні критерії вимагають водночас обов'язкового створення експериментальних ситуацій, які моделювали б конкретні події, що стимулюють в учнів саморегуляцію пове-дінки з дотриманням певних норм, правил у контекстах діяльності, спілкування, вчинення.

Критерій, що стосується наявності потреби у самовдосконаленні, очевидно, не може бути використаний у згаданих ситуаціях. Прояви самоактивності щодо дотримання цього крите-рію можуть бути зафіксовані у тривалих спос-тереженнях за учнями, за їхньою поведінкою у різних життєвих ситуаціях. І далі, існування стійкої тенденції до самовиховання слушно з'ясувати у довірливих бесідах з учнями, у творах на задані теми тощо. Такі дані є вельми потрібними, оскільки самовиховання, самотво-рення – це завжди шлях або спосіб актуалізації духовних цінностей [див. детально 3]. У будь-

якому разі йдеться про доречність застосу-вання цілого комплексу методик, методичних прийомів, що дадуть змогу проникнути у сутність досліджуваного явища, з'ясувати закономірності його становлення та розвитку.

Стосовно вольових зусиль як критерію самоактивності зауважимо, що він може бути застосований переважно в експериментально створюваних ситуаціях, які ставлять учнів перед необхідністю виявляти реальну само-стійність, пошукову активність у виборі тих чи інших цінностей. Однак і тут доцільно використовувати тести, морально-поведінкові завдання, що пропонуються учням як вербаль-ні моделі, тобто ставлять перед ними завдання здійснювати вибір не в конкретних, а в уявних ситуаціях. Отримані таким чином дані хоч і не є найголовнішими, однак можуть стати сутте-вим допоміжним матеріалом на шляху до істини.

1. *Боришевський М.Й.* Моральність як продукт творчості й самотворення особистості // Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога: Матеріали доповідей на Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 1998.

2. *Боришевський М.Й.* (ред.) Психологія само-активності учнів у виховному процесі. – К.: ІЗМН, 1998.

3. *Боришевський М.Й.* Дорога до себе: Від основ суб'єктивності до вершин духовності: Монографія. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.

АНОТАЦІЯ

Боришевський Мирослав Йосипович.
Обґрунтування принципу самоактивності у форматі прикладної психології.

У статті мовиться про провідні принципи психоло-гічної науки, врахування яких потрібне в дослідженнях прикладного характеру. Основна увага приділяється принципу самоактивності, важливості його екстрапо-ляції у контекст практичної психології, що значною мірою визначає рівень ефективності останньої.

АННОТАЦИЯ

Борышевский Мирослав Иосифович.
Обоснование принципа самоактивности в формате прикладной психологии.

В статье речь идет о ведущих принципах психологи-ческой науки, учет которых необходим в исследова-ниях прикладного характера. Основное внимание уделяется принципу самоактивности, необходимости его экстраполяции в контекст практической психоло-гии, что в значительной степени определяет уровень эффективности последней.

ANNOTATION

Boryshevskiy Myroslav.
Substantiation of the Principle of Self-Activity in the Format of Applied Psychology.

In this article the key principles of psychology science, which should be considered for applied researches, are described. Main attention is paid to the principal of self-activity of a personality. The principle must be extrapolated in the context of practical psychology and it determines considerable extent of its efficiency.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

Влада СВЄЧАРЕВСЬКА

Copyright © 2012

Актуальність дослідження. Сучасний стан розвитку українського суспільства вимагає підвищеної відповідальності як на колективному рівні, так і на індивідуальному. Це означає, що керівники і виконавці усіх рівнів суспільного виробництва мають нести персональну відповідальність за прийняті рішення, якість виконуваної роботи, повсякденні вчинки. Особлива важливість проблематики відповідальності стосується сфери освіти, причому як професійно організованої, так і сімейної, родинної: виховати відповідальну особистість можуть лише громадянськи відповідальні батьки і педагоги.

Аналіз останніх досліджень із піднятої проблеми. Теоретико-аналітичний формат пропонованої розвідки змістовно ґрунтується на концепціях: психологічної відповідальності К. Муздибаєва, відповідальної поведінки М.В. Савчина, особистісної відповідальності О.Є. Гуменюк, а також на принципі відповідальності Г. Йонаса.

Метою статті є висвітлити основні акценти психологічного пізнання особистісної відповідальності на сучасному етапі розвитку соціогуманітарної науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші намагання стосовно осмислення проблеми відповідальності здійснювалися ще античними філософами (Платон, Аристотель). Вони тлумачили відповідальність як форму взаємозв'язку особи та суспільства. При цьому ними досліджувалися історичні аспекти її виникнення, а також співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в даному феномені [10, с. 49].

Відмітимо, що ретроспективний вектор думки стародавніх римлян, котрий успадкований свого часу католицизмом і протистанством, був зорієнтований на Бога як на адресата відповідальності, якому протидіє людина [4]. Сьогодні у теологічному підході життя розглядається як благість і тому проблема відповідальності прирівнюється до виконання своєї жит-

тєвої місії та морального ставлення не до того, за кого несемо відповідальність, а перед ким вона утверджується чи виявляється. Останній підхід близький до поглядів Лютера, котрий вважав, що саме батьки відповідають перед Богом за долю дітей.

М. Брокман, вказуючи на диференційовані засади відповідальності, розрізняє *релігійну, гносеологічну та етичну її різновиди* [див. 2]. Відомо, що кожна певною мірою відмежована від іншої, але водночас знаходиться у єдності зі всіма. Коли людина відчуває страх чи смерть, то актуалізується *релігійна диференціація*, де відбувається поєднання людини і Бога. Водночас засадами *етичної диференціації* є її взаємозв'язок із суспільством. Однак регуляція відношень між ними, як відомо, організовується через закони, принципи, норми тощо. Так формуються стосунки, де одна людина стає відповідальною за іншу, а відтак виникають певні елементи взаємовідносин диференційованого буття: “я відповідаю за когось, перед третім” (М. Брокман).

Отож етична диференціація – це самовідповідальність, а релігійна взаємопов'язана із Біблійними заповідями, совістю людини. Зрозуміло, що коли остання відмежовується від відповідального збереження світу та гармонійного життя у ньому, відділившись од Бога, джерела життя, то зникають орієнтири релігійної відповідальності. Актуалізація в собі останньої – це вивільнення від страху через любов, а відтак збереження Божих заповідей. Якщо людина “знімає із себе відповідальність, то проблема не зникає” [4], а залишається у світі та її хтось відповідальний “бере на свої плечі” і “несе” як власний хрест. Натомість *гносеологічна диференціація* виникає у процесі пізнавального ставлення особи до світу, взаємодії у системі “людина – людина”.

У зв'язку із з'явою у людей відповідальності у суспільстві формується юридичний світогляд. Саме у цей час виникає класична

концепція відповідальності. Суб'єкт дії чи вчинку несе дхарму (синонім слова “відповідальність”, за С. Браун [1, с. 153]) перед суспільством за її наслідки, а тому має передбачати наслідки своїх учинків.

Відомо, що неklasична концепція відповідальності розглядає людину в такому часопросторі, який наповнений випадковостями, невизначеністю, ризиком тощо. У зв'язку з цим створюється надпроблемна ситуація, у якій відмова від відповідальності неминуче спричиняє дисгармонію, конфлікт та ін. Однак у такій взаємодії вже важко виокремити відповідальність окремої людини. Некласична концепція дхарми приймає за основу таке формулювання: “Зумійте виокремити відповідальність кожного й урахуйте її”. За результатами такого врахування стане ясно, якою мірою треба винагороджувати або ж покарати людину [4].

Зазначимо, що “категорія “відповідальність” у загальнонауковому розумінні ґрунтується на філософському вченні про соціальну зумовленість поведінки усупільненого індивіда, про його зв'язок зі *свободою й необхідністю* як передумову реалізації особистістю функцій суб'єкта оновлення світу. Вихідним пунктом визначення міри відповідальності у загальнофілософському аспекті в усі епохи було вирішення питання про співвідношення свободи і необхідності” [9, с. 47].

Водночас “розуміння відповідальності лише як узятих особистістю на себе зобов'язань чи дисциплінованості не розкриває всієї її глибинної психологічної суті” [8, с. 7]. Вагомим поступом під час розробки “...проблеми відповідальності було вчення І. Канта про внутрішнє ставлення до обов'язку, згідно з яким індивід підкоряє свою волю зовнішній необхідності, приймаючи останню як внутрішній моральний закон. За вченим, моральні правила – універсальні. Ця думка знайшла підтвердження у знаменитому категоричному імперативі: “вчиняй так, щоб це стало всезагальним законом”. Однак дане положення підлягало критиці на тій основі, що ця вимога є нереальною, оскільки людина живе в суспільстві, а її поведінка визначається взаємодією суб'єктивного та об'єктивного, одиничного й загального. Тому виникає проблема внутрішньої узгодженості моральної поведінки” [9, с. 47].

А. Шопенгауер у своїх працях вирішував питання про те, як пов'язані між собою свобода, відповідальність, бажання та різні рівні мотивації (“треба-можу-бажаю”, “бажаю-

можу-буду”) [6, с. 56]. Дослідник переконалий, що людина усвідомлює свою свободу через відповідальність. Крім того, він вважав, що наявне в нашій свідомості почуття відповідальності за те, що ми робимо, ґрунтується на упевненості у тому, що ми самі – ініціатори наших дій. Людина відчуває себе відповідальною також за свій характер. Адже свобода міститься не в окремих вчинках, а саме в її характері [6, с. 59]. Свого часу ця теза була однією з основних аксіом етики відповідальності Аристотеля.

В екзистенційній психології досліджувався взаємозв'язок свободи і відповідальності. Остання органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибором цілей та способів, із методами і стильовими інваріантами її досягнення. Так, К'еркегор говорив, що лише право вибору уможливорює індивіду жити справді прекрасно, дає змогу врятувати себе і свою душу, віднайти мир і легкість [9, с. 47].

Представник католицького екзистенціалізму Г. Марсель пише, що людина відповідальна за своє життя. Водночас він пов'язував свободу з Божою благодаттю. Коли люди розуміють свободу як прагнення перетворювати світ відповідно до своїх сподівань, то це, принаймні, – божевілья, народжене сатаністською гордістю. Бути вільним означає розпоряджатися собою або віддати себе в рабство пристрастей, або ж належати Богу [7, с. 166].

Зауважимо, що Е. Фромм, В. Франкл розглядають усвідомлення сенсу, відповідальності за свої бажання і дії як умову досягнення свободи [6, с. 118]. Перший стверджував, що під час пошуку і реалізації ціннісної настанови людина відповідальна перед самою собою (а релігійні люди – і перед Богом), тому що усвідомлює, що життя рано чи пізно завершиться, а можливості, які воно надає, короткотривалі. Свободу не слід “змішувати” зі свавіллям. Свобода може переродитися у просте свавілля, якщо вона не проживається суб'єктом відповідально [6, с. 132].

Однак Б. Скіннер, засновник бігевіоризму, заперечує як особистість, свідомість, так і відповідальність, оскільки вважає, що поведінка людини закономірна. Тому всі ці теоретичні конструкти знаходяться в абсолютній залежності від минулого досвіду, а свободи як такої не існує [див. 6, с. 117, 126]. Такій позиції опонує Р. Мей та називає її догматичною, коріння якої наявні у людських тривогах, страхах тощо [6, с. 126]. Водночас людське

усвідомлення, рефлексія життя, спроможність створювати паузу, збільшує багатовимірність буття та служить джерелом самоствердження, відповідальності і дає свободу, котра “пропорційна цій відповідальності” [6, с. 133]. Натомість Е. Фромм зазначав, що “слово “відповідальність” втратило свій початковий зміст і використовується як синонім обов’язку. Обов’язок – поняття із царини несвободи, тоді як відповідальність – поняття із сфери свободи. Бути “відповідальним” – значить бути вільним і готовим відповісти за свої дії та вчинки” [8, с. 7].

Отже, свобода і відповідальність спричиняють одна одну внутрішніми і зовнішніми бажаннями. Тому перша для другої – це мотиваційний чинник і спосіб її реалізації. Водночас відповідальність для свободи – вагома основа для гармонійної життєдіяльності кожної особистості.

Г. Олпорт розглядає особистість як певну систему (ядром якої є людське “Я”), що прагне до самоактуалізації, розвитку своїх здібностей упродовж життя. Особистісне зростання людини розглядається ним як активний цикл становлення, у котрому вона бере на себе відповідальність за проектування процесу власного повсякдення. Оскільки людина володіє свідомістю, – пише вчений, – то вона спроможна рефлексувати, а отже й вибирати шлях вчинання. Відтак мислення і рефлексія у теорії Г. Олпорта позначені як умова досягнення свободи та відповідальності.

Знання, свободу і відповідальність Т. Тулку у цікавій праці “Пізнання свободи: час змінюватися” визначає як провідні людські цінності, вагомими чинниками її особистісного зростання та успішності у повсякденні. Відомо, що можливості людини не обмежені, тому кожна, завдяки безмежній свободі думок та дій, може досягнути щастя й успіху. Аналізуючи принципи східної філософії, Т. Тулку наголошує, що умовами досягнення свободи є бажання і спроможність людини здолати встановлені штампи, прагнення змінюватися, орієнтація на пізнання знань тощо. Згідно з його поглядом, знання, свобода і відповідальність взаємоканонізуються: “...знання надає значущість свободі, а наша відповідальність зростає за умови відкриття нового знання. Свобода дає змогу підключати всі наші ресурси для пізнання, дає простір і можливість для дій” [6, с. 141–142].

З погляду цільової природи поведінки людини, Дж. Рейчлек у книзі “Дослідження свободи бажання і відповідальності” вивчає

зазначений взаємозв’язок. При цьому бажання розглядається як цільовий конструкт, цільова поведінка. Дослідник стверджує, що бути вільним – це означає жити без примусу, прийнятно ставитися до альтернатив, відкрито зустрічатися з проблемами тощо. Адже людина вільна тією мірою, якою здатна упорядкувати причини й детермінанти власної програми дій. Відтак “свобода бажання і психічний детермінізм – це дві сторони однієї медалі”.

Отож упевнені люди, які спроможні до самодетермінації, а також є відповідальними, чітко обґрунтовують свої проблеми, свідомо роблять правильні кроки у напрямку їх розв’язання, можуть керувати своїми емоціями й реалізують істинну свободу та здатні зрозуміти довкілля. Їхня відповідальність – це визнання власної ролі в установленні засновків поведінки [6, с. 143], а свобода уможливується через взаємозв’язок процесів свідомості і діяльності у такій наступності: бажання – цілі – відповідальність. Інакше кажучи, якщо людина здатна усвідомити причини своїх дій і у підсумку цього бере на себе відповідальність, то спроможна адекватно переконструювати і змінити цільові програми теперішнього і майбутнього не тільки у своїх бажаннях, а й у діях [6, с. 143]. З позицій аксіологічного підходу вільна особистість не тільки оволодіває суспільними нормами і цінностями, але є водночас відповідальним автором власного морального світу, своїх вершинних досягнень у психокультурному розвитку.

Згідно з концепцією локусу контролю Дж. Роттера, люди є активними учасниками повсякденних подій, які впливають на перебіг їхнього життя. Локус контролю – це схильність особи приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус контролю), або особистісним здібностям і зусиллям (інтернальний) [6, с. 136]. Інтернали – впевнені у собі, наполегливі у досягненні цілі, схильні до само-рефлексії, вірять у те, що вдачі і невдачі визначаються їх особистими діями і здібностями (внутрішніми факторами); екстернали, навпаки виявляють невпевненість у своїх здібностях, конформність, вважають, що їхній успіх і невдачі регулюються зовнішніми факторами, більше підлягають соціальному контролю, ніж інтернали, які переважно незалежні від думок інших [10, с. 52]. Той чи той локус контролю характеризується стійкими особливостями особистості, що формується у процесі

її соціалізації під дією як зовнішніх обставин життя, так і внутрішніх умов самореалізування.

У психологічній концепції свободи людини С.Л. Рубінштейн досліджував цей феномен у єдності найсуттєвіших його формовиявів: а) свободи як самовизначення людини у життєвій ситуації; б) внутрішньої свободи, яку вона обстоює в умовах суспільного життя; в) діалектики свободи і відповідальності. Загалом у нього свобода – це внутрішня характеристика суб'єкта, що виявляє свою суть у його взаємодії зі світом у ситуаціях пізнання, відстоювання себе за умов зовнішнього тиску. Тому суб'єкт життєдіяльності не замикається у своєму Я, а пізнає світ, і далі, пізнаючи й рефлексуючи, виходить за межі ситуацій, активно та творчо взаємодіє зі світом, себто змінює навколишню дійсність і самого себе [6, с. 158]. Звідси узагальнення: свобода людини – це її здатність “...самій визначати лінію своєї поведінки, відкинувши всі рішення, несумісні з нею”, де самовизначення припускає відповідальність за себе та інших осіб, з якими вона взаємодіє [6, с. 159]. Отож людина у цій теорії – не пасивна ланка у системі впливу на неї зовнішніх факторів, а суб'єкт активності – особистість, котра чинить діяння і на зовнішній світ, і на себе. Вона розуміється як активна, творча, самостійна, свідома, відповідальна, а тому мислить, розвивається, вдосконалюється.

Розвиток суб'єкта життєдіяльності П. Жане розуміє як поступальне утворення складних особистісних структур – персонажа, “Я” суб'єктивності, індивідуальності, які формуються у відповідь на потребу вдосконалювати соціальні відношення цього суб'єкта із суспільством, з іншими особами. На противагу терміна “роль” використовується термін “персонаж”. Персонаж як даність виникає тільки тоді, коли зовнішні вимоги повсякдення стають внутрішніми вимогами його самого як суб'єкта ініціативної поведінки, яка здійснюється без зовнішнього виклику [7, с. 186–187]. Вища ступінь розвитку особистості – це індивідуальність, котра характеризується зрілим відчуттям персональної відповідальності, оригінальності та наявністю прогресивних внутрішніх тенденцій, що розуміються як прагнення особи співпрацювати із суспільними структурами.

Очевидно, що особистісна відповідальність має свою мету, засіб та значення. Так, за В. Віндельбандом, існує правова відповідальність, яку утворює синтез двох елементарних форм

відповідальності – виконання людиною правового мінімуму чи норми, дотримання якої держава вимагає від своїх громадян, та слідування загальноприйнятим моральним канонам, що є передумовою формування моральної особистості. Науковець уводить поняття “право відповідальності”, зміст якого сутнісно полягає в тому, щоб актуалізувати особистий ресурс відповідальності в напрямку дотримання моральних норм [3]. Причому кожна норма має певну суспільну цінність, тому відповідальність характеризується багатоступеневістю, котра, на жаль, ще потребує детального аналізу та ґрунтовного психологічного вивчення.

В. Віндельбанд виділяє самовідповідальність совісті як окрему форму відповідальності, що дозволяє людині пізнавати себе на рівні особистості. Вона є відображенням її власної моральної та релігійної свідомості, “найпіднесенішою формою покладання відповідальності”, внутрішньо розгортається у двох напрямках – як покарання чи винагороди, що, незважаючи на протилежний психологічний ефект, мають спрямованість у майбутнє. Так особиста моральна винагорода діє як стимул і чинник подальшого самовдосконалення, а моральне покарання вимагає перетворення психодуховного у змістовлення внутрішнього світу людини. Важливим є те, що в обох випадках ці процеси – позитивна і негативна форми покладання відповідальності – стимулюють розвиток позитивних особистісних якостей, які сприяють моральній зрілості та різнобічній соціальній розвиненості кожної особи, задіяної у динамічний формат життєповсякдення.

Значного поширення проблема обґрунтування відповідальності як найголовнішої цінності технократичної цивілізації набула у працях німецько-американського філософа Г. Йонаса та його наукової школи [див. 5]. Тут відповідальність – категорія, що як світоглядна універсалія спрямована в майбутнє та проголошена найвищою моральною цінністю ХХІ століття, в контексті найбільших досягнень науки й техніки у системному форматі “людина – техніка – технологічна цивілізація”. До того ж сама відповідальність, пронизуючи всі сфери життя – від особистої до політичної, це завжди надскладне психосоціальне явище. Тому у її визначенні потрібно враховувати дію принаймні двох чинників, які доповнюють один одного і є інтегруючими складовими етики: а) об'єктивний, що центрується на розумі, і

б) суб'єктивний, пов'язаний із людськими почуттями [5, с.133]. Г. Йонас виокремлює різні типи відповідальності, які найбільшою мірою поширені в суспільстві, а саме природну і штучну (договірну), горизонтальну та вертикальну, легальну та моральну, відповідальність “за когось чи щось” та “перед кимось чи чимось”.

Передусім відповідальність поділяється на природну та штучну залежно від фактора, який викликає її спричинення: перша виникає природним шляхом, є безперечна, постійна та незалежна від попередньої згоди (наприклад, батьківська відповідальність); друга визначається змістом, попередньою домовленістю, часом, завданням, дорученням, компетенцією (скажімо, професійні обов'язки держслужбовця), тому вона містить у собі елемент чи люфт вибору, від якого можна відмовитися чи відтермінувати виконання справи. Яскравий приклад “вертикальної” відповідальності – піклування батьків за дітей, яка за своїм суб'єктивним впливом є всеосяжною, тобто поширюється на все, що потребує підтримки, догляду, виховання.

Легальна, тобто зовнішня, – це відповідальність, яка встановлена на рівні закону, а моральна, навпаки, є суто внутрішньою, тому що пов'язана із почуттями (відчуття провини, покаяння, готовність до спокутування гріха тощо), які супроводжують суб'єкта учинку. В обох випадках відповідальність пов'язується зі скоєним учинком і зумовлює відповідальну дію, спричинену або зовні, або зсередини індивідуального Я. Водночас зрозуміло, що стосунки між людьми повинні мати моральне підґрунтя, тобто базуватися на моральній, а не на легальній відповідальності. Тут простежується паралель із Е. Фроммом, коли той говорив про відповідальність та обов'язок. Те, що Г. Йонас називає моральною та легальною різновидами відповідальності, за Е. Фроммом, є авторитарною та гуманістичною совістю.

Загалом термін “відповідальність” (Verantwortung) має в німецькій мові два взаємопов'язаних значення (те ж саме наявне і в українській): відповідальність “за” щось чи когось та відповідальність “перед” кимось. Перше передбачає взяті людиною зобов'язання за власні вчинки, наслідки своєї діяльності, відповідальність за когось, задля чогось; друге – перед кимось – рідними, іншими людьми, суспільством, Богом. Для Г. Йонаса відповідальність “за” є більш важливою порівняно з

відповідальністю “перед”, адже її архетип глибинно полягає у відповідальності за дитину, яка не може відстоювати та захищати власні права. Іншими словами, безпомічна дитина – архетип суцього, де перетинаються буття й належність: дитина повинна бути завдяки відповідальності дорослого. Тому Г. Йонас звертається до відповідальності, яка спричинена не формальним законом, а цим найвищим благородним почуттям [5, с. 383].

Інші два типи відповідальності – батьківська та політична (державна) – заслуговують окремого розгляду та аналізу. Перша становить першоджерело всіх формовиявів відповідальності [5, с. 157], друга – своєрідну вершину моральної свідомості і самосвідомості людини. Обидва названі типи інтегрують у своєму змістовому обсязі всі можливі види та прояви людської відповідальності. Існують три основні елементи, які, на думку Г. Йонаса, не лише розкривають зміст, спільність і відмінність батьківської та політичної відповідальностей, а й узагальнюють спільне стосовно досягнення благополуччя усупільненого індивіда – всеосяжність, безперервність, майбутнє. Так, всеосяжність обов'язків, виявляючись через обидва названих типи відповідальності, розповсюджуються на все об'єкт-суб'єктне упредметнення повсякденної життєдіяльності людини, охоплює сферу її потреб та інтересів від буденних до найвищих. Так, батьки несуть відповідальність за дитину, яка є предметом їхнього тотального піклування. Спочатку – це відповідальність за її фізичний розвиток і життєвий тонус, потім – за соціальне нарощування усіх здібностей дитини, далі – її виховання, у тому числі моральне, духовне. У будь-якому разі ця відповідальність змістовно центрована на життєактивності дитини як цілого (als Ganzes), піклуванні про її благо, котре уможливорює щастя бути “тут і тепер”. У цьому, власне, й полягає спільність батьківської та політичної формотипів відповідальності. Цікавим, скажімо, є такий факт: в давнину володаря країни називали “Цар-батьчко”, нині ж, державний діяч, політик, президент держави, уряд під час свого правління у своїх домінантних намірах підпорядковуються одній спільній меті – всеосяжній відповідальності за благо свого народу, тобто просякнуті піклуванням про загальне суспільне благополуччя [5, с. 156–158].

Не лише Г. Йонас, а й інші дослідники, важливу роль у формуванні відповідальності

особистості відводять вихованню. Через виховання дитина входить у суспільство, світ інших людей, знайомиться з довіллям, а її життя з дитинства виходить за межі суто родинних стосунків. Спочатку вона засвоює мову, потім суспільні цінності, норми, правила поведінки, й у такий спосіб стає повноцінним членом більшої спільноти – організації, етносу, нації. Сфера приватного життя вже починає охоплювати й громадське, загальносуспільне. Національно свідомий громадянин – мета виховання, котра досягається спільними зусиллями держави і сім'ї, родини з їх батьківською відповідальністю. Це означає, що держава відповідає і піклується про виховання дітей та юні, а батьки виховують їх для суспільства з державною організацією його життєдіяльності. Причому все більше й більше батьківська відповідальність переноситься на державну, отож відбувається трансформація й перехід одного виду відповідальності в інший [5, с. 158–159]. Зазначена тенденція проте не нівелює безперервності впливів і зусиль у справі формування відповідального покоління з боку обох інстанцій – сім'ї, родини і держави, суспільства. У цій ситуації політична відповідальність має більш розширений часовий простір, аніж батьківська, оскільки сягає далеко в минуле та охоплює широкі світоглядні горизонти майбутнього. На переконання Г. Йонаса, відповідальність має справу з майбутнім, адже щохвилинно люди турбуються про те, яким буде наступний день, що треба ще зробити, які завдання вирішити. Але коли йдеться про відповідальність та майбутнє, то тут уже вирішального значення набувають зовсім інші виміри. Майбутнє усього існуючого стає спільним предметом окремих дій відповідальності, які завжди опікуються найближчим, нагальним. Це – сфера майбутнього передбачення, тоді як багато що залишається непередбачуваним унаслідок численних причин, серед яких основними є невідомі об'єктивні обставини, спонтанність та свобода життя [5, с. 162–165].

Отже, принцип відповідальності, обстоюваний Г. Йонасом, має бути основним моральним імперативом майбутнього і стати для кожного землянина його власною філософією життя. Засаднича ідея такої філософії – відповідальність зрілого покоління перед майбутніми за наслідки власної діяльності заради збереження життя, природи й людського буття. Досягти такого рівня відповідальності, коли наслідки

кожного вчинку матимуть у свідомості проєкцію на майбутнє, можливо через виховання, перш за все самовідповідальності та вимогливості до себе. Зі свого боку, це впливатиме на свідомий вибір поведінки кожного громадянина і, як наслідок, на його світосприйняття, долю та покликання.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Відповідальність на сучасному етапі розвитку соціогуманітарної науки постає у чотирьох теоретичних вимірах як: а) соціокультурне явище, б) категорія соціогуманітаристики, в) інтегральна особистісна риса та г) принцип життєдіяльності людини і людства загалом.

2. Сутнісно відповідальність пов'язана із особистісною свободою, наполегливістю, обов'язковістю, чесністю, активною життєвою позицією, самостійністю, самоорганізацією, хоча й не зводиться до них, а є синтезом їх психодуховного змісту.

3. Перспективними напрямками подальшого дослідження цієї тематики є науковий аналіз наявних теоретичних концепцій і моделей відповідальності особистості у вітчизняній і зарубіжній психології, а також обґрунтування змісту, функцій, структури і механізмів розвитку відповідальної поведінки людини ХХІ століття.

1. Браун С. Совершенство души : Пер. с англ. – К.: София, 2004. – 352 с.

2. Брокманн М. Теологические размышления по поводу понятия “ответственность” // Вестник гуманитарного института. – Вып. 2. – Владивосток: Издательство ДВГМА, 2001. – 204 с.

3. Виндельбанд В. О свободе воли. – М.: АСТ, 2000. – 208 с.

4. Интернет-ресурсы: свобода или справедливость? Лучшее ответственность!

5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

6. Кузьмина Е.И. Психология свободы: теория и практика. – СПб.: Питер, 2007. – 336 с.

7. Психология личности: Словник-довідник / За редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.

8. Савчин М.В. Психология відповідальної поведінки : Монографія. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.

9. Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект // Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2004. – № 14. – С 47–50.

10. Третяченко В.В., Баранова С.В., Бочонкова Ю.О., Тереніна Л.В. та ін. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу: Монографія/ За заг. ред. Третяченко В.В. – Луганськ: Світлиця, 2006. – 352 с.

АНОТАЦІЯ

Свечаревська Влада Андріївна.

Відповідальність як предмет психологічного пізнання.

У статті з філософсько-психологічних позицій висвітлюються диференційовані засади відповідальності, що охоплюють релігійну, гносеологічну та етичну її різновиди, а також обґрунтовується зв'язок особистісної свободи, наполегливості та обов'язковості із феноменом відповідальності як вітакультурним явищем, світоглядним принципом та інтегральною особистісною рисою; обстоюється категорійний статус поняття "відповідальність".

Ключові слова: відповідальність, особистість, свобода, наполегливість, відповідальність "перед" і "за", принцип відповідальності.

АННОТАЦІЯ

Свечаревская Влада Андреевна.

Ответственность как предмет психологического познания.

В статье с философско-психологических позиций освещаются дифференцированные основания ответственности, которые охватывают религиозную, гносеологическую и этическую её разновидности, а также обосновывается связь личностной свободы, настойчивости и обязательности с феноменом ответственности как витакультурным явлением, мировоззренческим принципом и интегральной личностной чертой; обстоивается категориальный статус понятия "ответственность".

Ключевые слова: ответственность, личность, свобода, настойчивость, ответственность "перед" и "за", принцип ответственности.

ANNOTATION

Svecharevska Vlada.

Responsibility as a Subject of Psychological Cognition.

In the article from the philosophical-psychological traditions the differentiated bases of responsibility, which covers religious, epistemology and ethical types of it, are illuminated, the connection of a personality freedom, persistency and obligation with the phenomenon of responsibility as vita-cultural fact, worldview principle and integral personality feature is substantiated; the categorial status of the notion "responsibility" is affirmed.

Надійшла до редакції 3.01.2012.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Розумний М.М.

Ідея і нація в інформаційну епоху. — Харків: Майдан, 2006. — 340 с.

У монографії розглядаються механізми взаємодії суспільних ідей та суспільної дійсності в перехідний період після здобуття Україною незалежності. В центрі уваги автора складні процеси становлення національної ідентичності, формування політичної системи, вироблення стратегії національного розвитку. Історія суспільних ідей в Україні 1991–2004 років дає багатий матеріал для досліджень і узагальнень, значення яких виходить далеко за межі інтересів поточної політики. Становлення української політичної нації в умовах глобалізації, масової некомпетентності та небаченого досі розвитку інформаційних технологій є феноменом, що потребує свого вивчення і осмислення.

У книзі пропонуються оригінальні методологічні підходи до явищ суспільної свідомості, обґрунтовується принцип актуальності (філософія тут-і-тепер) у розв'язанні системних проблем націостановлення, намічено орієнтири й стратегічні завдання в сфері національного самоусвідомлення.

СТРАТЕГІЇ ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСТЮ СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЙ

Інна МОНАЧИН

Copyright © 2012

Постановка суспільної проблеми. Психологічне вивчення переживання особистістю складних життєвих ситуацій спричинене дефіцитом узагальнених досліджень даного феномена, а також причинами соціально-політичного характеру – головно незавершеністю економічних перетворень у країні. Тому нині дуже важливим є ознайомлення та оволодіння стратегіями й тактиками, які допомагають людині подолати складні ситуації на особистому життєвому шляху.

Мета дослідження полягала в аналізі дефініції “копінг” та критичній рефлексії наявних наукових підходів до класифікації стратегій опанування.

Авторська ідея. Під час переживання складних ситуацій відбувається рефлексивне оформлення, динамічні зміни ціннісно-сміслової сфери та його реалізація в активності. У цьому виявляється рефлексивна природа переживання, коли усвідомлюються особливо значимі для особистості події. Переживаючи свої вчинки, події, думки, людина творить межі власного Я, своїх цінностей і смислів, обирає та використовує стратегії подолання складних життєвих ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автори, які розробляють проблеми подолання складних життєвих ситуацій, дотримуються різних методологічних підходів і теоретичних концепцій. Аналіз показав, що й дотепер не існує єдиної класифікації стратегій подолання, хоча створено їх чималу кількість, і кожна з них є досить оригінальною [14; 15; 16]. Так, К. Коплік виділяє пряме подолання та психологічне придушення; А. Біллінгс і Р. Моос розрізняють активні когнітивні та активні перетворювальні стратегії подолання й уникнення; П. Віталіано виокремлює проблемно та емоційно зорієнтовані стратегії подолання;

Ф.Ю. Василюк указує, що в переживанні вибір стратегій поведінки залежить від здібностей та можливостей людини; І.Г. Сізова та С.І. Філіпченкова обґрунтовують конструктивні перетворювальні, конструктивні пристосувальні та неконструктивні стратегії подолання [12]. Втім, більшість із названих побудовано навколо двох запропонованих Р. Лазарусом і С. Фолкманом стратегій подолання: 1) проблемно сфокусованого допінгу: зусилля спрямовуються на розв’язання існуючої проблеми, який містить такі етапи: планомірне здолання проблеми, шлях конфронтації, пошук соціальної підтримки; 2) емоційно сфокусованого допінгу: зміна власних установок стосовно ситуації, у тому числі: а) дистанціювання масштабу проблемної ситуації, б) прийняття відповідальності на себе, в) самоконтроль, г) позитивна переоцінка [15]. Натомість С. Хобфолл запропонував стратегічний напрямок копінг-поведінки у змістовному плані, який повинен описуватися за допомогою мінімум трьох координат: двох основних – вісі просоціальної-асоціальної стратегії, вісі активності-пасивності та однієї додаткової – вісі прямої-непрямої (маніпулятивної) поведінки.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. За останні десятиліття категорії “*переживання*” приділяється велика увага у психології. І все ж таки є підстави констатувати недостатній рівень її теоретичного опрацювання та недооцінку життєво-практичної ролі. Передусім йдеться про “діяльнісне” переживання при виборі стратегій і тактик подолання складних ситуацій, суть якого полягає в душевному хвилюванні у зв’язку з чимось, що стосується самого усупільненого індивіда. За складних життєвих ситуацій людина завжди виявляє винахідливість у встановленні глибинного зв’язку між переживанням та пізнанням.

Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих наукових результатів. Виходячи із того, що вдосконалення змісту понять, коректне узгодження їхньої системи – важливий та обов’язковий крок емпіричного дослідження, спробуємо відкласифікувати відомі в науковій літературі визначення поняття “стратегія”. Встановлено, що етимологія цього слова походить від давньогрецького “strategos” (“stratos” – військо та “ago” – веду), яке дослівно можна перекласти як “веду військо”. В Древній Греції стратегією позначалось найзагальніше розуміння питань. Назване поняття не знаходило належного застосування майже до XVIII століття. Його вжиток відродив Наполеон. До нього “стратегія” інколи використовувалася у рамках військового мистецтва як пошук загальних слабких місць противника з метою нанесення основного удару. Але саме Наполеон уперше став застосовувати *метод стратегічного бачення* в управлінні країною у цілому. На даний час поняття “стратегія” найчастіше вживається в менеджменті, де означає “набір правил для прийняття рішень, якими організація керується у своїй діяльності” [1, с. 59].

Діалектичні постулати Гегеля багато в чому пояснюють складні взаємозв’язки понять “мета” і “засоби”. Перша породжується суперечностями і сама є суперечністю. Але тільки завдяки другому мета може стати силою, яка змінює дійсність. У цьому розумінні засіб є вищим порівняно з нею: “...у своїх засобах людина володіє владою над зовнішньою природою, тоді як у своїй меті вона швидше підкорюється їй”. Без співвідношення із засобом мета являє собою абстрактне бажання, невизначений ідеал. Методи та їх властивості відіграють роль засобів влади людини; водночас практично мета стає засобом, який до оволодіння ним сам є метою.

У вітчизняній психології поняття “стратегія поведінки” тлумачиться як генеральне спрямування стійких форм поведінки, вишикування у певній послідовності для досягнення результату (мети); стратегії відрізняються за структурою, енергетичним наповненням, спрямованістю на мету, особистісним переживанням, а також за кінцевим результатом. Вагомий внесок у розуміння процесу переживання зробив Ф.Ю. Василюк, котрий застосував діяльнісний підхід до дослідження проблеми переживання і розглядав цей феномен як один з режимів функціонування свідомості та як

процес діяльності з продукування сенсу в критичних ситуаціях, описав психологічну природу основних критичних ситуацій – стресу, фрустрації, кризи та конфлікту, а також аргументував той факт, що за їх допомогою можна розрізнити силу і рівні переживання та визначати стратегії поведінки при переживанні складних ситуацій [3].

На складність проблематики ставлення-переживання особистістю свого майбутнього вказує різноманітність категорійного апарату. Для опису образу майбутнього використовуються поняття про часову психологічну перспективу, життєву перспективу, прогнозування, сценарії життя, варіанти життя, життєві плани, міжподійну каузальність, життєтворчість тощо [2; 5; 7; 8; 9]. Згідно з поглядами багатьох учених, які обстоюють міждисциплінарний та міжгалузевий підходи, число стратегій поведінки особистості у складних ситуаціях не безкінечне, а завжди обмежене соціальними і моральними цінностями, існуючими в суспільстві традиціями й соціальними нормами, досвідом та віросповіданням особи, обсягом володіння нею інформацією, маловірогідним раціональним обґрунтуванням довгострокових перспектив, наявністю деяких звичок і правил.

У сучасних психологічних дослідженнях [4; 5; 7; 8; 10; 11] поняття “копінг” охоплює широкий спектр активності особистості, починаючи від неусвідомлених психологічних захистів і завершуючи цілеспрямованими способами подолання проблемних ситуацій. Логіка нашого пошукування вимагала насамперед уточнення сутнісного змісту дефініції “копінг” (англ. coping – подолання). Вперше в науковий обіг це поняття було введено Мерфі (Murphy L.) в 1962 році у процесі вивчення способів подолання дітьми вимог, що спричинені кризами розвитку. До них були віднесені активні зусилля особистості, спрямовані на оволодіння складною ситуацією. Це підкреслює важливість не тільки змістовної, а й процесуальної відповідності між критичною ситуацією і критеріями ефективності її подолання.

Зазначена категорія нині використовується з метою описання характерних способів поведінки людей, які потрапляють у складні життєві ситуації не лише за екстремальних умов, а й за буденних обставин. На вибір стратегії поведінки впливають також “рівень домагань”, наявність і використання особистісного потенціалу та ресурсів середовища, соціальна сміливість, готовність долати різні

труднощі, деякий ресурс свободи, адаптивність тощо. Так, А.В. Фурман адаптацію як процес визначає терміном “адаптивність”, а як результат – “адаптованість”; у цих значеннях вибір стратегій поведінки залежатиме від особливостей перебігу адаптивності та ситуаційного рівня особистісної адаптованості людини [12]. Психологічне призначення копінг-поведінки полягає у якомога найкращій адаптації особистості до вимог ситуації шляхом оволодіння, послаблення чи пом'якшення негативних тенденцій, тобто у полегшенні стресового впливу ситуації. Соціально-психологічна адаптація активізує саме ті спроможності, котрі вкрай потрібні для подолання вимог життєвого моменту. Це стає організаційним принципом, відповідно до якого різноманітні можливості особистості актуалізуються саме у тій послідовності, яка є єдиною – можливою й необхідною – для вирішення цього зовнішнього проблемного завдання. Отож саме для характеристики процесу оволодіння ситуацією дослідники звертаються до поняття “стратегія”, розрізняючи її дихотомічні диспозиції “активна – пасивна”. Уточнюючи сутнісний зміст цього категорійного поняття в контексті копінг-поведінки, є підстави визначити *стратегію як складне утворення, в якому інтегрується досвід психічної діяльності особистості, що синтезує різноманітні дії, які, з одного боку, зумовлені її сутнісними характеристиками, а з іншого – об'єктивними чинниками.*

З появою у свідомості певного значення в людини виникають якісно нові емоції. За словами Р. Лазаруса, “емоція – це завжди відповідь на значення” [15]. Об'єктом когнітивного оцінювання є також здібності й можливості особи, її функціонально-енергетичні резерви. Від рівня розвитку механізму когнітивного оцінювання, його гнучкості, від уміння конкретної людини розглядати складну ситуацію з різних позицій і застосовувати прийоми переоцінки залежить правильний вибір нею стратегії опанування ситуації. Успішність названого оцінювання спричинена впевненістю особи у своїх здібностях, її вміння регулювати негативні почуття й афекти, здатність актуалізувати свій життєвий досвід і конструктивність у сподіванні на допомогу інших людей.

Цікавими є дослідження Т. Холмса, згідно з яким переживання ситуацій повсякдення пропорційне змінам у життєвих патернах індивіда. Натомість Л.І. Анциферова [2] описує деякі з основних стратегій переживання

особистістю складної життєвої ситуації, серед яких наявні: а) перетворювальні стратегії опанування, суть яких полягає у спрямованості на актуалізацію процесів самосвідомості; б) допоміжні прийоми самозбереження у складних ситуаціях, до яких належить “техніка” боротьби з емоційними порушеннями, викликаними неусуненими, з погляду суб'єкта, негативними подіями; в) утворення двох життєвих світів і роздвоєння свідомості під впливом масових катастроф, у тому числі й відчуження від суспільства і життя “до” та “після” складної події; г) вплив особливостей особистості на вибір стратегій та успішність опанування, а саме переконання, самооцінки, когнітивних стилів, історії успіхів та невдач тощо. Водночас Г. Беккер [3] стверджує, що не існує ірраціональної стратегії, а є такі механізми раціональності, котрі ще не розкриті. На думку ж Л. фон Мізес, людина завжди чинить раціонально, хоч інколи може діяти некоректно, причому як через незнання каузальних залежностей, так і на підставі помилкових оцінок певної ситуації.

Українська дослідниця Т.М. Титаренко [14, с. 49] вказує на такі стратегії поведінки особистості у складних життєвих ситуаціях. Це, по-перше, відволікання чи переключення уваги на щось інше, тобто *дистракція*. Схожою за дією є *релаксація* – розслаблення, що допомагає змінити масштаби у власному життєвому світі і дає час на роздуми. Стратегія перевизначення ситуації уможлиблює бачення своїх проблем в іншому світлі чи контексті. Мовиться про процес порівняння, відшукування певного сенсу в подіях, що відбуваються, знаходження нетривіального смислу в несподіваному ракурсі. Інколи продуктивною стратегією є *пасивне реагування* на те, що трапилось. Тут ефект створює час, який може змінити самі події або ставлення до них. Стратегія *прийняття* – це погодження з тим, що проблема є, хоча поки що нічого не можна зробити для її здолання; вона підтверджує той факт, що особистість “приймає” реальність та буде шукати вихід. Важливо назвати також стратегію *емоційного відреагування*, себто сплеск почуттів у відповідь на ускладнення. Інколи вона уреальнює вихід особи на певний рівень зовнішньої та внутрішньої роботи. Ще до стратегій опанувань відносять *пошук підтримки* – у близьких, друзів, знайомих. І нарешті, стратегією також є *пряма дія*, спрямована на розв'язання болючої проблеми.

Рис.

Найпоширеніші стратегії опанування у складних ситуаціях життєповсякдення людини

Н.В. Самоукіна описує подолання складних життєвих ситуацій у програмі “п’ять кроків” [11, с. 162–248]. *Перший крок* – “екологія нашого духовного світу”, де ставиться завдання віднайти сенс життя; способом допомоги тут є постановка локальної задачі та її розв’язок, на що інколи йде лівова частка життя; *другий* – “екологія наших думок”, тобто організація позитивного мислення, коли внутрішні фактори є домінуючими у життєактивності людини, започатковують події, що згодом знаходять матеріальне втілення, об’єктивіацію, що закономірно оптимізує її душевний настрій, змінює ставлення до ситуацій повсякдення; *третій* – “екологія наших почуттів і переживань”, за якої досягається ефективна саморегуляція, що заснована на самоконтролі і визначає самодостатність особи у баченні подій; *четвертий* – “екологія нашого несвідомого”, що передбачає опанування психотехнік аналізу несприятливих ситуацій (арт-терапія, творче самовираження, допомога іншому тощо), щоб відновити внутрішню рівновагу; *п’ятий крок* – “екологія нашого способу життя”, що сутнісно характеризується як ощадливе ставлення

до свого повсякдення-здоров’я – звечора і до ранку, фізичне і психічне навантаження, оцінка свого тіла й багато іншого. Зрозуміло, що подолання труднощів кожної людини буде залежати від багатьох факторів, передусім від особистісних характеристик, віку, статі, статусу, активності, підтримки тощо, хоча вона здатна позбавлятися від страждань на шляху діяльності завдяки цілеспрямованим діям, які приводять її до бажаних подій.

Психологічні дослідження вказують також на позитивну роль у виборі стратегій опанування, вміння керувати своїм темпераментом та мобілізуватися, бути стійким у труднощах і невдачах. Підкреслимо, що поняття про стратегії поведінки у багатьох ситуаціях є більш широким й охоплює особливості поведінки особи в ситуаціях, що викликають як невдоволення, так і задоволеність; вони обираються або несвідомо, або усвідомлено. Класифікації стратегій подолання характеризуються різноманітністю. Опрацьовані нами джерела [4; 6; 7; 8] дають підстави визначити найпоширеніші з них (*див. рис.*). Очевидно, що як в ефективних, так і в малоефективних

стратегіях подолання, особливу внутрішню роботу здійснює переживання як та форма активності, що спрямована на відновлення душевної рівноваги, втраченої осмисленості існування і на пошук життєвого сенсу.

Загалом до структури переживання входять такі складові: а) змістова, яка охоплює когнітивний, афективний та аксіологічний компоненти; б) процесуальна, яка обіймає перебіг стратегіального і саморегуляційного компонентів; в) особистісна, що характеризує індивідуально-психологічні властивості та модальність життєвої позиції людини [7]. Існують паралелі між психологічним змістом тактики поведінки та стилем подолання нею критичних ситуацій, оскільки в обох випадках до уваги беруться особистісні властивості та характеристики, варіанти розв'язання проблем, зміни власних установок у ставленні до ситуації. Особа обирає саме той шлях подолання кризових ситуацій, який відповідає її власним особливостям, досвіду, емоційному стану, з одного боку, і який найбільше консонуює вимогам конкретній ситуації повсякдення – з іншого.

Вкажемо на п'ять сфер життєдіяльності людини, які стимулюють її дії у складних ситуаціях: це пізнання та уявлення, почуття, стосунки з іншими, духовність, радості фізичного буття. Вочевидь оптимальною є поведінка, яка задовольняє всі критерії психологічної ефективності. Однак стратегії, що використовуються у різних складних ситуаціях, мають різну ступінь ефективності і часто реалізують тільки один критерій, або можуть бути більш ефективні та являти собою багатовимірний розгорнутий процес з різними етапами, послідовністю і часом застосування тієї чи іншої стратегії ситуаційного діяння. Доведено, що люди, які потрапили у скрутну ситуацію, використовують відразу декілька стратегій копінг-поведінки, кожна з яких може бути або попередньою, яка підготує успішність наступної стратегії, або завершальною, яка відповідає кінцевій меті подолання важкої ситуації.

Досить розгорнуте визначення сутнісних ознак копінг-поведінки подано у роботі А. Маслоу [6, с. 198]: подолання, або функціональна поведінка, за визначенням – цілеспрямована та вмотивована, завжди має інструментальний характер і слугує засобом досягнення певної мети; більшою мірою спричинена зовнішніми перемінними; зазвичай спрямована на зміну поточної зовнішньої ситуації; націлена на

задоволення тих чи інших потреб організму або на усунення загрози, що виникла; здебільшого усвідомлюється повністю, хоча в деяких випадках може бути неусвідомлюваною. Отож копінг (подолання) репрезентує собою функціональну реакцію на деяку критичну чи проблемну ситуацію або на певну потребу, задоволення якої забезпечується природним середовищем чи культурним довіллям [6, с. 202]; ця реакція – спроба змінити навколишній світ, що зазвичай є більш-менш успішною.

Таким чином, поведінку подолання можна розглядати і як загальну, чи навіть глобальну, особистісну спрямованість активності людини у відповідь на критичну життєву ситуацію, і як більш конкретні підходи до критичної ситуації – види реакцій на неї чи способи дії в ній. Критеріями ефективності подолання є, по-перше, об'єктивне здолання проблемної ситуації і, по-друге, стабілізація психічного благополуччя людини завдяки зниженню тривожності, зникненню страху, посиленню впевненості, знаходженню смислу.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. Узагальнення концептуальних підходів до проблеми подолання дає підстави вказати на три основні погляди щодо її розуміння: а) подолання з позиції динаміки “Его” як одного із способів психологічного захисту, що послаблює психічне напруження; б) подолання як особистісна риса-спроможність відповідати на стресові події у певний спосіб; в) копінг-поведінка як динамічний процес, специфіка якого залежить не лише від ситуації, а й від міри активності особистості, яка спрямована на здолання проблем, що виникають під час зіткнення особи зі стресовою подією.

2. Наукове визначення поведінки подолання охоплює низку проблем, способи розв'язання яких виявляють різні концептуальні підходи та інтерпретаційні схеми досліджуваного феномена. У зв'язку з цим констатуємо значні розбіжності науковців у визначенні природи, функціонального призначення та повноти психологічного розуміння копінг-поведінки, а також у витлумаченні найважливіших механізмів подолання, що є перспективним для подальших наукових розвідок.

1. Ансофф И. Стратегическое управление / Игорь Ансофф. – М.: Экономика, 1989. – 89 с.

2. Анциферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анциферова // Психологический журнал. – 1994. – Т 15, № 1. – С. 3–18.

3. Василюк Ф.Е. Переживание и молитва / Федор Василюк. – М.: Смысл, 2005. – 191 с. – (Опыт общепсихологического исследования).

4. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение / Генри Стенли Беккер // Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – №1. – С. 24–40.

5. Ложкин Г.В. Качество жизни как психологическая проблема / Ложкин Г.В., Волянюк Н.Ю. // Коломінські читання: Матеріали перш. міжнар. наук. форуму. – К.: МАУП, 2007. – 372 с.

6. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу: [пер. с англ. А.М. Татлыбаевой]. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.

7. Моначин І.Л. Психологічні особливості переживань педагогічними працівниками ситуації втрати роботи: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Моначин Інна Леонідівна. – К., 2009. – 214 с.

8. Моначин І.Л. Гендерні особливості coping-поведінки заробітчан / І.Л. Моначин // Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми: зб. праць міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2008. – С. 125–134.

9. Моначин І.Л. Гендерні переживання життєвих ситуацій / І.Л. Моначин // Формування гендерної культури молоді: проблеми та перспективи: зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф (30–31 жовт. 2003 р.) [ред. кол.: Кравець В.П., Кікінежді О.М., Кізь О.Б., Хмурич Р.М.]. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 72–75.

10. Нартова-Бочавер С.К. “Coping behavior” в системе понятий психологии личности / С.К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 5. – С. 20–31.

11. Самоукина Н. Карьера без стресса / Наталья Самоукина. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.

12. Филипченкова С.И. Методика диагностики когнитивно-поведенческих стратегий преодоления / Филипченкова С.И., Сизова И.Г. // Современная психология: Состояние и перспективы исследований. – Ч.5. [отв. ред. А.Л. Журавлев]. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2002. – С. 180–199.

13. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості: наукове видання / А.В. Фурман. – 2-е вид., скор. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 64 с.

14. Психологія життєвої кризи / [відп. ред. Т.М. Титаренко]. – К.: Агрпромовідав України, 1998. – 348 с.

15. Lazarus R.S. Cognitive and coping processes in emotion / Stress and coping. – N.Y.: Columbia Univ. press, 1977. – P. 144–157.

16. Lazarus R.S., Folkman S. Stress appraisal and coping. – N.Y.: Springer, 1984. – P. 22–46.

17. Maier N. R. B. Frustration: the study of behavior without a goal. – N.Y.: McGraw Hill, 1949.

АНОТАЦІЯ

Моначин Інна Леонідівна.

Стратегії переживання особистістю складних життєвих ситуацій.

У статті проаналізовані основні стратегії переживання особистістю складних життєвих ситуацій. Обґрунтовані стратегії і тактики осмислення та інтерпретації нею складних ситуацій з метою виходу на відновлення рівноваги у загальному плинні нормального перебігу життя. Визначено найпоширеніші стратегії опанування, що звично застосовуються людьми у складних ситуаціях повсякдення.

Ключові слова: особистість, переживання, складна життєва ситуація, стратегія, coping-поведінка.

АННОТАЦИЯ

Моначин Инна Леонидовна.

Стратегии переживания личностью сложных жизненных ситуаций.

В статье проанализированы основные стратегии переживаний личностью сложных жизненных ситуаций. Обоснованы стратегии и тактики осмысления и интерпретации ею сложных ситуаций с целью выхода на восстановление равновесия в общем потоке нормального течения жизни. Определены самые распространенные стратегии овладения, которые обычно применяются людьми в сложных ситуациях.

Ключевые слова: личность, переживание, сложная жизненная ситуация, стратегия, coping-поведение.

ANNOTATION

Monachyn Inna.

Strategies of Experience by a Personality the Difficult Life Situations.

This article analyzes the main strategies of experience the difficult life situations by a human. Submitted choice of strategies and tactics lies in understanding and interpreting complex situations and use certain “techniques” to enter the rebalancing of the normal flow of life. The most common strategy in mastering difficult situations is determined.

Key words: personality, experience difficult life situation, strategy, coping-behavior.

Надійшла до редакції 15.11.2011.

СЕМАНТИЧНІ РЕСУРСИ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФАХІВЦІВ ІЗ ПРОДАЖІВ

Олена МАЖОРОВА

Copyright © 2012

Постановка проблеми. Комунікативний потенціал фахівця з продажів становить основу конкурентоспроможності сучасної торгівельної організації. Саме комунікація продавця і клієнта є для більшості оргструктур критичною позначкою, від ефективності проходження якої залежать перспективи роботи, обсяг і систематичність продажів, лояльність клієнтів до пропонованої продукції та ін. Звідси зрозуміло, що проблема вдосконалення названого потенціалу торгівельного персоналу належить до найважливіших у діяльності багатьох компаній, адже її розв'язання дозволяє отримати конкурентні переваги в освоєному сегменті ринку. Суть головного питання полягає у тому, куди і яким чином мають бути інвестовані час і засоби для розвитку комунікативних здібностей продавців, торгівельних представників, менеджерів із продажів.

Мета дослідження: ампліфікація діапазону значень-чинників ефективності міжособової комунікації у ситуації продажу в процесі розвитку комунікативного потенціалу торгівельного персоналу.

Авторська ідея сутнісно полягає в ампліфікації значень смислової сфери продавця, яка розуміється як семантичне збагачення домінантного значення за допомогою виділення пов'язаних із ним інших значень в умовах розгортання актуальної діяльності. Тому смислові значення обґрунтовуються як чинники, що впливають на ефективність комунікації і можуть підлягати корекції в заданому напрямку завдяки уможливленню ампліфікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У рамках традиційних підходів тренери зосереджуються на вдосконаленні комунікативних навичок і програмуванні тактичних схем переговорів. Переваги такої роботи пов'язані з

непогано розробленою технологією навчання, достатньою кількістю методичних матеріалів і профільної літератури. До недоліків традиційного спрямування розвитку комунікативної культури продавців слушно віднести, по-перше, опір учасників тренінгових груп, викликаний стереотипними нав'язливими технічними процедурами опрацювання відповідних навичок; по-друге, розвивальних можливостей заперечення самої суті обстоюваного підходу в нарощуванні комунікативного потенціалу особистості. Міжособова комунікація у ситуації продажу сутнісно є смисловою комунікацією і не може вичерпуватися функціональними аспектами її реалізації. Основний ресурс безпосередньої комунікації центрується саме на смисловій сфері, наявній у смисловій динамічній системі кожного з учасників обміну інформацією [3]. На жаль, цей аспект у традиційній практиці підготовки фахівців із продажів майже повністю ігнорується або здійснюється нецілеспрямовано та еkleктично.

Смислова сфера міжособової комунікації актуалізується в контексті загальної проблематики ефективності комунікації [1; 3]. Першочергово виходимо з концепту ефективності діяльності: ефективність – це досягнення мети діяння в найкоротші терміни і з найменшими витратами ресурсів. У ситуаціях продажу метою міжособової комунікації є здійснення продажу шляхом упредметнення смислової сфери покупця в товарі, який стає його мотивом. Звідси вкажемо на такі критерії ефективності міжособової комунікації у ситуації продажу: а) сам факт здійснення продажу, б) його сума, в) тривалість періоду продажу, г) кількість комунікативних актів. Але, зважаючи на те, що і тривалість продажу, й обсяг указаних актів залежить від конкретної ситуації товаро-

грошового обміну, то зупинимося на єдиному універсальному критерії ефективності продажу – його здійсненні, що охоплює як момент досягнення мети спільної діяльності, так і факт задоволення потреб і покупця, і продавця. Сам продаж як подія – це завжди підсумок дії ланцюжка психологічних механізмів, реалізованих у процесі міжособової комунікації між названими суб'єктами торгівельних стосунків.

Товар стає мотивом для покупця у процесі формування в останнього особистих сенсів стосовно нього, точніше – його конкретних властивостей. Зі свого боку, розгортання цього процесу сприяє трансформація значень покупця у структурі відношення “покупець – товар”, що уможливорюється під впливом обстоюваних значень продавця, реалізованих у структурах стосунків останнього до особисто значимих елементів міжособової комунікації в ситуації продажу. Проведені нами дослідження [7] підтвердили той факт, що чинниками ефективності цієї комунікації є окремі значення, прийняті продавцем у контексті взаємодій “продавець – покупець”, “продавець – товар”, “продавець – компанія”.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зауважимо, що набору критичних значень як інтегрального чинника ефективності комунікації недостатньо для створення прикладного інструментарію розвитку комунікативного потенціалу фахівця, адже будь-яке значення неподільно пов'язане з іншими значеннями у структурі об'єкт-суб'єктних відношень. Інтерпретація значення в ізоляції від смислової сфери особистості некоректна і навіть неможлива, а тому проблема корекції значень у цій ситуації стає нерозв'язною. Одним із способів інтеграції виділених значень-чинників ефективності міжособової комунікації у ситуації продажу в прикладні процеси розвитку комунікативного потенціалу фахівців є їх ампліфікація.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В проведеному нами дослідженні взяли участь 31 фахівець із продажів з трьох торгівельних організацій міста Сімферополя (8 жінок і 23 чоловіки). Вік учасників – від 24-х до 43-х років, стаж роботи у торгівлі – від одного року до 13,5. Всі учасники експерименту здійснювали повсякденні комунікації у ситуації продажів третього рівня [6], де суб'єкт-об'єкт-суб'єктна взаємодія зміщена за межі конкретного акту продажу і не вичерпується для

покупця і продавця продажем конкретного товару. Мотив взаємодії буденно реалізується у систематичній співпраці і розвитку міжсуб'єктних стосунків, у які задіяні сторони.

На попередньому етапі дослідження [7] нами були виділені 22 чинники ефективного комунікативного процесу в ситуації продажів третього типу, серед яких окрему групу склали критичні значення, що характеризують відношення продавця до ключових елементів структури комунікації (передусім товар, покупець, компанія-працедавець). Доведено, що система значень, реалізованих у структурі стосунків продавця до ключових об'єктів/суб'єктів комунікації, здатна впливати на процес трансформації значень у форматі смислової комунікації в ситуації продажу. Іншими словами, ефективність комунікації тут залежить від того, яким чином означає продавець кожен з ключових елементів комунікації, тобто покупця, товар, компанію-працедавця.

Збір емпіричного матеріалу про характер відношення продавця до вищеназваних об'єктів/суб'єктів здійснювався шляхом фіксації особистих семантичних диференціалів. При безпосередній участі експертів організацій – учасниць дослідження – були сформульовані опозиційні значення цих диференціалів, важливі аспекти відношення/ставлення продавця, що характеризують його критичну позицію до кожного з виокремлених елементів комунікації. У підсумку отримано такі кількісні показники опозиційних значень: а) відношення до товару – 29, б) ставлення до покупця – 34, в) відношення до компанії – 61.

У подальшому аналізі кожна опозиція була представлена як незалежна змінна дискримінантного набору значень. На підставі внесків кожної змінної у виділенні функції дискримінантів були відібрані чинники, що впливають на значення залежної змінної у рамках проекту “Ефективність комунікації”, а саме оцінки: 1) *покупця* у значеннях “легкий – важкий”, “товариський – замкнутий”, “уточнювальний – перебірливий”, “усі покупці різні – усі покупці однакові”, “марнотратний – раціональний”; 2) *товару* в значеннях “зручний – незручний”, “корисний – шкідливий”; 3) *торгівельної компанії* у значеннях “забезпечує професійне зростання – забезпечує професійну стабільність”, “неперебірлива в асортименті – перебірлива в асортименті”, “велика – маленька”, “згуртована – роз'єднана”, “стабільна – змінна”, “складна – проста”. Накопичений

Таблиця 1

Ампліфікація діапазону значень товару за шкалою “зручний – незручний”

Діапазони значень другого порядку	Коефіцієнт кореляції
Стабільний – спонтанний	0,657
Той, що запитує – той, що не цікавиться	0,753
Якісний – неякісний	0,604
Конкурентоспроможний – неконкурентоспроможний	0,780

обсяг даних дозволив збагатити кожне з виокремлених значень шляхом виявлення значень цього ж семантичного диференціала, що корелюють з ними. Подібна ампліфікація значно розширила коло стратегій з корекції значень.

Ампліфікація значень. На цьому етапі дослідження для кожної пари значень-чинників ефективності були виділені корелюючі пари значень, що утворили ампліфікуючу семантичну структуру значення-чинника ефективності комунікації. За підсумками аналізу цих структур для кожного такого значення-чинника була запропонована власна стратегія корекції значення у процесі розвитку комунікативного потенціалу торговельного персоналу. Водночас на підставі виділених стратегій в існуючій практиці навчання запропоновані управлінські процедури, у рамках яких ці значення підлягали корекції та оптимізації.

Першим значенням-чинником ефективності у структурі відношення продавця до товару було виділення значення в діапазоні “зручний – незручний”. Аналіз кореляції названої шкали з іншими шкалами семантичного диференціала “товар” дозволив обґрунтувати ампліфікуючі значення (*табл. 1*). Під час аналізу встановлена дія таких механізмів трансляції значень товару в діапазоні “зручний – незручний”: по-перше, фахівці з продажів, котрі характеризуються низькими оцінками ефективності комунікації, схильні означувати товар у діапазоні значень “нейтральний – незручний”, а це означає, що в них відсутня аргументаційна база знань і спотворена інформація про продукт, наявний дефіцит інформації про окремі властивості останнього і вони вдаються до нерелективних способів виправдання недоліків у процесі комунікації з покупцем; по-друге, стратегія корекції значень на цій шкалі полягає у зсуві від значення “незручний” до “зручний” за допомогою ампліфікації “зручний” у “стабільний”, тобто такий, що “запитує”, “якісний”, “конкурентоспроможний”.

Для реалізації стратегії корекції значення тону фахівців із продажу було зроблено

наступне: 1. У програми внутрішніх тренінгів внесені директивні зміни у вигляді технічного завдання тренеру / бренд-менеджеру / спеціалісту з навчання; при цьому завдання полягало в інтеграції ампліфікованої семантичної структури у педагогічний дискурс і методи активного навчання. 2. Ці програми також доповнені комплексом завдань, спрямованих на руйнування стереотипу “незручний товар”. 3. У процесі спільних стосунків клієнтів із фахівцем-продавцем, який володіє низькою оцінкою ефективності комунікації, лінійному керівникові ставилося завдання провести бесіду, яка корегує значення у заданих характеристиках ампліфікації.

Наступним значенням-чинником ефективності у структурі відношення продавця до товару було вивчення значення в діапазоні “рекламований – не рекламується”. Аналіз кореляції названої шкали з іншими шкалами семантичного диференціала “товар” дав змогу обґрунтувати ампліфікуючі значення (*табл. 2*) і такі механізми трансляції значень товару: а) у умовах низької рекламної активності товарних груп фахівцям з продажів із високими і низькими оцінками ефективності комунікації властиві різні характеристики трансляції цього значення; б) у фахівців із низькими аналітичними оцінками значення “не рекламується” переважає та виражає стереотипну пряму залежність інтенсивності рекламної активності продукту й ефективності його продажів; в) у фахівців із високими оцінками наявні механізми інтерпретації браку рекламної активності, котрі компенсують негативний потенціал цього значення; г) стратегія корекції значень на цій шкалі вибудовується на основі механізму компенсації значення “не рекламується” і полягає у його ампліфікації значеннями “цікавий”, “упізнаний”, “активний”, “такий, що запитує”, “купується знову”, “успішний”.

Для реалізації стратегії корекції значення нами були задіяні методи: 1. До програмного забезпечення внутрішніх тренінгів фахівців були внесені директивні зміни у вигляді

Таблиця 2

Ампліфікація діапазону значень товару за шкалою “рекламований – не рекламується”

Діапазони значень другого порядку	Коефіцієнт кореляції
Цікавий – нудний	0,522
Впізнаний – невідомий	0,547
Активний – пасивний	0,566
Питаний – забутий	0,524
Купує щоразу – покупка не повторюється	0,519
Успішний – невдалий	0,59

технічного завдання тренеру/бренд-менеджеру/спеціалісту з навчання, суть якого полягала в інтеграції ампліфікованої семантичної структури в освітній дискурс і пошукові методи. 2. До змісту програми внутрішніх тренінгів із продажу долучений модуль, мета якого зводилася до розкриття переваг низької рекламної активності продукту, демонстрації корпоративних історій успіху за цих умов. 3. У процесі спільних стосунків клієнтів із фахівцем з продажів, які мають низьку оцінку ефективності комунікації, лінійний керівник покликаний провести низку бесід, котрі б скорегували значення характеристик ампліфікації.

Ще одним значенням-чинником ефективності у структурі відношення продавця до товару було виокремлення значення в діапазоні “корисний – шкідливий”. Аналіз кореляції цієї шкали з іншими шкалами семантичного диференціала “товар” дозволив отримати ампліфікуючі значення (табл. 3). Вкажемо тут на два головних механізми трансляції значень товару: проблема зсуву значень у торговельного персоналу, котрий володіє середніми і низькими оцінками ефективності комунікації, пов’язана із браком інформації про процес виробництва товару і його окремі характеристики; водночас стратегія корекції значень на вказаній шкалі вибудовується на ампліфікації значення “корисний” значеннями “професій-

ний” і “безпечний”. У цьому разі для реалізації стратегії корекції значення були задіяні такі методи: 1) екскурсія торговельного персоналу на виробництво з демонстрацією відповідності процесу виробництва сучасним вимогам якості; 2) додатковий навчальний модуль, що передбачав ілюстрацію якісних характеристик інгредієнтів продукції, рівня організації його виробництва, тестування і дегустації; 3) бесіда лінійного керівника із фахівцем з продажів на предмет корекції значення в наявних характеристиках ампліфікації.

Останнім значенням-чинником ефективності у структурі відношення продавця до товару в нашому емпіричному досвіді було вивчення значення в діапазоні “простий – складний”. Аналіз кореляції названої шкали з іншими шкалами семантичного диференціала “товар” дав змогу встановити відповідні ампліфікуючі значення (табл. 4), що виявляють такі механізми трансляції значень товару: а) зсув значень у свідомості торговельного персоналу, котрому притаманні середні і низькі оцінки ефективності комунікації, пов’язаний із стереотипним сприйняттям ним продукту як складного у продажах відносно інших типів товарів; б) стратегіальній корекції значень на вказаній шкалі від “простоти” до “безпечності”. Зауважимо, що для здійснення цієї стратегії програма навчання спеціально не корегувалася.

Таблиця 3

Ампліфікація діапазону значень товару за шкалою “корисний – шкідливий”

Діапазони значень другого порядку	Коефіцієнт кореляції
Професійний – непрофесійний	0,633
Безпечний – авантюрний	0,683

Таблиця 4

Ампліфікація діапазону значень товару за шкалою “простий – складний”

Діапазони значень другого порядку	Коефіцієнт кореляції
Цікавий – нудний	0,592
Безпечний – авантюрний	0,531

Виняток становив лише процес розгортання стосунків клієнтів фахівцями із продажів спільно з лінійними керівниками, котрі проводили бесіди, спрямовані на корегування значень у заданому форматі характеристик ампліфікації. Примітно, що і фахівці з навчання, і лінійні керівники отримали достатньо свободи із розширення мережевих значень, котрі збагачують ефективність комунікацій.

Протягом місяця після початку процесу оптимізації процесу розвитку комунікативного потенціалу торгівельного персоналу здійснювався збір самозвітів, що характеризують конструктивність підходу, заснованого на ампліфікації значень-чинників ефективності. За результатами аналізу цих самозвітів були визначені причини, що перешкоджають практичній реалізації розвитку смислової сфери міжособової комунікації у ситуаціях продажу-купівлі. Власне, мовиться про: а) використання управлінської бесіди як методу корекції значень-чинників ефективності, що закономірно обмежується здібностями лінійних керівників формулювати й організувати зв'язки між значеннями стратегій ампліфікації; б) процеси навчання і розвитку персоналу, котрі мають в організації несистемний характер; в) спроможність лінійних менеджерів бути трансляторами спотворених значень.

Позитивні аспекти процесного перебігу корекції досліджуваних значень доречно проілюструвати фрагментами самозвітів учасників експерименту. Так, *Микола Д.*, компанія З., пише: “Як з'ясувалося, що співробітник може просто не мати потрібної інформації. Колись він просто прослухав, може й узагалі не чув нічого, тому вимушений був просто заповнити інформаційний вакуум своїми припущеннями і стереотипами. Потім, на підставі цього, виніс для себе деяку думку і сформував певне відношення до продукту. Саме це відношення і заважало йому ефективно подавати продукт своєму клієнтові, адже він просто не вірив у його вагомність... Проведена нами робота (корекція значень) дозволила окреслити маяки,

які треба було постійно тримати у фокусі, спілкуючись зі своїми торгівельними представниками”. Натомість *Олена Т.*, компанія З., констатує: “Багато того, що ми (лінійні керівники) сприймаємо як само собою зрозуміле, як виявилася згодом, не сприймається так нашими менеджерами із продажів. Зокрема, цілий пласт процесів нами був пущений на самоплив, відданий на відкуп персоналу без належного управління. Виконана робота наочно показала, що робота з підлеглими не вичерпується постановкою завдань, треба також працювати і над їхнім ставленням до клієнта і над відношенням до продукту”. *Євгеній М.* як представник тієї ж компанії З., зізнається: “Як не дивно, але в декількох супервайзерів (лінійних керівників) у компанії можуть бути абсолютно різні погляди на одні і ті ж моменти у спілкуванні з клієнтом. Доки вони не суперечать один одному, це можна назвати особливостями стилю управління, але коли вони заперечують один одному – це вже проблема компанії. Мені ця робота допомогла зблизити своє бачення реальної ситуації з поглядами інших керівників”.

ВИСНОВКИ

1. Трансформація смислової сфери міжособової комунікації є дієвим ресурсом розвитку комунікативного потенціалу продавця.

2. Механізмом розвитку комунікативного потенціалу торгівельного персоналу є ампліфікація як семантичне збагачення значень, на які продавець спирається у професійній комунікації.

3. У рамках прикладного дослідження сформована процедура відбору експертних груп, методика виділення ампліфікуючих значень, техніка модерації експертних інтерпретацій виділених зв'язків між значеннями; при цьому методика ампліфікації відіграє провідну роль у процесі інтерпретації отриманих даних, у тому числі й психологічного матеріалу.

4. У форматі зворотного зв'язку підтверджена ефективність реалізованої технології у розвитку комунікативного потенціалу персоналу в конкретній торгівельній організації, хоча одержані показники вимагають подальшого статистичного підтвердження.

5. У рамках зворотного зв'язку виявлені чинники, що перешкоджають реалізації технології ампліфікації значень таких елементів комунікації, як *ТОВАР, КЛІЄНТ, ТОРГІВЕЛЬНА КОМПАНІЯ, ПРОДАВЕЦЬ*.

6. Розвиткова трансформація смислового простору професійної діяльності фахівця із продажів є опосередкованим способом впливу на ефективність міжособової комунікації у ситуаціях купівлі-продажу; саме формування корекції значень становить повноцінний акт смислової комунікації, оновлює потенціал її ефективного уможливлення за умов гуманно зорієнтованих ділових взаємостосунків продавця і покупця.

1. *Ильин Е.П.* Психология общения и межличностные отношения. – СПб: Питер, 2009. – 576 с.

2. *Креденцер О.В.* Психологічні аспекти підприємницької діяльності в сфері торгівельного бізнесу // Актуальні проблеми психології. – Т.1: Економічна психологія. Організаційна психологія. Соціальна психологія / За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К.: Міленіум, 2003. – Вип. 12. – С. 3–9.

3. *Куницина С.Н., Казаринова Н. С., Погольша В.М.* Межличностное общение. – СПб: Питер, 2001. – 544 с.

4. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

5. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.

6. *Мажорова О.Г.* Психологічні основи виділення типів взаємодії “продавець – клієнт” у торгівельній діяльності // Актуальні проблеми психології. – Т.1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 23 / За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К.: Вид. А.С.К., 2009. – С. 113–121.

7. *Мажорова О.Г.* Психологічні фактори ефективної комунікації суб'єктів у ситуації продаж // Соціальна психологія. – 2011. – № 3(47). – С. 163–172.

8. *Пачковський Ю.Ф.* Психология підприємництва: Навч. посіб. – Львів, 2001. – 276 с.

9. *Знаков В. В.* Понимание в познании и общении. – М.: ИП РАН, 1994. – 235 с.

АНОТАЦІЯ

Мажорова Олена Геннадіївна.

Семантичні ресурси розвитку комунікативного потенціалу фахівців із продажів.

У статті запропоновані рекомендації з удосконалення комунікації між продавцем і покупцем у ситуаціях продажу-купівлі. Проаналізовано смислову сферу їх повсякденних стосунків, виокремлені та ампліфіковані відносини суб'єктів торгівельної діяльності до предметів продажу, а також висвітлені чинники ефективності комунікації у процесі здійснення продажів і запропоновані стратегії вдосконалення комунікативних навичок продавців із різним характерологічним і компетентнісним потенціалами.

Ключові слова: комунікація, комунікативний потенціал, ефективність комунікації, продажі, продавець, покупець, ампліфікація.

АННОТАЦИЯ

Мажорова Елена Геннадиевна.

Семантические ресурсы развития коммуникативного потенциала специалистов по продажам.

В статье представлены рекомендации по усовершенствованию коммуникации между продавцом и покупателем. Проанализирована смысловая сфера их быденных отношений в ситуациях продажи-покупки. Выделены и амплифицированы отношения субъектов торговой деятельности к предметам продажи, а также освещены факторы эффективности коммуникации в процессе осуществления продажи, предложены стратегии усовершенствования коммуникативных навыков продавцов с разным характерологическим и компетентностным потенциалами.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативный потенциал, эффективность коммуникации, продажи, продавец, покупатель, амплификация.

ANNOTATION

Mazhorova Olena.

Semantic Resources of Development of Trade Specialists' Communicative Potential.

The article presents recommendations for improving communication between buyer and seller in the sales situation. The semantic scope relations of buyer and seller in a sale situation were analyzed, isolated, amplified as well relationships between entities in a situation of selling to each other and to the object of sale. The factors of effective communication in the sales process worked out, strategies of improving communicational skills of the seller in accordance with selected factors were suggested.

Key words: communication, communicative potential, effectiveness of communication, sales, seller, buyer, amplification.

Надійшла до редакції 20.12.2011.

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ МОЛОДІЖНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУЧАСНІЙ АНАЛІТИЦІ

Богдан МАРУШКЕВИЧ

Copyright © 2012

Постановка суспільної проблеми. На сьогоднішній молодіжній політиці досить багато уваги приділено вченими з різних галузей наукового знання. Дослідження українських молодіжних рухів та функціонування молодіжних (у їх числі й громадських) організацій в Україні об'єктивовані працями соціологів, істориків, політологів, філософів, юристів, у яких висвітлено окремі аспекти історії їх розвитку, напрями молодіжної політики, форми діяльності державних і громадських структур, положення нормативно-правових документів тощо. Проте, пов'язані з нестабільністю соціально-політичної ситуації в країні, зміни у структурі і змісті життєповсякдення молодіжних організацій, обмежена кількість інформації про них, недостатня обізнаність дослідників з історією проблеми викликають бажання більш ґрунтовно попрацювати в напрямку формування та розвитку саме молодіжних організацій за умов трансформації українського соціуму.

Сучасні молодіжні громадські організації – важливий предмет дослідження вітчизняної соціології. Варто погодитися з російською вченою Є. Здравомисловою в тому, що формування *соціології громадських рухів* становить особливий напрям розвитку цієї науки. Зокрема, вона пише, що “на становлення соціології громадських рухів здійснюють істотний вплив три групи факторів – ґносеологічні, політичні та інституційно-наукові. Перші знаходять вираз у впливі предмета дослідження на процес його вивчення і на інституціоналізацію сфери знання, другі – на політичний контекст чи політичні можливості періоду трансформації, що сприяють виникненню і мобілізації названих рухів різної спрямованості, їх обговоренню в публічному та професійному дискурсах, треті – на розвиток нової дослідницької сфери інституціональної кризи, що переживається російською наукою на сучасному етапі” [1].

Інший російський дослідник проблем молодіжної політики І. Ільїнський указує на те, що нинішня молодь має свої особливості розвитку і життєздійснення: “...молодь кінця ХХ – початку ХХІ століть – це соціально-демографічна група суспільства, яка вирізняється сукупністю вікових характеристик, особливостей соціального становища й зумовленими цією сукупністю психосоціальними властивостями соціалізації, які визначаються рівнем соціально-економічного і культурного розвитку...” [2, с. 132].

Метою розвідки є висвітлення окремих аспектів аналізу документів молодіжної політики й молодіжних рухів в Україні та розгляду сучасними вченими проблеми формування і розвитку українських молодіжних громадських організацій для виявлення доцільності їх сьогочасного функціонування. Її **завдання** зводяться до обґрунтування: а) понятійного апарату зазначеної теми, б) актуального проблемного контексту соціального життя української молоді і в) доцільності функціонування МГО в реаліях сьогодення українського соціуму.

Авторська ідея. Розкриваючи суть основних положень документів, що стосуються висвітленої теми, вказуючи на науково-дослідницькі проекти й програми з її розробки й акцентуючи увагу на аналізі сучасними вченими проблеми формування й розвитку УМГО, є підстави висновувати, що має місце необхідність функціонування у наш час одних МГО, поновлення стилю роботи інших, неперспективність діяльності окремих з них, що у разі оприлюднення такої позиції сприятиме виробленню конкретних підходів до конструктивного розвитку молодіжного руху в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема становища молоді, формування та реалізації державної молодіжної політики, розвитку молодіжного руху присвячені дос-

лідження, які проводились у 1991–2005 роках Державним інститутом проблем сім'ї та молоді (як відзначає В.А. Головенько, було оприлюднено 110 видань з молодіжної тематики). Серед них вкажемо на праці М. Головатого, В. Головенька, О. Яременка, О. Балакіревої, М. Перепелиці, Н. Комарової, О. Корнієвського, Д. Дмитрука, О. Валькованой [8, с. 22–23]. Науковий аналіз соціалізації молоді в контексті державної політики висвітлений у низці праць, зокрема публікаціях О. Балакіревої, Л. Белової, О. Голобуцького, Т. Голобуцької, О. Корнієвського, В. Куліка, Н. Левковської, Л. Сутіянової, С. Толстоухової, В. Якушика, О. Яременка та ін. Розвиток теорії і методології її забезпечення знаходимо у роботах В. Авер'янова, О. Амосова, Г. Атаманчука, В. Бакуменка, Е. Здравомислової, В. Князева, В. Корженка, В. Лугового, О. Машкова, Н. Нижника, Г. Одінцової, Б. Савченко, Т. Хомуленко. Процесу формування, становлення і розвитку сучасного організованого молодіжного руху та неформальної молодіжної ініціативи в Україні другої половини 80–90-х років ХХ століття присвячена робота В. Куліка, Т. Голубоцької, О. Голубоцького (2000) [9]. Цінними для поглибленого аналізу проблеми становлення молодіжної політики та МГМО є результати наукових напрацювань таких учених, як С. Алещенок, В. Барабаш, Є. Бородін, Ю. Вишневський, О. Вишняк, М. Головатий, В. Головенько, С. Іконнікова, І. Ільїнський, А. Карнаух, Л. Кривачук, В. Лісовський, В. Луков, Г. Лукс, В. Павловський, С. Паугам, М. Перепелиця, А. Скробов, В. Скуратівський, Є. Слуцький, Н. Черниш, В. Чупров.

Виклад основного матеріалу дослідження й отримання наукових результатів. Нову державну молодіжну політику в Україні було започатковано відповідною Декларацією, прийнятою як Закон України 15 грудня 1992 року. В ній дано визначення державної молодіжної політики як "...системи діяльності держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України" [3, с. 23].

Усвідомлюючи суть поняття "молодіжна політика", яке подається в названому документі, зазначимо, що молодіжний рух утворюється з організованої та юридично оформленої у громадські об'єднання молоді, котра поєднана неформально самоорганізованою ініціативою (наприклад, молодіжною субкультурою). До його оргчастини входять молодіжні партії, молодіжні секції, філії; ГМО (союзи, спілки, асоціації, рухи тощо), які характеризуються наявністю статуту, програми чи іншого програмного документа, різноманітних громадських молодіжних та дитячих фондів, обов'язкового офіційно оформленого членства та участі представників об'єднання у створенні його матеріальної бази, самоуправління і т. ін. Тлумачення ж поняття "молодіжна організація" розглядається як добровільне об'єднання молодих громадян, котре утворюється для реалізації і захисту їхніх різнобічних інтересів задля об'єднання зусиль у перебігу соціально-економічних, суспільно-політичних, державотворчих процесів [4]. Натомість зміст поняття "молодіжна громадська організація" є таким: це "об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою якого є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів" [5]. Останні діють на основі добровільності, рівноправності членів, самоврядування, законності, гласності. Їх засновниками і членами можуть бути громадяни країни та іноземці, загалом ті, хто перебуває на території нашої держави на законній основі. В Україні МГО підтримуються державою в аспектах організаційного, інформаційного, медичного забезпечення і звільняються від сплати за державну реєстрацію і за реєстрацію символіки.

У положеннях Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" від 5 лютого 1993 року № 2998-ХІІ та Закону України "Про молодіжні та дитячі громадські організації" від 1 грудня 1998 року № 281-ХІV вказано, що створення належних умов для діяльності МГО – одне із головних завдань державної молодіжної політики. До того ж законодавством України визначається правовий статус цих організацій, які не є прибутковими і тому мають право вносити до органів виконавчої влади та місцевого самоврядування різні пропозиції щодо соціального становлення і розвитку молоді, отримувати дотації і субсидії, фінансувати

програми і проекти, що сприяють її соціальному становленню та реалізації ініціатив, безкоштовно користуватися спорудами і майном, потрібними для здійснення статутної діяльності [6].

В Україні, як не парадоксально, люди виявляють досить високу довіру саме громадським молодіжним і дитячим об'єднанням. Соціологічне дослідження, проведене Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у травні 2000 року, засвідчило, що їм "повністю довіряють" та "скоріше довіряють, аніж ні" 28% молодих українців віком 14–28 років [7, с. 100]. У грудні того ж року даний показник підвищився до 37%, у червні 2002 – до 40%. Серед запропонованих у вересні 2002 року для оцінки основних категорій громадських об'єднань найкраще були оцінені саме молодіжні та дитячі організації: їм висловили довіру 54% опитаних, тоді як жіночим організаціям – 43%, релігійним об'єднанням – 36%, профспілкам – 20%, а політичним партіям – лише 10%.

Державний інститут проблем сім'ї та молоді останнім часом вивчав становлення молодіжного руху та державної молодіжної політики в Україні. В окремих розділах щорічних доповідей Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України "Про становище молоді в Україні", підготовлених та видрукованих окремими виданнями, міститься важлива інформація щодо державної молодіжної політики на сучасному етапі. Цікавою з огляду на її зміст стала реалізація Інститутом низки науково-дослідних проектів, серед яких: "Сучасні тенденції та генезис розвитку молодіжного руху в Україні" (1992), "Історичний досвід становлення та сучасні тенденції розвитку молодіжного руху в Україні" (1993), "Правова інституціоналізація українського молодіжного руху: історія та сучасність" (1994–1995), "Особливості становлення та розвитку молодіжного руху в Україні на етапі формування нової державності" (1995), "Генеза молодіжного руху України (особливості регіонального розвитку)" (1995–1997), "Основні тенденції та особливості розвитку молодіжного руху в Україні за сучасної доби" (1997), "Молодіжний рух в Україні-2002: Довідник" (2002). Впродовж останніх років у цій установі реалізовано значну кількість дослідницьких проектів, виконуваних у межах науково-дослідних програм, а саме: "Молодь в умовах формування ринкових відносин", "Молодь України: сучасний стан та тенденції

розвитку", "Формування громадської позиції та політичної культури молоді", "Ціннісні орієнтації та духовний світ сучасної молоді", "Проблеми соціально-правового, психологічного захисту та охорони здоров'я молоді і підлітків у сучасних умовах", "Молодь – за здоровий спосіб життя", "Молодь і влада: проблеми формування та реалізації молодіжної політики в Україні", "Молодіжна політика в Україні: проблеми розробки та практичної реалізації на сучасному етапі", "Співпраця державних органів з молодіжними та дитячими громадськими об'єднаннями" [3, с. 23].

Аналізуючи наукові праці сучасних науковців, вкажемо на пропоновані ними періодизації молодіжних рухів і типологізації молодіжних організацій (В. Головенька, М. Головатий, І. Іванишина, О. Корнієвський, Н. Косарева, В. Кулик, В. Якушик, В. Головенько). Переважно критерії здійснення періодизації історії молодіжного руху поділяються на два взаємопов'язаних елементи: один з них характеризує зовнішні, об'єктивні умови розвитку цього процесу (рівень демократизації державного будівництва, розвій і форми громадянського руху взагалі, зміни політичної ситуації, у якій розвивається молодіжний рух тощо), інший залежить від висвітлення суті розвитку складових молодіжного руху та його впливу на життя суспільства і розв'язання проблем молоді, визначення місця названого руху в політичній системі. В. Головенько називає три етапи становлення сучасного організованого молодіжного руху в Україні: перший – середина 80-х років – кінець 1989, який розпочався з появи молодіжних неформальних груп та об'єднань ("хіппі", "металісти", "панки" тощо) і політичних дискусійних клубів, громадсько-політичних об'єднань, які пов'язували діяльність із проблемами екології, відродження національної культури тощо; другий – кінець 1989 – середина 1991 року, ознаменований політизацією молодіжного руху, процесом організаційного оформлення та його опозиційністю стосовно існуючого режиму; третій – кінець 1991 і понині, розпочатий із проголошення 24 серпня 1991 Акту про незалежність України та підтвердження його на всенародному референдумі 1 грудня того ж року, що поіменованій "етапом незалежності" [10].

М. Головатий умовно поділив молодіжний рух в Україні на чотири різних за протяжністю і характером історичних процесів періоди: перший – з часу появи молодіжних об'єднань і

до кінця XIX століття (у цей час молодіжний рух тільки зароджувався); другий – з кінця XIX до середини 20-х років XX століття (період становлення молодіжного руху в Україні); третій – із початку 20-х і до початку 80-х років того ж століття (в основному представлений лише двома організаціями: ВЛКСМ і Всесоюзною піонерською організацією імені В.І. Леніна); четвертий – із середини 80-х років і до проголошення Україною незалежності (спеціалісти називають його періодом відродження молодіжного руху в Україні). Крім цього, учений спробував систематизувати молодіжний рух у незалежній Україні з урахуванням тимчасових особливостей. Перший період цього руху він пов'язав із завоюванням української незалежності і формуванням сучасних молодіжних організацій, проведенням масштабних заходів; другий – період кількісного зростання молодіжних організацій, який був протяжністю орієнтовно в один рік (1991) до проголошення Декларації про державний суверенітет України; третій – (орієнтовно 1991–95 роки) характеризувався поступовим відходом молоді від політики, зниженням кількісного зростання молодіжних організацій і припиненням існування окремих із них; четвертий – нинішній, пов'язаний з істотним зниженням активності молодіжних організацій, відтоком з них молоді, яка прагне самостійно долати свої життєві проблеми [11].

За О. Корнієвським, періодизація сучасного організованого молодіжного руху відрізняється від інших кількістю етапів і тлумаченням змісту кожного з них. Учений виділяє чотири його головних етапи: “неформальний”, “самодіяльний”, поглиблення політичної диференціації, “посткомуністичний”. Перший (середина 80-х – осінь 1989 року) характеризує як час громадсько-політичної дискусії, переоцінки цінностей, політизації ГМО, теоретичного пошуку ідеологічної орієнтації молоді; другий (осінь 1989 – жовтень 1990 років) аналізує з огляду на форми національно-патріотичного волевиявлення молоді, поширення її соціально-політичних, громадянських ініціатив, організованого еволюціонування руху від загально-перебудовчих вимог до антикомуністичних гасел; третій (наприкінці 1990 – серпень 1991) визначає як час пошуку молодіжними об'єднаннями співпраці на різних рівнях, розвитку соціально-державницького спрямування їх діяльності, бажання інтегруватись у єдиний український молодіжний рух за державність; четвертий (із 24 серпня 1991 року й донині)

пояснює як період формування інтегрованої сукупності державних і недержавних громадських інституцій, організацій, установ, які пріоритетно забезпечували соціально-захисну, патріотично-виховну та комунікативну функції [12].

Періодизація розвитку сучасного організованого молодіжного руху в Україні, що ґрунтується на комплексному підході до його аналізу, запропонована В. Кулик. Перший його етап (середина 80-х – початок 1989 року) характеризувався молодіжною ініціативою, організованою у середовищі “неформалітету”, активністю юні в обстоюванні ідеологічних та політичних цінностей, спільних інтересів як культурно-мистецьких, так і суспільно-політичних, наукових, екологічних, релігійних тощо. Другий етап (1989–90 роки) вирізнявся акцією студентства (студентське голодування) на площі Жовтневої революції в Києві у жовтні 1990 року, що стало переломним моментом у свідомості молодого покоління і в розвитку організованого молодіжного руху; активною діяльністю молодіжних та студентських громадсько-політичних рухів, МГПО. Третій етап (1991–92 роки) пов'язаний із кризою організованого молодіжного руху, що виникла після досягнення Україною незалежності, коли відбувся відхід частини молоді від роботи в молодіжних організаціях та поширився розпад молодіжних громадсько-політичних рухів; у цей час до організованої молодіжної ініціативи примкнула молодь, яка відчувала приналежність до “покоління 90-х”, склала основу більшості молодіжних громадсько-політичних об'єднань, які продовжують функціонувати й сьогодні. Четвертий етап (1993–96 роки) є періодом пошуку організаційних форм роботи з молоддю, налагодження її діалогу з владними структурами; скажімо, на той час поширювалися молодіжні філії при політичних партіях, розвивалась ідея створення незалежних студентських профспілок. П'ятий етап (1996–99 роки) охоплює спроби зорганізування загальноукраїнського молодіжного руху, створення єдиного репрезентанта його інтересів перед державою та міжнародними організаціями, активізації участі активістів різних молодіжних організацій у виборчих кампаніях, прикінцевою політизацією молодіжного довкілля. Шостий етап розпочався у 1999 році й ознаменувався політизацією як частини організованого молодіжного руху, так і його неформального сегмента [13].

В. Якушик указує на важливість урахування у процесі періодизації розвитку со-

ціально-політичних структур таких чотирьох підходів: визначення “історичних віх” як меж, що розділяють певні значущі етапи, події тощо; встановлення показників прогресу (чи регресу, якщо розвиток оцінюється негативно), що характеризують внутрішній розвиток системи; виділення можливих ідеальних станів досліджуваного об’єкта; поєднання у певній пропорції елементів кількох із вищезазначених підходів [14].

Періодизація розвитку молодіжних організацій в Україні тісно пов’язана з їх типологізацією (див. роботи В. Якушика, О. Корнієвського, П. Мартина, А. Скрипника, В. Кулика, О. Кулініча та ін. Скажімо, Валентин Якушик виклав погляди на систематизацію типологій молодіжних об’єднань, запропонувавши поєднання критеріїв класифікацій останніх у п’ять блоків, які сприяють створенню уявлення про суть їх діяльності, це: соціальна база; специфіка процесу виникнення, забезпечення організаційних принципів і вироблення власної структури; особливості системи здійснюваних функцій; місце молодіжного об’єднання в суспільстві; характер впливу на суспільні процеси [14]. Інші дослідники аналізують типологізацію існуючих в Україні молодіжних об’єднань, виходячи зі змісту забезпечуваних ними функцій. За В. Куликом, указана типологія базується на характері їх діяльності як молодіжних філій політичних партій чи громадсько-політичних організацій молоді. До того ж мовиться й про ті молодіжні об’єднання, які займають активну громадську позицію, залишаючись самостійними ідейно-політичними утвореннями (ультраліві організації, ліві, лівоцентристські, центристські, правоцентристські, ультраправі), а також молодіжні релігійні організації, фахові об’єднання, організації за інтересами.

Цікавою є типологія молодіжних громадських об’єднань, запропонована О. Кулінічем [15]. Вона має складний ієрархічний характер із традиційним їх поділом на міжнародні, всеукраїнські, обласні, міські, районні і нетрадиційним розмежуванням за характером стосунків з державними інститутами, виділивши таким чином організації-симбіоти (засновані урядом та йому підпорядковані), організації-фаворити (молодіжні організації правлячих партій), організації-партнери (залучаються до заходів органів влади), інертні організації (дуже рідко контактують з органами влади), організації-критики (молодіжні організації опозиційних

політичних партій), організації-антагоністи (ті, що борються із владою, не йдучи на компроміси).

Загалом засвідчений у вищезазначених джерелах факт довіри громадян України до молодіжних (у тому числі й молодіжних громадських) організацій є підтвердженням доцільності їх функціонування у наш час та перспективності саме тих із них, які враховують особливості нинішнього періоду розвитку нашого суспільства.

ВИСНОВКИ

1. Проаналізувавши основоположні документи, які стосуються висвітлюваної теми та суть наявних у них змістовлень понять “молодіжна політика”, “молодіжний рух”, “молодіжна організація”, “громадська молодіжна організація”, встановлено, що рівень самостійності МГО та можливої державної підтримки їх функціонування та розвитку є передбачуваним.

2. Рефлексія сутності науково-дослідницьких проектів і програм з розробки МГО вказала на особливу зацікавленість сучасних науковців історичними аспектами розвитку і тенденціями молодіжного руху в Україні та правовою стороною його існування, регіональною молодіжною політикою й ціннісними орієнтаціями сучасної молоді.

3. Формування та розвиток МГО в Україні вимагає чіткої періодизації молодіжних рухів та аргументованої типологізації молодіжних організацій, а також єдиного, зваженого й обґрунтованого, підходу до вивчення цих рухів та організацій.

4. Українські дослідники, висвітливши низку важливих аспектів, пов’язаних із поширенням молодіжного руху в Україні і функціонуванням молодіжних організацій в ній, залишили “поле” для науково-соціологічних пошуків, спрямованих, зокрема, на глибше розкриття проблеми формування та розвитку саме УМГО за умов багатоспричиненої трансформації суспільства.

1. Здравомыслова Е.А. Парадигмы и модели социологии общественных движений // Социология общественных движений: концептуальные модели исследования. – М., 1992. – 321 с.

2. Ильинский И.М. Молодежь и молодежная политика. Философия. История. Теория. – М.: Голос, 2001. – 696 с.

3. Декларация “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” [Електронний ресурс] //

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2859-12&p=129578622804502>.

4. Корнієвський О.А., Якушик В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К.: Київське братство, 1997. – 132 с.

5. Закон України “Про молодіжні та дитячі громадські організації [Електронний ресурс] // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=281-14&p=1295786228045022>.

6. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” [Електронний ресурс] // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2998-12&p=1295786228045022>.

7. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М.Ф.Шевченко (кер. авт. кол.), В.А. Головенько, Ю.М.Галустян та ін. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. – 173 с.

8. Головенько В. Молоде покоління України в алгоритмі соціальних процесів // Український соціум. – №2 (13). – 2006. – С. 20–34.

9. Кулік В., Голубоцька Т., Голубоцький О. Молода Україна: Сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. – К.: Центр досліджень проблем громадянського суспільства, 2000. – 460 с.

10. Головенько В. Український молодіжний рух в ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів) / В.А. Головенько. – К.: А.Л.Д., 1997. – 160 с.

11. Головатий М. Соціологія молоді: Курс лекцій. – К.: МАУП, 1999. – 224 с.

12. Головенько В.А., Корнієвський О.А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К.: Наукова думка, 1994. – 111 с.

13. Кулік В. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження / В. Кулік, Т. Голубоцька, О. Голубоцький. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 460 с.

14. Якушик В. Современное государство переходного типа (теоретические и методологические аспекты). Автореф. дисс. ... д-ра. полит. наук. – К., 1992. – 44 с.

15. Кулініч О.В. Типологія молодіжних громадських організацій / О.В. Кулініч [Електронний ресурс] // Державне будівництво. – 2008. – № 1. Режим доступу до журналу: <http://www.nbuv.gov.ua/uo/e-journals/DeBu/2008/-1/doc/2/1>

АНОТАЦІЯ

Марушкевич Богдан Миколайович.

Формування та розвиток молодіжних громадських організацій у сучасній аналітиці.

У статті розкривається суть основних положень документів, які стосуються висвітлюваної теми; вказується на окремі науково-дослідницькі проекти й програми з її розробки; зосереджується увага на осмисленні проблеми формування і розвитку УМГО сучасними науковцями та формулюються аргументовані узагальнення.

Ключові слова: Україна, соціологія громадських рухів, молодіжні організації, молодіжні громадські організації, науково-дослідницькі проекти і програми, періодизація, типологізація.

АННОТАЦИЯ

Марушкевич Богдан Николаевич.

Формирование и развитие молодёжных общественных организаций в современной аналитике.

В статье раскрывается сущность основных положений документов, которые касаются освещаемой темы; называются отдельные научно-исследовательские проекты и программы по её разработке; акцентируется внимание на анализе проблемы формирования и развития УМОО современными учёными и формируются аргументированные обобщения.

Ключевые слова: Украина, социология общественных движений, молодёжные организации, молодёжные общественные организации, научно-исследовательские проекты и программы, периодизация, типологизация.

ANNOTATION

Marushkevych Bohdan.

Forming and Development of Ukrainian Youth Public Organizations in Modern Analytics.

In this article the main point of fundamental positions of the documents on the discussed problem is revealed; some scientific and research projects and programs of its working out are shown; the attention is emphasized on the analyses of the problem of forming and developing youth public Ukrainian organizations by modern researchers.

Key words: Ukraine, sociology of social organizations, youth organizations, youth public organizations, scientific and research projects and programs, periodization, typologization.

Надійшла до редакції 08.07.2011.

ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНИЙ ПОРТРЕТ ФАХІВЦЯ-ПСИХОЛОГА: ВІД МОДЕЛІ ДО ІНДИВІДУАЛЬНИХ ІНВАРІАНТІВ

Анатолій А. ФУРМАН

Copyright © 2012

Виголошена у 2007 році авторська ідея узагальненої класифікації цінностей особистості студента-психолога у вигляді ціннісно-орієнтаційного портрета вимагає більш ґрунтовного вивчення. Тож наразі є підстави збагатити і переосмислити емпіричний досвід характерологічних особливостей фахівця, котрий працює у сфері психології, та здійснити його опис у контексті функціонування концепту-моделі ефективного психолога.

Актуальність дослідження. Система цінностей повно характеризує зрілу особистість та визначає потребо-мотиваційну спрямованість її соціальної поведінки й ефективність повсякденної життєдіяльності. Ціннісні орієнтації як елемент структури і складова аксіосфери особистості відображають внутрішню готовність людини до здійснення обраного акту дії, спрямовані на задоволення потреб та інтересів, а тому вказують на стратегічні моделі і тактичні схеми її ситуаційної поведінки і надситуативного вчинення, що сприяють як соціальній самореалізації, так і суто індивідуальній.

Складний механізм співвідношення соціальних цінностей особистості, зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки визначають виникнення, напрямок і способи здійснення конкретних форм життєдіяльності, у тому числі й професійної. Особливу роль тут відіграють цінності, які інтеріоризуються нею через сферу візуального сприйняття реальності зовнішнього світу і в подальшому формовивляються як учинковий компонент повсякденного діяння, тобто зреалізуються у фаховому самоствердженні особистості як професіонала певного амплуа.

Численні спроби класифікувати та структурувати *світ цінностей* не досягають своєї мети, тому що здебільшого абсолютизують той чи інший аспект психосоціального наповнення ціннісної сфери (наприклад, надають перевагу об'єктивним або суб'єктивним вартостям). Зрештою, цінності не є дійсністю ні виключно фізичною (об'єктивованою), ані винятково

психічною (духовною). Сутність їх полягає у значущості, а не у фактичності. Інтенсивна соціальна реструктуризація припускає нове осмислення вже наявного суспільного досвіду у питаннях формування позитивних ціннісних уподобань дітей і молоді й на їх основі привласнення гуманно високих та соціально продуктивних фахових орієнтирів особистості, враховуючи її психофізичні, інтелектуальні, соціальні та екзистенційні ресурси.

Ступінь розробленості проблеми. Традиційно типологія особистості психолога-практика заснована на виділенні основних консультативно-терапевтичних парадигм, у котрих він задіяний та від яких залежить його рівень професійної компетентності. Подібний підхід використовується як у нас, так і за кордоном, однак існують деякі інваріанти у поглядах різних дослідників. Зокрема, відомий британський психолог Р. Нельсон-Джоунс виокремлює п'ять *психологічних парадигм*: гуманістичну, екзистенційну, психоаналітичну, бігевіоральну та когнітивну; М.А. Гуліна – психоаналітичну, когнітивно-поведінкову, гуманістичну та еkleктичну моделі психологічної практики. Вітчизняні психологи Д.О. Леонт'єв, О.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Ф.Ю. Василюк та інші обґрунтовують чотири основні *парадигми практичної психології*: гуманістичну, психодинамічну, когнітивно-поведінкову і трансперсональну [15]. Її фактично повторює І.І. Бондаренко, який виділяє в консультативній і терапевтичній психології психодинамічний, поведінковий,

когнітивний і гуманістичний напрямки [2]. Та зазначені типологічні парадигми спрямовані першочергово на результуючий аспект діяльності фахівця-психолога, а відтак повною мірою не враховують його *особистісний аксіопсихологічний потенціал*, який є показником становлення саме ефективного спеціаліста у загальному контексті його безперервного самовдосконалення.

Тож наступним кроком на шляху до розуміння *аксіопсихологічного впливу* на становлення професіонала-психолога є дослідження З.С. Карпенко, в яких авторка зазначає, що такий поступ можливий лише у паритетній єдності розгортання суб'єктності (у тому числі й духовності) і рівнів формування смислових диспозицій особистості [6, с. 89–91]. Диспозиційний особистісний конструкт, на її думку, містить такі рівні: відносний, моно-, полі-, мета- та абсолютний суб'єкт. Становлення ефективного психолога вбачається на останніх трьох рівнях: а) полісуб'єкта, коли проходить оформлення власної *ціннісно-смислової свідомості*, б) метасуб'єкта, за якого зреалізовується унікальність, оригінальність особистості, її творча спрямованість, й в) абсолютного суб'єкта, котрий передбачає трансцендентну універсальність усвідомлення сенсу життя, причетності до світу, духовного саморозвитку [6, с. 66]. У зв'язку з цим висновуємо, що оволодіння особою своєю *ціннісно-смисловою сферою* означає її прийняття, усвідомлення і подальше діяльнісне застосування, котрі функціонують як *механізм самовизначення* особистості, результатом якого є трансформація особистісних смислів у ціннісні орієнтації, що становлять найвищий рівень диспозиційної регуляції поведінки. В аксіосфері професіонала-психолога втілюється *смислотвірна ідея*, що визначає його буття як окультуреної людини загалом і конкретного, одиничного людського суб'єкта внутрішнього психодуховного узмістовлення.

Мета статті – здійснити категорійний аналіз моделі ефективного психолога, концептуально обґрунтувавши сутність і специфіку розвиткового функціонування аксіосфери особистості за умов оптимального привласнення нею професійно значущих форм і засобів фахової діяльності.

Онтофеноменологічний вимір особистості психолога та його професійна спрямованість

Особистість як психосоціальний феномен – це продукт історичного розвитку суспільства

і носій соціальних властивостей та одночасно й наслідок генетичного програмування й інтегратор природних людських спроможностей. Вона здебільшого сприймається як конкретний суб'єкт, який досяг певного рівня психокультурного розвитку, або розуміється як наукова абстракція (теоретичний конструкт), що уможливує розуміння та інтерпретацію соціальних властивостей особи. В останньому випадку особистість – структурно-функціональна модель, яка спрямовує ідеальні уявлення про соціальне життя на внутрішній світ Я людини, а також так чи інакше пояснює і прогнозує її поведінку, діяльність, учинки [4; 12].

Особистість в онтофеноменологічному аспекті – це соціопсиходуховна інстанція людини, функціями якої є виокремлення себе з оточення, самоспричинення внутрішньої і зовнішньої активностей, самовираження та саморозвиток у цілісному життєпотопі повсякдення, активне переживання у часі і просторі своєї ситуаційної екзистенції. Індивідуація – її процес-механізм усупільненого визрівання чи розгортання, психологічний еквівалент фізичного зростання і соматичного самовдосконалення. У професійному самовияві індивідуація постає як квінтесенція особистісних характеристик і рис, котрі забезпечують повномірне функціонування компетентного фахівця як суб'єкта ділових стосунків та індивідуальності психодуховного творення себе і довкілля, тобто як професіонала своєї справи [див. 1; 12].

Динамічна цілісність та розвиткова сталість особистісної структури конкретної людини визначається багатьма чинниками, серед яких важливе місце посідають спосіб її життя та сукупність соціальних ситуацій, у котрі вона задіяна і котрі збагачує, конструює, змінює. Тому психологічне пізнання конкретної особи, процесу становлення її як зрілої особистості завжди організується або як *культурно-історичний аналіз* (Л.С. Виготський), що передбачає панорамне дослідження її життєвого шляху, творчості і того впливу, який вона здійснювала на перебіг суспільних подій і на долі інших людей [3]. Водночас соціально-психологічний аспект розгляду особистості центрується довкола поняття про соціокультурний потенціал людини, де критерієм останнього є міра сприяння розвитку духовних сил і здібностей інших, рівень актуалізації та ступінь самореалізації як їхніх природних творчих можливостей, так і власних, самісних [10].

Феноменологічно структуру особистості слушно охарактеризувати через її базові або

стрижневі властивості, що виокремлюються як найголовніші у масовій свідомості певної культури, етносу чи нації. Названі властивості вказують на наявність загальнопсихологічних закономірностей регуляції поведінки і діяльності людей різних культур та цивілізаційних уподобань. Тоді цілком логічно структурними одиницями особистості, котрі дають змогу простежувати й проаналізувати всі види життєреалізування, прийняти зміну її внутрішніх психологічних спонукань і, щонайперше, цінностей, домагань, установок, диспозицій, ціннісних орієнтацій, стереотипів, смислових полів тощо.

Загалом спрямованість особистості у психології розглядається як утворення, що визначає основний напрям її життєактивності, реальну поведінку в конкретних ситуаціях повсякдення [13]. Самовизначення людини – свідомий акт вияву й утвердження власної позиції у багатопроблемних обставинах різноманітної соціальної взаємодії. Особливими його формами, крім суто особистісного, є професійне та групове самовизначення [9], професійна спрямованість як інтегральне психодуховне явище, котре характеризує персонологічну готовність наступника до вибору ним майбутньої професії та до занурення у сферу діяльності, що найповніше відповідає його особистісним рисам.

Професійна спрямованість фахівця-психолога – складноорганізоване психологічне утворення, що охоплює діяльнісно-рольовий (знання, норми, уміння, навички, цінності) та особистісний (найважливіші риси-якості) аспекти та забезпечує успішність його професійної діяльності [5]. Говорячи про основні складові професійної спрямованості практичних психологів, передусім укажемо на те, що вона знаходить відображення в когнітивному, операційному, комунікативному, моральному і рефлексивному її компонентах [4]. Суть когнітивного становить інтенційність особи до мислєдіяльності й накопичення знань, що головню спричиняє її інтелектуальний саморозвиток; операційний полягає в бажанні оволодіти професійними навичками, техніками й інструментарієм ефективного діяння не тільки у семантичному вимірі життя, а й у процедурному, за якого найкраще зреалізуються освітня і професійна діяльність; комунікативний містить засновану на знаннях та чуттєвому досвіді здатність психолога орієнтуватись у ситуаціях ділового спілкування, розуміти мотиви, інтенції, стратегії поведінки себе та інших; моральний постає на перетині ціннісно-смислової і

соціально-значеннєвої підсистем, актуалізація яких приводить до системної єдності власних диспозицій, соціальних настановлень, фахових запитів і внутрішньо опрацьованих когніцій і мислєсхем [див. 13].

Часопростір, зміст та атмосфера професійної діяльності психолога закономірно стимулює розвиток його як особистості, а відтак і збагачує систему персональних цінностей переважно через задіяння його в нові соціальні зв'язки, міжособистісні стосунки, самоставлення. Якщо обране фахове спрямування й пов'язані з ним цінності сприяють реалізації життєвого шляху особистості й результативно утворюють діяльнісно-смислову цілісність, то професійне самоствердження психолога-початківця набуває смисложиттєвої гармонійності [11]. Однак, якщо основні життєві цінності його перебувають поза професією, то остання є лише засобом реалізації цих вартостей, уформальнюється й знецінюється. У будь-якому разі аксіопсихологічні орієнтири особистості виявляються, закріплюються й коригуються на шляху до професійної майстерності, котра, зі свого боку, відграновує світоглядні і суто ціннісно-смислові орієнтири.

Отже, онтофеноменологічне уреальнення системи ціннісних орієнтацій справді ефективного (майстерного) психолога особливе тим, що його особистісні і професійні вартості у психодуховному змістовому наповненні співпадають, адже він психологічно практикує своїм життям, тобто “є теоретиком і практиком в одній особі” (П.А. М'ясоїд). Водночас його соціальні настановлення і домагання, хоч змістовно відмінні у цих двох головних площинах суб'єктивного повсякдення (робота і дозвілля), усе ж згармонізуються у свідомості і самосвідомості гуманістичною інтенційністю та психокультурним характером прийнятого ним до зреалізування способу життя (в ідеалі – служити людям так само, як Богу, Україні і самому собі).

Теоретичні засновки становлення фахівця-психолога

Із середини 80-х років минулого століття ведуться активні дослідження (західна наукова парадигма), спрямовані на створення моделі ефективного практичного психолога та на аналіз структури його діяльності. Термін “ефективний спеціаліст” першочергово виник у західній доктрині для позначення найбільш

значущих властивостей і рис фахівця певного професійного амплу, які системно поєднуються у його суб'єктивній картині світу як в особистості задля оптимальної (головно акмеологічної чи екзистенційної) соціальної або ділової самореалізації. У підсумку в структурній організації діяльності практичного психолога здебільшого виокремлюють *мотиваційну, когнітивну, операційну, комунікативну та рефлексивну* складові [4; 13]. Крім того, зазвичай розмежовують два *напрямки професіогенезу* особистості: а) формування внутрішніх засобів професійної діяльності, що базуються на спеціальних знаннях, нормах, уміннях, навичках, мотиваційних та вольових ресурсах практикування, специфічних рисах характеру, здатностях до продуктивного спілкування, рефлексії, само- і взаємотворення, а також на адекватному індивідуальному стилі фахового самоствердження; б) привласнення зовнішніх (суто соціальних) засобів профдіяльності, що супроводжується накопиченням певних нормативних (у тому числі й ділових) регуляторів у даному фаховому співтоваристві, освоєння часових та просторових канонів уможливлення професійності, відповідних їм методів, форм та інструментів тієї чи іншої психологічної практики. Очікуваний результат професіогенезу – досягнутий особистістю спрограмований рівень професіоналізму, тобто її *професійної компетентності*, зрілості. Остання характеристика є інтегральним утворенням і містить особистісний, соціальний, діяльнісний і рефлексивний сегменти, серед яких ключовим вважається особистісна зрілість [4].

Практикування у сфері психології як особливий царині суспільного виробництва закономірно висуває низку *вимог* до психолога як його суб'єкта, особистості та індивідуальності. Щонайперше вкажемо на: а) *позиційні*, що пов'язані із його місцем і роллю у загальній функціональній структурі соціально-виробничих процесів і регламентують основні напрямки та цілі повсякденної діяльності; б) *діяльнісні*, що зорієнтовані на виконання основного завдання його практичної роботи – надання психологічної допомоги клієнту; в) *особистісні*, що спричинені особливим змістом і характером суб'єкт-суб'єктної та міжособистісної взаємодії психолога з клієнтом [5]; г) *рефлексивні*, що вимагають його постійного самозвітування про ефективність своїх дій, роботи, вчинків.

Готовність психолога до професійної діяльності – це завжди цілісне психосоціальне

утворення, що інтеріоризоване у його свідомість самим формозмістовим перебігом процесу фахового становлення. Тут, крім моделі структури цілеспрямованого формування психологічної готовності і схеми розвитку мотивації до діяльності, слушно запропонованих професором М.І. Томчуком [19, с. 44–45], названа готовність має кількарівневу організацію: 1) *психофізіологічний* рівень забезпечує належний психоемоційний стан налаштованості на виконання професійних завдань, змобілізованості психокультурних ресурсів психолога, його сподівань і впевненості в успіху власних діянь; 2) *особистісний* – актуалізацію загальних і спеціальних здібностей та професійно значущих рис-якостей як суб'єктивного потенціалу на шляху оптимізації формозмістового перебігу конкретного психологічного практикування; 3) *ціннісно-смісловий* – внутрішнє спричинення такого практикування головню через сформовані диспозиції, установки, домагання, взаємозалежність біологічних, соціальних, екзистенційних і духовних потреб, смислових полів та світоглядних універсалій; 4) *духовно-самореалізаційний* – спонтанно-креативне самопродукування свого богоподібного людського ества у його найвищих психодуховних формовивах – у любові, свободі, віруванні, відповідальності, творенні, коханні та ін.

Вищезазначене дає підстави характеризувати професійну готовність психолога, поперше, як *категорію теорії діяльності*, що вказує на його цільові, змістові, функціональні та суто особистісні характеристики, важливі для успішного її виконання; по-друге, як *концепт професіогенезу*, що вказує на досягнення ним певного рівня професіоналізації та компетентності на відповідному рівні володіння майстерністю практикування; по-третє, як *теоретичну модель професійної освіти*, що відображає мету, форми, засоби і сукупний результат початкових етапів професійного становлення психолога і визначає якість навчання певного освітньо-кваліфікаційного рівня (бакалавр, спеціаліст, магістр, кандидат і доктор наук).

Розвиток компонентів психологічної готовності (серед яких виділяємо мотиваційний, когнітивний, операційно-процесуальний, емоційно-вольовий, особистісно-інтерактивний та рефлексивний), який відбувається протягом професійної підготовки психолога, зазвичай нерівномірний, тому що окремі його компонентні ланки здатні виконувати компенсаторну функцію, визначаючи тип та рівні вказаної

готовності до уможливлення ефективного професійного повсякдення [4]. Скажімо, *особистісна* готовність – це така система психологічних властивостей, що зумовлює досягнення адекватного вимогам професійної діяльності результату, який є похідним від високого рівня розвитку особистісної зрілості спеціаліста, *когнітивна* – сукупність спроможностей і рис, що характеризує високий інтелектуальний потенціал, *емоційно-вольова* – актуалізаційний ресурс емоційно-афективної складової особистості, *інтерактивна* – діяльні уможливлення її соціально-психологічної зрілості, *рефлексивний* – здатність особи самозвітувати про процес і результати своїх стосунків з іншими, світом, самою собою.

Українські науковці Н.В. Чепелева та Н.І. Пов'якель запропонували узагальнену модель особистості психолога-практика, що охоплює: 1) позитивну мотивацію до майбутньої професії та професійне цілепокладання; 2) розвинену особистісну рефлексію; 3) сформовані творчі вміння фахівця, що дають йому змогу успішно розв'язувати нестандартні психологічні проблеми; 4) когнітивну компетентність і наявність знань про себе та інших; 5) розвинений практичний інтелект, соціально-когнітивні й комунікативні вміння; 6) толерантність до фрустрації та високу працездатність; 7) спроможність до професійної самореабілітації та саморегуляції [13]. Вочевидь окреслена модель характеризується еkleктичністю в наборі засадничих психодуховних властивостей-рис кваліфікованого психолога прикладного спрямування. Так, виникає питання стосовно того, чому до цього переліку не потрапили такі, не менш важливі для професійної зрілості, його особистісні якості, як емпатія, емоційна стійкість, самоактуалізація чи діяльновчинкова майстерність? Проте головне, що залишається тут не визначеним – це принципи і критерії відбору інтегративних особистісних рис практично зорієнтованого психолога.

За результатами емпіричного дослідження [8; 9; 10] готовність до професійної діяльності психолога містить такі засадничі *механізми* її успішного самоформування: 1) *емоційно-вольової саморегуляції* (здатність до адекватної спонтанності та свідомої регуляції власних емоційних проявів); 2) *ціннісно-сислової самоорганізації* (набуття мотивами професійного розвитку статусу особистісного смислу та перетворення їх на цілі, а відтак встановлення відповідності між метою профудоско-

налення і системою персональних цінностей у контексті розуміння можливостей реалізації особистісних прагнень); 3) *самоідентифікації* (усвідомлення і прийняття професійної ролі); 4) *самосуб'єктивізації* (прояв суб'єктної активності стосовно себе, власне самотворення як суб'єкта життєповсякдення, у тому числі й ділового). Ці механізми діють на підґрунті складної й узгодженої взаємодії кількох основоположних векторів *особистісного самоздійснення* психолога: спонтанної і надситуативної активностей (що головню спричинені біологічним Я), адаптації і творення (формовияви соціального Я), потенційного й актуального (самоплекання екзистенційного Я), рефлексії і вірування (продукти духовного Я), що вимагає окремого детального теоретичного вивчення та емпіричного підтвердження.

Ціннісно-орієнтаційний портрет як емпірична модель ефективного психолога

Професія психолога, як відомо, відноситься до сфери “людина-людина”, а поняття про справжнього професіонала змістовно розглядається як покликання, пов'язане з успішною, ефективною і продуктивною діяльністю, що формується у єдності його стилю життя, професійного довкілля, самоосвіти і психокультури Я. Акмеологічний підхід вбачає у сформованості ціннісно-сислового компонента особистості головню складову професіоналізму [1], від якої причинно залежні інші (погляди, установки, знання, переконання, домагання тощо). Це має враховувати узагальнений *ціннісно-орієнтаційний портрет* (ЦОП) ефективного психолога. Причому діагностика його аксіопсихологічних особливостей у вітакультурній сфері професійного становлення, базуючись на раніше виголошених нами теоретичних підставах і методологічних підходах [9; 10], повинна охоплювати принаймні чотири процедури: 1) вивчення особистісної спрямованості, яка виявляє цілісну систему чи ієрархію ціннісних орієнтацій особистості; 2) кваліметричне розпізнавання процесів і рівнів її психодуховного розвитку, що у взаємодоповненні вказують на повноту сформованості ціннісно-сислової сфери, визначають спрямованість і вмотивованість професійної діяльності; 3) дослідження її життєвих цілей, рівнів свідомості і самосвідомості в контексті обстоювання смисложиттєвих орієнтацій та зреалі-

зування конкретного ланцюга вчинкових дій і програм професійного сходження загалом; 4) післядійове переосмислення здійснених поведінкових актів і фахових діянь за певними канонами і морально-етичними критеріями.

Очевидно, що так інтегрована оргдіяльнісна схема створення ЦОП реалізує **вчинковий підхід** у психології, що детально обґрунтований на рівні *методології історико-психологічного дослідження* В.А. Роменцем та його наступниками [16; 17; 18]. Щонайперше він дає підстави говорити про повсякденну *психософійність психолога* і про його *професійний учинок*, розгляд яких виходить за предметні межі цієї статті.

Відповідно до основних концептуальних положень [8], критеріями ефективної реалізації особистістю психолога власного *аксіосферного потенціалу* у взаємозв'язку із його фаховим становленням є: *а) професійна спрямованість* (адекватність і повнота уявлень про обрану професію, ступінь усвідомлення, стійкість і чіткість професійних цілей, узгодженість життєвих і кар'єрних намірів); *б) соціальна активність* (уміння долучатися до нових соціальних груп, здатність до адекватної оцінки повсякденних ситуацій, високий рівень загальної життєдіяльності, потреба в самоактуалізації, соціально-психологічна грамотність); *в) особистісна саморегуляційність* (розвиненість процесів рефлексії, толерантне ставлення до труднощів і здатність їх успішно долати, мобільність застосування на практиці здібностей і вмінь, відповідальність як внутрішній стрижень регуляції поведінки); *г) ціннісна зорієнтованість* (ціннісно-смісловне ставлення до світу, здатність вільно визначатися у вітакультурному просторі вартостей, світогляд, який ґрунтується на духовних ідеалах); *д) соціально-рольова компетентність* (виконання широкого діапазону соціальних функцій, ролей і статусів, активний характер і цілісність соціокультурних позицій).

Водночас є підстави висновувати, що у справді ефективного психолога особистісне й професійне самовизначення постають у неподільній діалектичній єдності, а тому він не тільки грамотний працівник, а й внутрішньо згармонізована особистість із широким спектром морально-етичних, суспільно значущих, ціннісних пріоритетів. Причому його ціннісно-смістова сфера характеризується відносною незмінністю упродовж певного часу, що забезпечує психологічну стійкість особи стосовно будь-яких негативних зовнішніх упливів,

взаємоузгоджує самоорганізацію потребо-мотиваційних, когнітивних та емоційно-вольових характеристик, структур свідомості і самосвідомості, активізаційних соціальних умов та внутрішніх самоактуалізаційних чинників їх формування-самоплекання.

Емпірична інтелектуальна проекція окреслених теоретико-методологічних засновків і настановлень дає змогу створити узагальнений **ціннісно-орієнтаційний портрет** ефективного психолога практичного амплуа. Отже, *він відкритий до нових контактів і вміє їх підтримувати, зберігає емоційний самоконтроль у процесі спілкування, є емпатійно привабливим для людей, високоосвіченим за високої чутливості і правдивості, що полегшує орієнтацію в емоційно-афективній сфері клієнта, а також відчуває відповідальність за свої дії, усвідомлює межі власної компетентності, володіє високим рівнем внутрішньої свободи і є самостійним у прийнятті рішень; його інтелектуальний потенціал – вище середнього або високий (передусім вербального компонента та його соціальної складової), що буденно реалізується на тлі гуманістичної спрямованості його особистості, а саме таким її складовим, як наявність альтруїстичної позиції та високої вмотивованості професією, готовність до співпраці, толерантність, налаштованість на досягнення вічних цінностей (добра, любові, моралі, щастя, мудрості тощо), націленість на позитивний результат і водночас володіння механізмами саморегуляції, самообілізації і самоорганізації, що й забезпечують успіх у його повсякденній роботі; він іде шляхом самоактуалізації, повно реалізує ситуаційно як суб'єкт життєдіяння, утверджуючись через покликання і власну справу особистісно, здійснюючись екзистенційно як індивідуальність у низці благодатних професійних і самісних учинків (відповідальності, допомоги, гідності, любові, віри тощо), а це означає, що йому притаманні адекватне об'єктивне сприйняття реальності, прийняття себе та інших, спонтанність, невимушеність, людська доступність, природність, прагнення до автентичності, вишуканість та естетизм пошукувань, здатність до творчих рішень, креативність та оригінальність учинкових дій, почуття приналежності до групи, співучасність у спільній справі колективу, спроможність продукувати позитивні ціннісні орієнтації,*

розвинене почуття делікатного гумору і водночас упевненість у собі та висока позитивна самооцінка, емоційна лабільність, робота над собою в напрямку духовного саморозвитку, щире сумління допомогти іншим, здатність розширювати навколо себе поле любові і добра, волюва активність, відкритість новим враженням і переживанням, а відтак і постійне збагачення свого чуттєвого й інтелектуального досвіду, панорамна осмисленість суспільного повсякдення, прагнення до високого ідеалу, розуміння гендерної природи жіночого і чоловічого щастя, почуття ідентичності із соціальним, родинним, професійним та етнонаціональним вимірами довкілля, вартісно-смілова єдність зі світом, емпатійність, упевненість у собі у ситуаціях життєвого вибору, критичне рефлексування власного життєвого шляху, незалежність у поглядах і переконаннях, автономність професійної свідомості, реалістичність і дисциплінованість власної мислєдїяльності, позитивно-гармонійна Я-концепція, глибоке і всебічне прагнення до самопізнання, досягнення вершин життєвої мудрості.

Наступним закономірним кроком у побудові ЦОП фахівця-психолога є перехід від теоретичної моделі до конкретно-психологічних індивідуальних, а, можливо, й суто особистісних, інваріантів, тобто до створення такого довершеного набору названих портретів, котрі б обіймали мінімум типових траєкторій професійного сходження психолога до вершин його фахової майстерності та ділової компетентності. У даному випадку показниками розвитку ефективного психолога головню слушно прийняти реалізацію себе як індивідуальності, втілення у життя ідей, задоволення вищих потреб і духовних домагань, віднаходження власного місця у світі, повномірної реалізація своїх талантів та обдарувань. Зазначеному процесу особистісного і професійного розвитку сприяють: бажання і внутрішня потреба професійного самоствердження, усвідомлення своїх можливостей, постановка цілей, адекватне планування діяльності, автентичність, прагнення бути самим собою, впевненість у собі, здатність зрозуміти свої почуття, усвідомити найнагальніші бажання й ідеали, цілеспрямованість, пошук нових можливостей власних прихованих резервів і наявність планів на майбутнє, жага пізнання і помірна вдовolenість досягнутим.

Сьогодні в арсеналі психолога-експериментатора наявний широкий спектр індивідуально-

психодіагностичних, соціально-психологічних і власне соціологічних методів для дослідження аксіосфери особистості, заснованих на різних, найчастіше полярних, теоретичних концепціях, кожна з яких обстоє свою типологію чи, принаймні, класифікацію людського загалу. Водночас жодна з існуючих методик не дає змоги одержати вичерпно повну психологічну інформацію про систему ціннісно-сміслових орієнтацій особи клієнта. Тому індивідуальні дані, одержувані під час емпіричних досліджень, слушно розглядати тільки в контексті соціально-культурних норм значущого довкілля. У цьому зв'язку досить актуальним залишається питання про валідність використовуваних методів і коректність інтерпретації отриманих результатів. Тому, створюючи ЦОП конкретного фахівця-психолога, не треба забувати про його умовність, що спричинена середньостатистичними даними. Реальна ж ієрархічна цілісність ціннісних орієнтацій охоплює інтелектуальні досягнення, інтимно-особистісні стосунки, відповідність соціальним очікуванням, матеріальний добробут, роботу та ділові властивості-риси, а також характерологічну адекватність, психодуховну зрілість та горизонти ситуаційної самоактуалізації.

Вочевидь професійний розвиток особи не відокремлений від суб'єктного, особистісного, індивідуального. Психолог-практик, який зацікавлений у самозміні й саморозвитку і напружено працює над собою у цьому напрямку, здатний із часом перейти й на якісно більш високий рівень у своєму професійному становленні. Загалом підготовка ефективного психолога – це багатовимірна, багатоаспектна, багаторівнева відкрита система, що відображає єдність змістової, ціннісної, процесної, діяльної і результативної повноти професійного зреалізування фахівця і першочергово спрямована на саморозвиток, самоздійснення і самовдосконалення його як особистості та індивідуальності.

ВИСНОВКИ

1. Формування фахівця-психолога як творчої і водночас гуманної особистості, індивідуальності та універсума із високою соціальною компетентністю та можливостями духовного саморозвитку неодмінно передбачає становлення його аксіопсихологічної сфери як суб'єкта життєдіяльності, узгодження сукупності його індивідуальних вартостей із системою за-

гальнолюдських духовно-ціннісних домагань. Це практично реалізується внаслідок самопроекування і занурення особистості у світ вітакультурних вартостей і персоніфікованих смислів, а також об'єктивується в новому світоглядному амплуа ефективного спеціаліста.

2. Науково-освітня програма становлення ефективного психолога відображає етапно змістовлений процес саморозвитку і самовдосконалення, у рамках якого відбувається відгранування специфічних видів суб'єктної активності його особистості на основі розвитку й структурування сукупності професійно зорієнтованих її характеристик, що забезпечують реалізацію функцій пізнання, спілкування і регуляції в конкретних видах повсякденного діяння на всіх етапах професійного самоствердження. Він супроводжується не тільки розвитком персоніфікованих і самісних структур, а й специфічною інтеграцією рис і властивостей особистості, формуванням її як цілісної системи та передбачає можливість виходу за межі власної, суто професійної, діяльності і сутнісно є результатом її власного самотворення.

3. Поняття "ефективний спеціаліст" належить до синтетичних, тому що змістовно відображає всебічний і безупинний розвиток творчого і духовного потенціалу особи, максимальну реалізацію всіх її можливостей, адекватне сприйняття соціального довкілля, навколишнього світу і свого місця в ньому, багатство емоційної сфери і духовного життя, високий рівень психічного здоров'я і моральності, що є концептуальною основою для означення рис-тенденцій в описі ціннісно-орієнтаційного портрета як узагальненої моделі фахівця-психолога.

4. Новаційні пошукування у подальшому дослідженні ціннісно-орієнтаційного портрету вбачаємо у переході від теоретичної моделі до конкретно-психологічних, суто особистісно-індивідуальнісних, інваріантів, тобто до створення такого довершеного набору рис, властивостей і тенденцій, котрі б обіймали мінімум типових траєкторій професійного сходження психолога до вершин його фахової майстерності та ділової компетентності.

1. *Бодалёв А.А.* Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. – М.: Флинта, 1998. – 168 с.

2. *Бондаренко І.І.* Психологічні умови ефективної професійної адаптації психологів-початківців: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2004. – 24 с.

3. *Выготский Л.С.* Психология. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 1008 с. – (Серия "Мир психологии").

4. *Вірна Ж.П.* Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 414 с.

5. *Истомин И.Н.* Ценностные ориентации в системе регуляции поведения // Психологические механизмы регулирования социального поведения. – М., 1979. – 252 с.

6. *Карпенко З.С.* Аксиопсихология личности: [Монографія]. – К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1998 – 219 с.

7. *Лежнина Л.В.* Готовность психолога образования к профессиональной деятельности: этапы, механизмы, технологии формирования: автореф. дис... докт. психол. наук: 19.00.07. – М., 2009. – 47 с.

8. *Павліченко А.А.* Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 98–120.

9. *Павліченко А.А.* Фахове становлення студента-психолога у контексті системної дії ціннісних орієнтацій (контури дослідницького проекту) // Психологія і суспільство. – 2006. – №2. – С. 123–132.

10. *Фурман А.А.* Методологічна схема емпіричного вивчення системи цінностей особистості // Вітакультурний млин. – 2007. – Модуль 5. – С. 43–51.

11. *Фурман А.В.* Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: [монографія]. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.

12. *Фурман А.В.* Ідея професійного методологування: [монографія]. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.

13. *Чепелева Н.В.* Формування професійної культури майбутніх практичних психологів // Методи підготовки фахівців до професійного спілкування. – Черкаси, 1997.

14. *Шевченко Н.Ф.* Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: [монографія]. – К.: Міленіум, 2005. – 298 с.

15. *Яницкий М.С.* Ценностные ориентации личности как динамическая система // HPSY.RU/public/x2753.htm.

16. *Основы психологии: Пособие / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця.* – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.

17. *Психология и общество: Спецвыпуск, посвященный 85-й годовщине со дня рождения Владимира Андреевича Роменця.* – 2011. – №2. – 190 с.

18. *Роменец В.А.* История психологии XX столетия: [Навч. посібник] / В.А. Роменец, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.

19. *Томчук М.* Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності // Психологія і суспільство. – 2011. – №4. – С. 41–46.

АНОТАЦІЯ*Фурман Анатолій Анатолійович.***Ціннісно-орієнтаційний портрет фахівця-психолога: від моделі до індивідуальних інваріантів.**

У статті висвітлено основні стратегічні шляхи розуміння сутності і специфіки аксіогенезу, інтеріоризації ціннісних орієнтацій та їх впливу на фахове становлення особистості професійного психолога, подана сукупність узагальнених показників, що відображена у вигляді його ціннісно-орієнтаційного портрета як ефективного спеціаліста. Обстоювана концептуальна модель заснована на неподільній єдності особистісних рис, властивостей і тенденцій, диспозиційних уподобань і професійних намірів-учинків фахівця-психолога, котрі визначають цілісність його світосприймання, світобачення як системи значущих орієнтирів повсякденної практичної діяльності, цільових домагань і творчих пошуків у тісному взаємозв'язку із сучасними соціокультурними вимогами. Також відстежено діалектичне взаємодоповнення аксіопсихологічних властивостей особистості та її спрямованості на оволодіння фаховою і дослідницькою діяльністю у царині психологічного практикування і з настановленням на самореалізацію і самовдосконалення. На засадах емпіричного дослідження обґрунтовані стратегічні напрямки усупільнення фахових орієнтирів ефективного психолога у синхронній єдності широкого спектру професійно значущих, ціннісно-орієнтаційних, діяльно-мотиваційних та морально-етичних пріоритетів.

Ключові слова: фахівець-психолог, особистість, професійна спрямованість, професіогенез, аксіосфера особистості, модель ефективного психолога, ціннісно-орієнтаційний портрет.

АННОТАЦИЯ*Фурман Анатолий Анатольевич.***Ценностно-ориентационный портрет специалиста-психолога: от модели к индивидуальным инвариантам.**

В статье описаны основные стратегические пути понимания сущности и специфики аксиогенеза, интериоризации ценностных ориентаций и их влияния на профессиональное становление личности психолога, представлена совокупность обобщенных показателей, отражённая в виде её ценностно-ориентационного портрета как эффективного специалиста. Предложенная концептуальная модель основана на неделимом единстве личностных черт, свойств и тенденций, диспозиционных приоритетов и профессиональных намерений-поступков специалиста-психолога, которые определяют целостность его мировосприятия, мировоззрения как системы значимых ори-

ентиров повседневной практической деятельности, целевых устремлений и творческих поисков в тесной взаимосвязи с современными социокультурами требованиями. Также отслежено диалектическое взаимодействие аксиопсихологических свойств личности и её направленности на овладение профессиональной и исследовательской деятельностью в сфере психологического практикования и с установкой на самореализацию и самосовершенствование. На основании эмпирического исследования обоснованы стратегические линии уобществления профессиональных ориентиров эффективного психолога в синхронном единстве широкого спектра социально значимых, ценностно-ориентационных, деятельностно-мотивационных, морально-этических приоритетов.

Ключевые слова: специалист-психолог, личность, профессиональная направленность, професіогенез, аксіосфера личности, модель эффективного психолога, ценностно-ориентационный портрет.

ANNOTATION*Furman Anatoliy A.***Value-Oriented Portrait of Specialist-Psychologist: from Model to Individual Invariants.**

In the article the basic strategic ways of understanding of essence and specific feature of axiogenesis, internalization of value orientations and their impact on the professional development of the personality of a psychologist are reflected, the totality of generalized indicators, which is reflected as his value-oriented portrait as an efficient specialist is offered. This concept-model is based on indivisible unity of personality traits and properties, disposition tastes and professional intentions-acts of a specialist-psychologist, which determine integrity of his perception of the world, attitude, as systems of meaningful practice guidelines, having a special purpose solicitations and creative searches, in close intercommunication with social requirements. Also there was an attempt to trace intercommunication between axio-psychologies properties of a personality and orientation on the mastering by specialists of psychological line of business professional and research activity, by their self-realization, self-improvement. On the basis of empirical research the strategic directions of social professional orientation of an efficient psychologist in the synchronic unity of a wide range of professionally significant, value-oriented, action-motivating, moral and ethical priorities are substantiated.

Key words: personality, professional orientation, professional formation, axio-sphere of a personality, a model of an effective psychologist, value-oriented portrait.

Надійшла до редакції 25.11.2011.

ТВОРЧЕ МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЄДНІСТЬ СТАТИЧНОГО І ДИНАМІЧНОГО АСПЕКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ

Олександр ГУБЕНКО

Copyright © 2012

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Творча діяльність припускає взаємодію різних, почасти протилежних, компонентів психіки та людської активності, наприклад, таких як логіка й інтуїція, раціональне та ірраціональне, деструктивне і конструктивне тощо. Вагоме місце у проблематиці творчої діяльності займають категорії “упредметнення і розпредметнення”, що перебувають у тісній змістовій єдності. Їх взаємопокладальна і водночас взаємозаперечувальна єдність становлять основу інтеграції творчого діяння особистості. Ці категорійні поняття тісно пов'язані із фундаментальними сторонами людської діяльності. Так, утілення задуму в об'єктивовану, матеріалізовану (речову чи знаково-символічну) форму відображає суть *процесу упредметнення* як специфічної здатності суб'єкта предметного самовтілення, тобто статусного уможливлення соціокультурної вагомості предмета. Перетворення наявних об'єктивних матеріалізованих форм (предметно-речових чи знакових) задля створення нового продукту і пов'язані з цим процеси діяльнісної зміни чуттєво-предметної структури реальності, а також абстрагування від численних формовиявів об'єкта з метою пізнання її сутнісних ознак, характеризують процес розпредметнення; це – перехід людських сил і здібностей з форми руху в форму предмета, коли немов кристалізуються людські сутнісні сили, що осідають у продуктах інтелектуальної та практичної діяльності, а властивості предмета стають надбанням суб'єкта життєреалізування, завдяки чому сили і здатності останнього наповнюються конкретним змістом [6, с. 170]. Отож упредметнення і розпредметнення розкривають динаміку руху-поступу людської культури, яка безперервно створюється, відтворюється й існує як творіння

людської духовно-практичної діяльності [7, с. 326].

Завдання дослідження:

1) визначити структуру і зміст інтелектуальних компонентів, задіяних у процесі упредметнення та розпредметнення;

2) дослідити історію розвитку людських знань з інтелектуально-психологічного погляду, встановити особливості і психологічні закономірності розвитку інтелекту у філогенезі;

3) проаналізувати етапи й особливості інтелектуальної діяльності у процесній динаміці упредметнення-розпредметнення;

4) методологічно обґрунтувати процедуру сприяння переходу мислення від статичного етапу розвитку до динамічного.

Активність суб'єкта творення як інтегральна цілісність охоплює два етапи чи дві сторони – процесну та кристалізаційну, тобто динамічну і статичну. На першому етапі діяльність має плинну форму становлення, тому все в ній перебуває у розвитку, русі та зміні, її форми мінливі і недостатньо визначені; натомість на другому – продукти діяння набувають завершеності, незмінності, формоцільності (наприклад, ідеї, теорії, товари, технології, твори мистецтва тощо). У будь-якому разі динамічна і статична сторони інтелектуальної діяльності зумовлюють існування двох форм інтелекту – динамічного і статичного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин проблеми. Вперше класифікував мислення за динамічним принципом руху-зміни структур інтелекту Хорн (Horn, 1989), що здійснив поділ інтелекту на плинний та кристалізований [11], які розрізнені за ступенем зрілості, розвиненості абстрактно-логічних операцій у віковому аспекті. Зокрема, плинний інтелект являє собою передпонятійну стадію розвитку мис-

лення, що характеризується швидкісними властивостями (скажімо, швидкістю запам'ятовування), а також індуктивними мислформами та оперуванням просторовими образами. Його поступальний розвиток продовжується від немовлячого віку до завершення юності, а потім знижується у зрілості й особливо старості [5, с. 295–296]. Кристалізований інтелект має більш досконалі форми абстрактно-логічної діяльності і спирається на розвинену мову, знання та розумові навички, накопичені протягом тривалого часу. Йому притаманна здатність встановлювати логічні зв'язки, аналізувати проблеми і використовувати засвоєні інтелектуальні стратегії для вирішення повсякденних завдань [5, с. 294].

Основний матеріал і результати дослідження. На відміну від вищевказаної класифікації Хорна, нами запропонований поділ інтелекту на статичний і динамічний, що спирається на сутнісно інші засновки. Передусім в основу поділу покладено три ознаки: а) рухливість або ригідність психосемантичних пізнавальних структур (понять, семантичних полів тощо), повнота подолання мисленням наявного буття чи орієнтованості на нього; б) історичність або неісторичність сприйняття об'єктів пізнання (речей та ідей).

Динамічний інтелект сутнісно характеризує становлення ідей, понять та інших розумових форм, їх всеохватну рухливість у процесі пошуку нового в актах творчого розумового діяння. Йому властиві такі ознаки: 1) плинність і невизначеність понять та образів, розмитість меж семантичних денотатів; 2) вища рухливість і симультанність інтелектуальних процесів; 3) відсутність шаблонів і стереотипів; 4) неформальність через актуалізацію інтуїтивно-розумових компонентів мислення [див. 3, с. 11–14]; 5) розмитість уявлень про реальність у межах когнітивного досвіду; 6) позбавленість речей і процесів їх чуттєвих, проявлених форм, головно задля з'ясування прихованої під ними сутності; 7) плинність пізнавальних структур у річищі психосемантичного потоку, в якому поняття проникають змістовно і взаємоперетікають одне в одне; 8) змішаність меж між можливим і дійсним; 9) синкретичність пізнання дійсності, котре характеризується історичним контекстом; 10) інтенційність, що спрямована на подолання рамок даності (наявної реальності, сформованих знань і досвіду).

Натомість статичному інтелекту, зорієнтованому на вже усталені когнітивні структури і кристалізований пізнавальний досвід, притаманні такі особливості: сталість, нерухомість понять; ригідність, інерційність мислєпотуку; орієнтація на інтелектуальні стереотипи; розсудливість, опертя на обмежену формальну логіку і буденний досвід; абсолютизація об'єктивної реальності та світу явищ, даних у досвіді і відчуттях; відмова від концептів “можливість”, “інобуття”, “мрія” і т. ін., які виводять мислення за рамки повсякденної реальності; скутість уяви і фантазії; частковість, фрагментарність сприйняття дійсності; нездатність зазирнути за обрії системи, побачити майбутнє у повноті і цілісності.

Між накопиченим і живим знанням існує суперечність, розв'язати яку й покликана творча діяльність. Перші дозволяють людині орієнтуватися у різних сферах і не створювати наново вже відоме, адже утримують певну суму навичок і вмінь, що уможливають здолання різних завдань, які вимагають або шаблонних рішень, або неістотної варіативної перебудови вже сформованих умінь. Вони допомагають також зрозуміти нові факти і явища повсякдення шляхом їх ідентифікації з уже виробленими розумінневими схемами і шаблонами сприйняття.

Доведено, що знання потрібні для творчості. На думку окремих авторів, творчі здібності можуть виявлятися тільки при певному рівні знань. Скажімо, Хейес (Hayes, 1989) у дослідженні, присвяченому 76 відомим композиторам, виявив, що всім їм було потрібно майже 10 років навчання музиці, щоб створити перші твори, які оцінювалися експертами як креативні [10, с. 39]. Однак іноді знання можуть негативно впливати на розгортання творчого процесу. У зв'язку з цим розглянемо вплив на творчість таких компонентів накопиченого, статичного інтелекту, як *висока освіченість, минулий досвід, велика сила асоціювання компонентів мислення та його функціональна фіксованість*.

Функціональна фіксованість мислення передбачає жорстку прив'язку функції предмета до самого предмета. Наприклад, функція склянки служити посудиною для води сприймається як єдино можлива. Тому надмірно фіксоване мислення не зможе побачити у склянці інші, менш звичні, функції – бути каталкою для тіста, елементом імпровізованого ксилофона тощо. Яскравим прикладом того,

як попередні знання можуть знизити гнучкість мислення є експеримент із трьома свічками, сірниками, канцелярськими кнопками і трьома картонними коробками [див. 2, с. 40–41].

Дослідження, проведене Френшем і Стернбергом (Frensch & Sternberg, 1989 [9, с. 157–188]), дає іншу ситуацію того, як знання можуть призвести до **розумової ригідності**. У їх експерименті новачки та експерти у сфері бриджу грали з комп'ютерною програмою, налаштованою на високий рівень складності гри. Якщо зміна зовнішнього вигляду гри спричинила тимчасове зниження її успішності як для експертів, так і для новачків, то зміна правил гри негативно вплинула на перших, тоді як другі швидко пристосувалися до нових умов.

Саймонтон, намагаючись з'ясувати, чи заважають знання творчості у повсякденному житті, використав бібліографічний метод [12]) задля вивчення творчого шляху 192 великих мислителів (Дарвін, Фройд, Моне та ін.). Було встановлено, що між рівнем освіти і творчою “значущістю” особистості спостерігається нелінійний зв'язок. Так, найбільш високі творчі досягнення пов'язані із середнім рівнем освіти, у той час як високий і низький – відповідають нижчим показникам творчих досягнень [цит. за: 2, с. 41–42]. У будь-якому разі очевидно, що занадто жорсткі і “щільні” зв'язки семантичних елементів між собою зроблять мислення ригідним, тоді накопичена психологічна інерція не дозволяє особі розірвати набуті зв'язки й утворити нові у процесі творчості, або ж існує інша небезпека – нездатність діяча згармонувати елементи досвіду в єдину осмислену і цілісну картину. До того ж Меднік (1962) довів, що люди з відносно середньою поняттєвою асоціативністю більш креативні, ніж ті, хто має сильні і слабкі асоціативні здібності [2, с. 42].

Отже, занадто сильно розвинені прояви статичного, накопиченого інтелекту (жорстка функціональна фіксованість, велика асоціативна спроможність, опертя свідомості на минулий досвід, висока освіченість і “перевантаженість” знаннями) стримуюче впливають на актуалізацію і перебіг творчого процесу, знижуючи гнучкість думки та креативність особистості.

Розпредметнення когнітивних форм, процесний перебіг традиційних уявлень про світ стали характерними для культури людства (переважно європейської) у період Нового та Новітнього часу, що поступово охопили біо-

логічні знання та уявлення, політичну економію, соціологію, фізичні уявлення про простір і час та багато іншого. Зокрема, в **біології** на зміну аристотелевській і ліннеєвській статичній класифікації видів тварин і людини, прийшла у середині XIX століття теорія еволюції, що обґрунтувала появу живих істот у їх сучасному формовтіленні. В **науках про мислення** традиційні аристотелевські закони логіки, що підкреслюють жорсткість та однозначність понять і лінійність їх співвідношень, змінилися законами діалектики Гегеля, згідно з якими поняття всередині себе двояться (на себе і свою протилежність), перетікають одне в інше і розвиваються; загалом не тільки логіка, а й уся реальність, усе світове буття стали після Гегеля розглядатися як динамічне, вічно мінливе ціле. У **фізиці** уявлення Ньютона про простір, що є вмістилищем речей і ніяк не пов'язаний з іншим фундаментальним атрибутом матерії – часом, змінилося кардинально новими поглядами Альберта Ейнштейна та Анрі Пуанкаре, вираженими в теорії відносності, що ґрунтується на концепті *єдиного просторово-часового континууму*. В трудовій теорії вартості А. Сміта і К. Маркса (політична економія) мірою багатства перестало вважатися золото, а стала розглядатися жива праця як рухлива субстанція і джерело всіх створюваних людиною товарів і вартостей, матеріальних і духовних цінностей. Основою людської життєдіяльності проголошувалося творче перетворення світу, в процесі якого предмет, дійсність, чуттєва реальність розглядалися вже не пасивно – як застигла даність, а активно, динамічно – як момент, процес і результат діяльності особистості. Карл Маркс обґрунтовує **концепцію практики**, відповідно до якої визначальною є активна предметно-практична діяльність людини, спрямована на творчу перебудову світу. В “Тезах про Фейєрбаха” він про це пише так: “Головний недолік усього попереднього матеріалізму полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість беруться тільки у формі об'єкта, або у формі споглядання, а не як людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно”. Відтоді й **людське суспільство** стало розглядатися як рухоме та динамічне явище (Сен-Симон, Конт та ін.).

З іншого боку, античною формою процесуалізації мислення був сократівський діалог. Сократ, імовірно, одним із перших в історії європейської культури, вчив осягати істину як **процес**, а не як щось наперед встановлене і

назавжди дане. У матриці діалогу формувався новий спосіб оперування розумовими поняттями і психосемантичними структурами як рухомими, розвитковими феноменами [1, с. 139–145]. Власне із сократівського діалогічного методу народилася діалектика як фундаментальний метод мислення й осягнення реальності.

Перед психологією і педагогікою стоїть завдання створити й удосконалити методики розвитку інтелекту, що дозволяють трансформувати кристалізований, застиглий досвід у загальному потоці динамічного мислення. Мовиться перш за все про інтелектуальні тренінги і вправи, спрямовані на переструктурування основних сфер людського досвіду і розпредметнення чуттєво-ментальних структур та освоєних гештальтів. Досягнуте при цьому подолання інерції наявних когнітивних матриць сприятиме вихованню у дітей і молоді творчого мислення і водночас зняттю інтелектуальних бар'єрів на шляху актуалізації креативного психосемантичного потоку. Для цього перебудові підлягають такі шаблонно-алгоритмічні модулі досвіду: вербальний, буденно-побутовий, візуально-естетичний, соціальний, когнітивний, природно-фізичний, технічний та ін. При цьому переструктурування алгоритмічних модулів названого досвіду найкраще реалізувати шляхами: а) створення уявних віртуальних реальностей; б) пошуку прихованих нових можливостей предметів і явищ; в) пізнання останніх у їх історії, розвитку та становленні; г) вивчення історії технічних, побутових та інших об'єктів (одягу, олівця тощо); д) продуктивного фантазування; е) подолання функціональної фіксованості мислення через розвиток гнучкості, оригінальності та продуктивності думки; є) семантичного переструктурування і перебудови когнітивних структур; ж) бісоціювання, тобто за допомогою зближення віддалених понять та ідей і створення на їх основі синтезу нових.

Німецький філософ Г.В.Ф. Гегель, котрий уперше розробив теорію розпредметнення, вказував на величезне значення діяльності з розпредметнення на формування дитячих пізнавальних процесів. “Найкраще, – писав він, – що може дитина зробити з іграшкою – це зламати її”. Звідси постає виняткова роль перетворення як способу пізнання предмета, адже для того щоб проникнути у суть речі, потрібно піддати деконструкції її наявну форму, виявити глибинну предметність. Таке розпредметнення пов'язане і з певною зміною

характеру мислення у бік відходу від жорстких і застиглих формально-логічних структур. Так застигли логічні форми трансформуються у “розплавлений потік”, у динамічно-розвитковий стан. Причому трансформація відбувається лише на певний час і з однією метою, – “розплавивши” старі інтелектуальні матриці, “виплавити” з них нові поняття та ідеї, а відтак повновагомо здійснити *акт творчості нового*. Після цього психоментальний продукт знову структурується і набуває стійких рис, тобто кристалізується із “застигаючого” психосемантичного “потоку”, в якому його елементи охоплюються новими логічними зв'язками й залежностями. При цьому активізується то динамічний, то статичний складові інтелекту, що змінюють одна одну на різних стадіях творчого діяння особистості.

Носіями статичного інтелекту є формально-логічні структури, такі як поняття, судження, умовиводи, символи, формули та ін., що відрізняються чіткою визначеністю та однозначністю як моносемантичні згортки, функціонування котрих спирається на традиційні закони класичної аристотелівської логіки. Натомість носії динамічного інтелекту завжди невизначені, багатозначні і неструктуровані, тобто такі психосемантичні процеси і ланки, що являють собою полісемантичні згортки (див. детальніше [3, с. 52–53]). Особливість останніх полягає в тому, що традиційні закони формальної логіки (тотожності, протиріччя, виключеного третього тощо) тут не дотримуються і замінюються іншими – законами інтуїтивного мислення [Там само, с. 55]).

Поняття про **полісемантичну згортку**, на наш погляд, уможливує адекватне *розуміння інтуїтивних явищ* у життєдіяльності людини. Його зміст відображає не лише інтерференцію кількох психосемантичних змістів в один, а й передбачає одно- чи багатозначну відповідність між символом та синтетичним змістом, коли символу відповідає не одне, а кілька різних значень, одночасно кожному з цих значень – один і той самий символ. Відтак мовиться про ситуацію, коли *логічний закон тотожності порушується* [8, с. 404]. Водночас вказана згортка може бути тією “вихідною клітинкою”, що породжує клас явищ, пов'язаних із творчими формовиявами мислення як цілого. І справді, такі творчі інтелектуальні якості, як бісоціативне мислення, його гнучкість, швидкість створення ідей, продуктивність тощо, ґрунтуються саме на полісемантичності як ба-

зовій властивості творчого мислення. Звідси очевидно, що перехід від формально-логічного мислення до інтуїтивного та творчого – це завжди заміна моносемантичної згортки полісемантичною, а відтак і подолання такого стану семантики, властивого формально-логічному мисленню, коли семантичні одиниці відділені одна від одної і задіяні в динаміці мислення поодиночі, а сам цей процес підпорядковується принципу квантованості. Іншими словами, під час переходу до інтуїтивних дій відбувається зміна “фазового стану” психосемантики: змістові поля перетинаються і накладаються одне на одне, кордони між ними зникають, змісти починають вільно перетікати від однієї синтаксичної структури (слова, символу, образу) до іншої; сталість, стабільність, самототожність понять і згорток зникають, а процес мислення й оперування названими змістами втрачає риси квантованості і стає континуальним, неперервним, таким, що організований за принципом “усе в усьому”.

Швидкість мисленнєвих операцій неймовірно зростає, гнучкість мислення також різко збільшується завдяки перетіканню змістів один в інший. У такий спосіб істотно розширюються можливості для відшукування і мутацій саме тих конкретних змістів, які потрібні для розв’язання творчої проблеми. **Ефект континуальності** уможливорює виникнення “реле-ефекту” (В.О. Моляко), який сутнісно полягає в замиканні смислового ланцюга і появі нової ідеї, що, зі свого боку, породжує невизначеність семантики.

Таким чином, саме ефект континуальності є тим психосемантичним фактором, який сприяє становленню таких рис інтуїції, як полісемантичність, невизначеність, висока швидкість мисленнєвих дій, семантична гнучкість, здатність сем до мутацій, подолання закону тотожності, а також спроможність кожної семи до полісемантичності, тобто до долучення до її складу змістових полів багатьох інших, а іноді навіть усіх наявних сем, що відносяться до конкретної проблемної ситуації.

Вищезазначене вказує на те, що семантика мислення функціонує у двох фазових станах – континуальному і “квантовому”, корпускулярному. Перший стосується полісемантичних згорток і визначає психозмістове наповнення інтуїтивних феноменів мислення, другий містить жорстко фіксовані семантичні структури (головно поняття і моносемантичні згортки) та організує перебіг дискурсивно-логічних про-

цесів мислення. Перехід від інтуїтивного мислення до формально-логічного пов’язаний із перетворенням континуальної семантики у квантову. Натомість зворотний перехід супроводжується трансформацією квантової семантики у континуальну. За таким алгоритмом зміни фазових станів психосемантики утверджується багатопараметрична динаміка творчого мислення. Її подамо у вигляді **таблиці**, що фіксує взаємопереходи різних станів і структур інтелекту в інтегральній єдності статичного та динамічного аспектів творчої діяльності особистості.

Інтелект мислителя здатний витримати деконструкцію і “розплавлення” інтелектуально-логічних структур без того, щоб не заплутатися у хаосі з уривків старих демонтованих логічних та асоціативних ланцюжків і не втратити спроможність збудувати на місці старих зруйнованих нові, правильні логічні зв’язки. Перенести такий тягар може не кожен, а лише добре “поставлений” інтелект із розвиненим і гнучким формально-логічним розумовим апаратом. Переживши бурхливий “струс” психосемантичних зв’язків, йому потрібно зуміти знову відновити їх, але вже на нових ідейних та гіпотетичних засадах, що джерелять із безструктурного “хаосу” динамічного мислення. Ось чому пропонувані нижче методи процесуалізації мислення призначені переважно для дітей та юні з належно тренованим формально-логічним мисленням. Такі школярі здебільшого добре встигають з більшістю навчальних предметів і перебувають у тому віці, коли абстрактно-логічне мислення вже є усталеним (на віковій стадії формальних операцій, за Ж. Піаже), тобто приблизно починаючи з 14 років, а інколи – з 11–12 років. Інакше кажучи, їм властиві обдарованість та особливі аналітичні здібності.

Обмежемося сутнісною характеристикою пропонованих нами методик розпредметнення чуттєво-ментальних матриць і процесуалізації мислення школярів у різних сферах їх повсякденного досвіду.

1. Авторська методика “**Семантизація або Корінеслів**” актуалізує вербальний досвід з допомогою процедур тлумачення слів, виявлення сенсу та значення мовної одиниці. Вона складається з двох частин: у першій пропонується вивчати етимологію слів за методом відомого російського філолога Успенського (пропонувати гіпотези про походження тих чи інших слів, встановлювати їх взаємозв’язки),

Стадії руху-розвитку інтелекту в творчому процесі особистості

Стан інтелекту	Кристалізація 1 →	Розплавлення →	Кристалізація 2 →	Розплавлення
Види інтелекту	Статичний інтелект ↓	Динамічний інтелект ↓	Статичний інтелект ↓	Динамічний інтелект ↓
Психосемантичні структури і процеси	Функціональна фіксованість мислення, асоціації, когнітивні шаблони, усталений досвід. <i>Квантованість семантики</i> ↓	Бісоціації, розмежування асоціацій, подолання шаблонів, відокремлювання мислення від функцій та структур досвіду. <i>Континуальність семантики</i> ↓	Функціональна фіксованість мислення, асоціації, когнітивні шаблони, усталений досвід. <i>Квантованість семантики</i> ↓	Бісоціації, розмежування асоціацій, подолання шаблонів, відокремлювання мислення від функцій та структур досвіду. <i>Континуальність семантики</i> ↓
Психосемантичні носії	Однозначні, моносемантичні згортки ↓	Багатозначні полісемантичні згортки ↓	Однозначні, моносемантичні згортки ↓	Багатозначні полісемантичні згортки ↓
Види логіки. Пізнавальні процеси	Формальна двозначна логіка. Дискурсивне мислення ↓	Інтуїтивна багатозначна логіка. Інтуїція, уява, фантазія ↓	Формальна двозначна логіка. Дискурсивне мислення ↓	Інтуїтивна багатозначна логіка. Інтуїція, уява, фантазія ↓
Результуючий підсумок	Інтелектуальний продукт 1 (ідея, теорія, винахід і т.п.)	Психосемантичний потік	Інтелектуальний продукт 2 (ідея, теорія, винахід та ін.)	Психосемантичний потік

у другій – “гратися” зі словами та складати каламбури і “словечка” (за оповіданнями знаменитого російського письменника Н.С. Лескова, неологізми котрого вдало поєднують перейменування іноземних слів російською мовою з глибоким і точним сенсом, наповнених тонким гумором (“барометр”, наприклад, перетворений у “бурометр”); далі ставиться завдання самостійно продукувати неологізми, а отже й долучатися до словесної творчості.

2. Методика “**Фантастичні ситуації**” стимулює до дії буденно-побутовий досвід особи, повноту розуміння нею фізичних і технічних явищ. Наприклад, пропонуються уявні фізичні

закони і явища, на підставі яких потрібно аргументувати їх фізичні наслідки для світу і людського життя. (“Уяви собі, що сила тяжіння на Землі зменшилася у 5 разів. Які зміни б спостерігалися в техніці, способі життя людей і т. ін.?”), (“Уяви собі, що закон всесвітнього тяжіння замінився законом всесвітнього відштовхування, що сталося б із зірками, планетами, нашою Землею. Які б зміни відбулися у нашому житті?” та ін.).

3. Візуально-естетичний досвід перебудовується за допомогою **завдань з невизначеними, фантастичними зображеннями**, що не мають чітких контурів і структури (із пля-

мами, зображеннями хмар, розмитими картинками), що сприяють розвитку функціонуванню саме цього досвіду особистості. Зокрема, метод кляксографії передбачає “розшифровку” зображень, отриманих шляхом нанесення плям на папір; їх можна назвати, домалювати, скласти про них фантастичну історію, створити неіснуючих персонажів тощо. Крім цього, учень стимулюється до винаходу нових способів образотворчого мистецтва, музичних інструментів, видів житла та оригінальної архітектури з екзотичних матеріалів.

4. Методика **“Уявна еволюція”** містить завдання побудови тих чи інших уявних ланцюжків розвитку життя в інших, відмінних від земних, умовах існування. Скажімо, на планетах з більшою чи меншою силою тяжіння, або у тих світах, де визначальними живими істотами є не сухопутні ссавці, а плаваючі тварини чи птахи...

5. Методика **“Пригоди речей”** покликана продемонструвати процес становлення окремих речей і те, як поступово складався і модифікувався їх сучасний вигляд. Це може бути історія взуття, канцелярських скріпок, лопати та ін., а в підсумку школяреві пропонується створити нову модифікацію однієї чи кількох речей.

6. Методика **“Історія винаходів”** демонструє приклади модифікацій простих і доступних сприйняттю школярів технічних об’єктів (колеса, запальнички і т.ін.), що підводять їх до самостійного розпредметнення, переструктурування і творчої зміни конкретного об’єкта.

7. Методика **“Антологія таємничих випадків”** допомагає юному досліднику уявно увійти у стан так званого відсторонення, коли звичні речі та процеси починають здаватися незвичними і загадковими, що вимагає розпредметування даності, подолання тиску звичних стереотипів сприйняття.

8. Методика **“Уявна історія”** призначена для розпредметнення колективного соціально-історичного досвіду та розвитку історичної уяви шляхом побудови імовірних історичних подій і відстежування всіх можливих наслідків, але таких, що не відбулися в історії людства, подій (наприклад, даються завдання: “Як міг би піти хід історичного розвитку Російської імперії, якщо б повстання декабристів 25 грудня 1825 перемогло?”).

9. Тема **“Уявне суспільство”** допомагає школярам подолати шаблони колективного соціального досвіду, адже передбачає вивчення й аналіз творів соціальної фантастики, зо-

крема, таких як романи й повісті Герберта Веллса (“Люди як Боги”, “Країна сліпих”), Івана Єфремова (“Туманність Андромеди”, “Година бика”), братів Стругацьких (“Важко бути Богом”) та ін. Далі їм пропонується розробити оригінальні групові або індивідуальні проекти майбутнього суспільства, які потім захищаються перед класом, обговорюються й удосконалюються.

10. Методика **“Метаморфози”** покликана формувати в учнів розуміння плинності та взаємозв’язку всіх явищ природи і водночас долати жорсткі гешталти їх сприйняття і буденного досвіду (що таке сонячний промінь, листок рослини, крапля води та ін.?).

11. Методика **“Міняємо казку”** пропонує перебудувати звичні сюжети в казках на протилежні, міняючи місцями головних героїв, що розвиває гнучкість мислення, виявляє літературні задатки, формує вміння долати усталені стереотипи.

12. Методика **“Розвиток гнучкості мислення”** навчає знаходити приховані, невиявлені можливості предметів і явищ, бачити неявні їх властивості, використовувати предмети у незвичній функції чи в новому призначенні, а відтак застосовується для подолання функціональної фіксованості мислення особистості (скажімо, розповідають про те, які нові застосування може знайти звичайна стара панчоха, а потім ставиться завдання самостійно запропонувати її нові “професії”).

13. Вправи **“Знайдіть вихід із ситуації”** тренують в учнів навички пошуку прихованих можливостей у вирішенні проблемних ситуацій, що базуються на вмінні перебудовувати ситуацію, дивитися на неї, відкинувши стандартні шаблони, змінювати структурні зв’язки між її елементами, долаючи функціональну фіксованість мислення, що вкрай важливо у складних кризових та екстремальних обставинах.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. Творча інтелектуальна діяльність людини протікає у єдності двох видів інтелекту – динамічного і статичного.

2. Перехід від статичного до динамічного інтелекту здійснюється шляхом розпредметнення, перебудови і процесуалізації чуттєво-когнітивного досвіду в його основних сферах, таких як вербальний, буденно-побутовий,

природничо-фізичний, візуально-естетичний, соціальний, технічний та інший.

3. Аналіз окреслених у статті проблемних питань може бути продовжений у таких напрямках: вивчення зв'язку динамічного інтелекту з інтуїтивними процесами, дослідження особливостей взаємодії формально-логічного мислення й статичного інтелекту, методи розпредметнення й динамізації мислення особистості.

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). – К., 2007. – 170 с.

2. Любарг Тедд., Муширу К., Торджман С., Зенасни Ф. Психологія креативності: Пер. с фр. – М.: “Когито-Центр”, 2009. – 215 с.

3. Губенко О.В. До питання про біполярну природу творчого інтелекту // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – №6. – С. 53–57.

4. Губенко А.В. Распредмечивание, интеллектуальная ригидность и творчество // Практическая психология и социальная работа. – 2009. – №12. – С. 74–78.

5. Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту: Монографія. – К.: Нора-Друк, 2003. – 298 с.

6. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1981. – 445 с.

7. Чернуха І.О. Упредметнення та розупредметнення психічного змісту засобами творчості // Проблеми психології творчості: Зб. наук. праць інституту психології ім. Г.С. Костюка. – Т.12, вип. 8. – К., 2009. – С. 326.

8. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – 520 с.

9. Frensch P.A., & Sternberg R.J. (1989), “Expertise and intelligent thinking: When is it worse to know better?”, in R.H. Sternberg (Ed.), *Advances in the psychology of human intelligence* (Vol. 5, p. 157–188). Hillsdale (NH), Erlbaum.

10. Hayes I.R. (1989), *Cognitive processes in creativity*, in I.A. Glover, & C.R. Reynolds (Ed.), *Handbook of creativity* (p. 135–146). – New York, Plenum. (Цит. за: Любарг Тодд. Психологія креативності: Пер. с франц. – М.: Когито-Центр, 2009. – 214 с.)

11. Horn I.Z. The theory of fluid and crystallized intelligence in relation to concepts of cognitive psychology and again in adulthood // F.I.M. Craik & S. Trehuh (Eds). *Aging and cognitive processes*. – New York: Plenum, 1989.

12. Simonton D.K. (1984), *Genius, creativity and leadership*, Cambridge (MA), Harvard University Press.

АНОТАЦІЯ

Губенко Олександр Володимирович.

Творче мислення особистості як єдність статичного і динамічного аспектів інтелектуальної активності.

У статті розглядається процес творчого мислення у єдності двох складових інтелекту – статичного та динамічного. Визначається специфіка кожного з цих видів інтелектуальної активності й аналізується феномен їхньої взаємодії та взаємодоповнення у творчій діяльності. На підставі дослідження історії

пізнання виділяється також динамічна парадигма розвитку людських знань і висновується важливість процесного обґрунтування особистості як засадничої передумови творення нового знання. Процесуалізація вивчається як перехід від статичного до динамічного мислення, який відбувається шляхом його розпредметнення. Аналізуються методологічні засади побудови системи психологічних методик такого розпредметнення.

Ключові слова: *особистість, творче мислення, інтелектуальна активність, упредметнення, розпредметнення, парадигма.*

АННОТАЦІЯ

Губенко Олександр Володимирович.

Творческое мышление личности как единство статического и динамического аспектов интеллектуальной активности.

В статье рассматривается процесс творческого мышления в единстве двух компонентов интеллекта – статического и динамического. Определяется специфика каждого из этих видов интеллектуальной активности и анализируется феномен их взаимодополнения и взаимодействия в творческой деятельности. На основании исследования истории познания выделяется также динамическая парадигма развития человеческих знаний и делается вывод о необходимости процессного обоснования мышления личности как важной предпосылки созидания новых знаний. Процесуализация изучается как переход от статического к динамическому мышлению, который осуществляется путём его распредмечивания. Анализируются методологические основы построения системы психологических методик такого распредмечивания.

Ключевые слова: *личность, творческое мышление, интеллектуальная активность, опредмечивание, распредмечивание, парадигма.*

ANNOTATION

Hubenko Oleksandr.

Creative Thinking of a Personality as Entity of Static and Dynamic Aspects of Intellectual Activity.

The article deals with the process of a creative thinking in the unity of two components of intellect – static and dynamical. The specific features of each of these types of intellectual activity are defined and the phenomenon of their interaction and inter-supplement in creative activity is defined. On the grounds of research of the history of cognition the dynamic paradigm of the development of human knowledge is highlighted and the importance of process substantiation of a personality as a basic factor of creation of a new knowledge is concluded. The processualization is defined as a move from static to dynamic thinking, which happens by means of its re-objectification. The methodological grounds of the construction of a system of psychological techniques of such re-objectification are analyzed.

Надійшла до редакції 15.08.2011.

**Всеукраїнські журнали
“ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА”
та “ОБДАРОВАНА ДИТИНА”
Інституту психології імені Григорія Костюка НАПН України**

Передплатний індекс журналу:
74046
Періодичність **12 разів** на рік

Передплатний індекс журналу:
74016
Періодичність **10 разів** на рік

Головний редактор

Губенко О.В.

Адреса редакцій:

02095, м. Київ, вул. Княжий Затон, 11, к. 71
(станція метро “Осокорки”)

телефон

(044) 572-55-56

електронна пошта

social@freenet.com.ua

Олександр ГУБЕНКО,
головний редактор журналів

Шановні колеги!

ЖУРНАЛ “ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА”

Редакція журналу “Практична психологія та соціальна робота” запрошує читати наш журнал та друкуватись на його сторінках з Вашими науковими розробками. Він виходить дванадцять разів на рік й друкується вже 14 років поспіль та є першим періодичним психологічним журналом в Україні. За цей період вийшло вже біля 150 номерів. Видання розраховане на психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів й освітян України.

Наш журнал **входить до переліку наукових видань ВАК України з психології**. Заснований у 1997 році НАПНУ та Інститутом психології імені Григорія Костюка. В складі редколегії – провідні вчені України. В журналі друкуються досвідчені фахівці та науковці нашої країни та ближнього зарубіжжя.

Публікації в нашому журналі – безкоштовні (вимоги до публікацій відповідають вимогам ВАК).

У виданні передбачена публікація сучасних психолого-педагогічних технологій, психодіагностичних тестів, методик і рекомендацій, спрямованих на попередження відставань у навчанні, профілактику правопорушень та девіантної поведінки серед дітей та молоді: психологічне забезпечення управління навчальними закладами та діяльності шкіл нового типу; вивчення, формування і виховання особистості дитини і молоді людини; забезпечення виховної роботи з учнівським колективом та батьками.

Велика увага приділяється методичному забезпеченню роботи соціальних служб, соціальних педагогів і соціальних працівників. Висвітлюється світовий та вітчизняний досвід психокорекції й психотерапії.

В першу чергу до друку запрошуються автори з науково-практичними розробками, які містять результати емпіричних досліджень, практичні рекомендації та методики, тренінгові програми, досвід та методи роботи. Але й теоретико-методологічні статті теж дуже цікаві для журналу.

Обсяг теоретичних статей – до 15 сторінок, практичних – без обмежень. Сподіваємось на співробітництво!

ЖУРНАЛ “ОБДАРОВАНА ДИТИНА”

Пропонуємо також читати журнал “Обдарована дитина” та бути його авторами.

“Обдарована дитина” – єдиний в Україні журнал, де містяться психолого-педагогічні розробки, технології, методики, інші матеріали, присвячені питанням виявлення та розвитку обдарованих дітей та молоді. Він був першим у Європі виданням з питань розвитку обдарованих дітей.

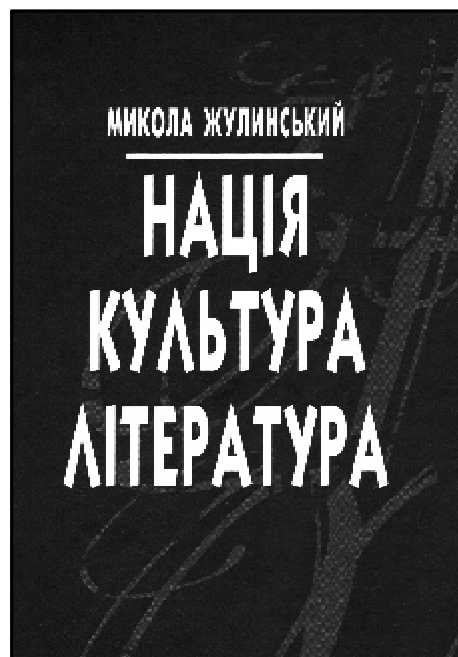
Призначений для допомоги психологам, вчителям, працівникам дошкільних та позашкільних установ, батькам та їхнім дітям. Його добре знають й читають тисячі освітян та психологів. Публікації у журналі безкоштовні.

Психологам: Діагностика і розвиток загальної та спеціальної обдарованості школярів. Тести креативності. Тренінги мислення, уяви, пам’яті. Комплекси діагностично-розвиваючих завдань для дітей різного віку.

Вчителям: Технології проведення уроків у школах нового типу. Тренінги академічних здібностей. Досвід роботи МАН та шкільних наукових об’єднань. Системи стимуляції творчої діяльності. Розвиток спеціальної обдарованості дітей різного віку (математичної, літературної, технічної та ін.) Вітчизняний та зарубіжний досвід навчально-виховної роботи з обдарованими дітьми.

Батькам: Як виявляти та розвивати обдарованість дітей.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Жулинський М.

Нація. Культура. Література: національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури / Микола Жулинський. — К.: Наук, думка, 2010. — 560 с.

У збірнику статей представлено роздуми автора над національно-культурними міфами та реаліями українського суспільства, перспективою його національного самовизначення, розкрито ідейно-естетичні пошуки української літератури.

Розрахований на літературознавців, істориків, аспірантів, студентів, викладачів, учнів старших класів, усіх, хто небайдужий до українського слова і долі нації.

Жулинський М.

Заявити про себе культурою. — К.: Генеза, 2001. — 680 с., іл.

Збірник наукових і публіцистичних статей, виступів та інтерв'ю вченого-літературознавця, визначного громадського й політичного діяча України, академіка НАН України Миколи Жулинського про долю, історію та перспективи розвитку національної культури.

Розрахована на істориків, літературознавців, істориків культури, студентів та викладачів гуманітарних факультетів ВНЗ, школярів старших класів загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв, на широкий загаль читачів.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Фурман А.В.

Психокультура української ментальності: 2-е наукове видання. — Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. — 168 с.

Уперше українська ментальність розглядається із міжпредметних позицій як надскладне вітакультурне явище історичного життєпотoku самобутньої європейської нації. На парадигмальному, методологічному та емпіричному рівнях наукового аналізу обґрунтовується полівалентність, узгодженість і розвитковість визначальних культурно-психологічних характеристик-координат української ментальності як основи проектування і побудови інноваційних програм, проектів і моделей розвитку суверенної України. Запропонована оригінальна категорійна матриця українського менталітету, що розкриває основний закон генезису цієї номенально-феноменальної організованості як вершинний шлях менталеформування: життя – спілкування – національна свідомість – рідна мова – слово. На прикладі національної системи освіти підтверджена можливість створення повноцінного соціокультурного простору еталонного ментально-психологічного змісту діяльності інноваційних навчально-виховних закладів.

Для науковців і практиків, політиків та управлінців, освітян і психологів, соціальних працівників та мовознавців, а також усіх тих, кого турбує доля України.

Фінансові важелі подолання бідності в Україні : монограф. [О.П. Кириленко, І.І. Білоус, Б.С. Малиняк та ін.] ; за ред. О.П. Кириленко. — Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2010. — 432 с.

У монографії розглянуто теоретичні і прикладні аспекти застосування фінансових важелів подолання бідності в Україні. Проведено комплексне дослідження явища бідності у контексті застосування фінансового інструментарію основних інституційних суб'єктів економічної системи – держави, підприємства і домогосподарства, в реалізації заходів щодо його подолання. Оцінено практику застосування бюджетних важелів у процесі подолання бідності та запропоновано напрямки щодо її удосконалення. Проаналізовано вплив соціального страхування на зменшення явища бідності в Україні. Узагальнено практичний досвід фінансового забезпечення подолання бідності недержавним сектором економіки. Запропоновано заходи щодо удосконалення фінансових важелів подолання бідності в нашій державі.

Монографія призначена для наукових працівників, фахівців фінансових органів, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, студентів, а також усіх тих, хто досліджує проблеми фінансового забезпечення подолання бідності.

Зміст

Анатолій В. ФУРМАН, Володимир МОВЧАН

Психодіагностичні технології самореалізації вчителів та учнів в освітньому процесі сільської школи (основи наукової програми)

Анатолій В. ФУРМАН, Тамара КОЗЛОВА

Принципи та методика розробки освітніх сценаріїв у системі модульно-розвивального навчання (наукова програма та ефективність її виконання)

Анатолій В. ФУРМАН, Віктор ЧУХНО

Підвищення ефективності роботи педагогічного колективу за технологіями модульно-розвивальної системи навчання (узагальнення результатів виконання наукової програми "Школа Свідомості")

Анатолій В. ФУРМАН, Андрій ГІРНЯК

Психолого-дидактичне проектування змісту та структури навчально-книжкових комплексів (основи програми та її виконання)

Оксана ГУМЕНЮК

Параметри інноваційно-психологічного клімату в процесі розгортання освітнього вчинку

Олена МОРЩАКОВА

Культурна адаптація як складова процесу соціалізації людини (освітньо-виховний аспект)

Андрій ГІРНЯК, Юлія ПАВЛИШИН

Поняття про норму як про предмет теоретико-методологічного аналізу

Оксана РУДАКЕВИЧ

Релігійне та національне як складові ментально зорієнтованого українського освітнього простору

Школа професійного методологування

СВІТОГЛЯД

Науково-популярний журнал

Засновники: **Національна академія наук України
Головна астрономічна обсерваторія НАН України**

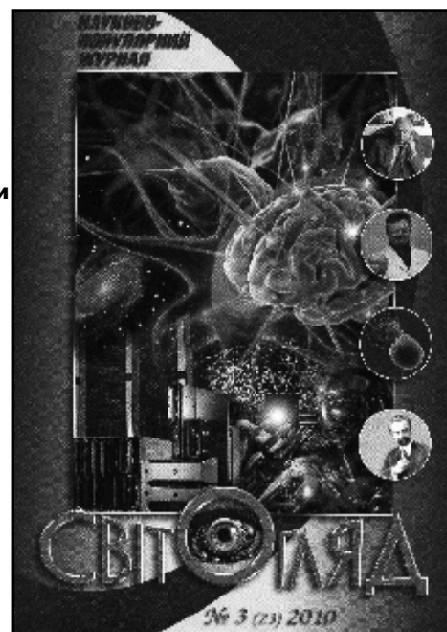
Видається за сприяння Української астрономічної асоціації та австрійсько-українського бізнес-центру "Huk&Partner"

Свідоцтво про Держреєстрацію: **Серія КВ №1180-БОР,**
видане 25.04.2006 року

Виходить 6 разів на рік

Головний редактор **Яцків Я.С.**

Адреса редакції: 01601, Україна, Київ-30,
вул Володимирська, 54, к. 318,
телефон (044) 239-64-90
факс (044) 234-63-87
e-mail svitaglyad@nas.gov.ua

НАШІ АВТОРИ

Віктор Москалець – доктор психологічних наук, професор кафедри психології та соціальної роботи Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ МВС України, м. Івано-Франківськ.

bober.if@gmail.com

Мирослав Савчин – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Державного педагогічного університету імені І.Я. Франка, м. Дрогобич.

msavchyn@gmail.com

Марія Пірен – доктор соціологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, професор Національної академії державного управління при Президентові України, м. Київ.

k.pletsan@gmail.com

Ярослав Мельник – кандидат філологічних наук, докторант, доцент кафедри загального та германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.

mel.jar@mail.ru

Наталія Криворучко – магістрантка Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.

mel.jar@mail.ru

Володимир Ярошовець — доктор філософських наук, професор, заслужений діяч освіти України, завідувач кафедри історії філософії Національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.

istoria_philosoph@univ.kiev.ua

Оксана Гуменюк – кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник, доцент кафедри соціальної роботи Національного економічного університету, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

ndi_mevo@yahoo.com

Наталія Шевченко – доктор психологічних наук, про-

фесор, завідувачка кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Національного університету, м. Запоріжжя.

nf_shevchenko@ukr.net

Мирослав Боришевський – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач лабораторії психології особистості імені Петра Чамати Інституту психології імені Григорія Костюка НАПН України, м. Київ.

frend1965@mail.ru

Влада Свєчарєвська – аспірантка кафедри психології ВРНЗ “Кримський гуманітарний університет”, м. Ялта.

metodology@gmail.com

Інна Моначин – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології у виробничій сфері Національного технічного університету імені Івана Пулюя, м. Тернопіль.

ndi_mevo@yahoo.com

Олена Мажорова – директор кооперативного торговельно-економічного коледжу Кримспоживспілки, аспірантка факультету психології Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського, м. Сімферополь.

mazhor70@mail.ru

Богдан Марушкевич – магістр соціальної роботи, с. Біла Криниця, Рівненської області.

ptadeyev@online.ua

Анатолій А. Фурман — кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Національного політехнічного університету, м. Одеса.

foorman@meta.ua

Олександр Губенко – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту психології імені Григорія Костюка НАПН України, головний редактор журналу “Практична психологія та соціальна робота”, м. Київ.

social@freenet.com.ua

“ПСИХОЛОГИЯ И ОБЩЕСТВО”

Украинский теоретико-методологический социогуманитарный журнал

Учредитель и издатель: Тернопольский национальный экономический университет
Соиздатель: Институт социальной и политической психологии НАПН Украины

Председатель редакционного совета — Сергей Юрий

Шеф-редактор — Владимир Мовчан

Главный редактор — Анатолий В. Фурман

Заместитель главного редактора — выпускающий редактор — Юрий Москаль

Заместители главного редактора — Юрий Яковенко, Оксана Гуменюк, Татьяна Гончарук-Чолач, Андрей Гирняк

Завредакцией — ответственный секретарь — Надежда Колисник

Редакционная коллегия:

Георгий Балл, Ада Бычко, Игорь Бычко, Мирослав Боришевский, Леонид Бурлачук, Жанна Вирна, Оксана Гомотюк, Елена Донченко, Владимир Ильин, Вячеслав Казмиренко, Надежда Калина, Зиновия Карпенко, Виктор Клименко, Анатолий Лой, Юрий Максименко, Виктор Москалец, Пётр Мясоед, Элеонора Носенко, Виктор Пазенок, Мария Пирен, Владимир Пича, Валентина Подшивалкина, Евгений Потапчук, Юрий Романенко, Мирослав Савчин, Александр Самойлов, Ольга Санникова, Надежда Скотная, Виталий Татенко, Татьяна Титаренко, Михаил Томчук, Наталия Шевченко, Анатолий Шинкарук, Владимир Ярошовец, Тамара Яценко

Редакционный совет:

Ростислав Влох, Александр Глуzman, Николай Дробноход, Николай Жульинский, Зеновий-Михаил Задорожний (заместитель председателя), Василий Кремень, Андрей Крысоватый, Юрий Кузнецов, Сергей Максименко, Виктор Огневюк, Мирослав Попович, Валерий Скотный, Николай Слюсаревский (заместитель председателя), Максим Стриха, Александр Удод, Алексей Чебыкин, Николай Шинкарук

Адрес редакции:

46009, Украина, г. Тернополь, ул. Львовская, 1, к. 4,
телефоны: (097) 442-75-95; (0352) 47-50-50 (вн.) 10-179
e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua
<http://psm.ucoz.ua> Skype: [anatoliy_furman](https://www.skype.com/en/contacts/voice/anatoliy_furman)

Рег. свид.: Серия KB № 15617-4089 ПР от 2009.25.12 ISBN: 1810-2131 Подписной индекс — 21985

“PSYCHOLOGY & SOCIETY”

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: Ternopil National Economic University
Co-publisher: Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine

Chairman of editorial advice: Yuriy Serhiy

Chief editor: Movchan Volodymyr

Editor: Furman Anatoliy V.

Co-editor — Executive editor: Moskal' Yuriy

Co-editors: Yakovenko Yuriy, Humeniuk Oksana, Goncharuk-Tcholatch Tetiana, Girniak Andriy

Executive secretary: Kolisnyk Nadiya

Editorial board:

Ball Heorhiy, Bychko Ada, Bychko Ihor, Boryshevskiy Myroslav, Burlachuk Leonid, Virna Zhanna, Homotiuk Oksana, Donchenko Olena, P'yin Volodymyr, Kazmirenko Vyacheslav, Kalina Nadiya, Karpenko Zinoviya, Klymenko Viktor, Loy Anatoliy, Maksymenko Yuriy, Moskalets' Viktor, Myasoyid Petro, Nosenko Eleonora, Pazenok Viktor, Piren Mariya, Picha Volodymyr, Podschyvalkina Valentyna, Potapchuk Yevhen, Romanenko Yuriy, Savchyn Myroslav, Samoylov Oleksandr, Sannikova Olha, Skotna Nadiya, Tatenko Vitaliy, Tytarenko Tetiana, Tomchuk Mykhaylo, Shevchenko Nataliya, Shynkariuk Anatoliy, Yaroshovets' Volodymyr, Yatsenko Tamara

Editorial council:

Vlokh Rostyslav, Gluzman Oleksandr, Drobnokhod Vykolof, Zhulynskiy Mykola, Zadorozhnyi Zeniviy-Mykhailo (Vice-chairman), Kremen' Vasyl, Krysovatyi Andriy, Kuznetsov Yuriy, Maksymenko Serhiy, Ohnevyyuk Viktor, Popovych Myroslav, Skotnyi Valeriy, Sliusarevs'kyi Mykola (Vice-chairman), Strikha Maksym, Udod Oleksandr, Tchebykin Oleksiy, Shynkaryk Mykola

Адрес:

1 Lvivska Street, 4, Ternopil, 46009, Ukraine call: +38-097-442-75-95;
e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua <http://psm.ucoz.ua>
Skype: [anatoliy_furman](https://www.skype.com/en/contacts/voice/anatoliy_furman)

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12 ISBN: 1810-2131 Subscription index: 21985